

NOVUM GLOSSARIUM

COMITÉ DE RÉDACTION

FR. ARNALDI J. H. BAXTER B. BISCHOFF K. KUMANIECKI
Y. LEFEVRE D. NORBERG C. SAMARAN

FRANZ BLATT,
DIRECTEUR DE L'ENTREPRISE

NOVUM GLOSSARIUM

MEDIAE LATINITATIS

AB ANNO DCCC USQUE AD ANNUM MCC

EDENDUM CURAVIT

CONSILIUM ACADEMIARUM CONSOCIATARUM

HUIC FASCICULO CONFICIENDO PRAEFUIT

FRANZ BLATT

UNIVERSITATIS ARHUSIENSIS PROFESSOR

Norma–Nysus

HAFNIAE

EJNAR MUNKSGAARD

MCMLXIX

*Ce volume a été publié avec le concours financier de l'UNESCO accordé sur la demande du
Conseil International pour les Sciences humaines (CIPSH)*

L. S.

Le présent fascicule est, comme les précédents, le fruit d'une collaboration, réalisée sous la direction de M. Franz Blatt. Les articles ont été rédigés par l'équipe du Comité français Du Cange (MMmes Bautier, Gilles et Duchet-Suchaux, collaboratrices techniques du Centre National de la Recherche Scientifique, assistées par Mme Quéguiner et placées sous l'autorité de MM. Charles Samaran et Yves Lefèvre) et par les spécialistes non lexicographes qu'elle a estimé devoir consulter (MM. André, Bautier, Beaujouan, Gilles, Michaud-Quantin). Tous les articles ont été soumis à l'inspection des membres du Comité de rédaction et distribués aux comités nationaux pour correction.

Les éléments du travail ont été fournis par les comités nationaux du latin médiéval et par des spécialistes les plus divers. Le comité de rédaction tient à remercier M. Hub-schmid, Berne, à qui ce fascicule doit de nombreuses citations.

Par suite d'une erreur regrettable, les 8 dernières colonnes du précédent fascicule contiennent d'assez nombreuses fautes. Plutôt que de publier une liste d'*errata*, on a cru bon de fournir au lecteur 2 feuillets donnant le texte corrigé des colonnes fautives: le relieur pourra facilement remplacer les mauvaises pages de la première livraison par les présents feuillets.

Les Comités nationaux continuent leur travail de dépouillement; des éditions récentes fournissent de nouveaux documents. Un Index complété et refondu est en préparation.

ABRÉVIATIONS

AHDLMA	Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age
ALMA	Archivum Latinitatis Medii Aevi
AASS	Acta Sanctorum
CGL	Corpus Glossariorum Latinorum
DuC	Du Cange Glossarium mediae et infimae latinitatis
EHR	English Historical Review
FEW	Französisches etymologisches Wörterbuch
MGH SS (Script.)	Monumenta Germaniae Historica Scriptores
NED	New English Dictionary
PL	J.-P.Migne, Patrologiae Cursus completus, Series Secunda (Patrologia latina)
REW	Romanisches etymologisches Wörterbuch

a.bourg.	ancien bourguignon	conj.	conjonction	orig.	origine
a.f(r).	ancien français	dimin.	diminutif	orig. inc.	origine incertaine
a.saxon	anglo-saxon	diplom.	diplomatique	part.	participe
all.	allemand	dr.	droit	péj.	péjoratif
cat.	catalan	éd.	édition	pars.	personne
celt.	celtique	ex.	exeunte	phil(os).	philosophie
esp.	espagnol	excl.	exclamation	phys.	physiquement
fr.	français	f(em).	fémnin	plusquepft.	plusqueparfait
germ.	germanique	g.c.	genus commune	prés.	présent
gr.	grec	gén.	génitif	pron.	pronom
irl.	irlandais	gramm.	grammaire	q.v.	quod vide
ital.	italien	i.	id est	rhétor.	rhétorique
lat.	latin	ib.	ibidem	s.	siècle
lat.méd.	latin médiéval	inc.	incertain	sc.	scilicet
n.gr.	nouveau grec	indécl.	indéclinable	s.d.	sans date
prov.	provençal	inf.	infinitif	sing.	singulier
skr.	sanskrit	interrog.ind.	interrogation indirecte	spéc.	spécialement
		intr.	intransitif	spur.	spurium (faux)
		i.q.	idem quod	sq.	sequentia
a.	anno	jur.	juridique	ss.	suivantes
abl.	ablatif	liturg.	liturgie	subj.	subjonctif
absol.	absolument	log.	(sens) logique	subst.	substantif
acc.	accusatif	m(asc).	masculin	superl.	superlatif
ad loc.	ad locum	math.	mathématique	s.v.	sub voce
adj.	adjectif	méd.	médecine	syn.	synonyme
adv.	adverbe	metaph.	métaphore	t.	tome
astrol.	astrologie	méton.	métonymie	t.t.	terminus technicus
astron.	astronomie	milit.	militaire	tech.	technique
c.	circa	mor(al).	moralement	théol.	théologie
canon.	canonique	mus.	musique	trans.	transitif
cf.	confer	myth.	mythologie	v.	vide
comp.	comparatif	n(eutr).	neutre	v(ar).lect.	varia lectio
coni.	coniectura	nom.	nominatif		

ausi nunquam. HUGO S. VICT. didasc. VI, IV p. 118, 23: sic divina pagina multa secundum litteralem sensum continet, que et sibi repugnare videntur et -m absurditatis aut impossibilitatis aliquid affere. ORD. VIT. hist. VI 1 t. III p. 1: dente canino -m inertes lacerant. ALEX. NECK. nat. rer. II 190 p. 344: (*arrogans*) -m suram sure superponit.

2) (*avec idée de répétition*) souvent, fréquemment: AGIUS vita Hath. 18: ut -m accidere solet. NIGEL. WIREK. contra cler. p. 154: consumptis in huiusmodi -m diebus et noctibus in hoc labyrintho.

nonnus, -i m [gr. νόννος 'père'] 1) *supérieur d'une abbaye*: CAPIT. reg. Franc. I p. 347, 12 (a. 817): ut qui preponuntur -i vocentur; hoc ex paterna reverentia (cf. BENED. ANIAN. reg. XLIX p. 529). SMAR. reg. Bened. col. 913^D: sicut tunc apud illos paterna exhibebatur reverentia, ut priores vocarentur -i (cf. *nonnosus*).

2) *moine*: RIMB. Ansc. 10: socium illi ex vestra fraternitate... abbas invenit -um Witmarum. FROUM. epist. 56 (a. 1001): frater noster -us Eigino... monasterium regressus. PASS. Thiem. I 49: condidit ille duas potes hic quas cernere cellas; / hac -os statuit, nonnas sed in arce locavit. TRAD. Werd. 98 p. 62, 12 (c. 1150): sollicitus de vite sue incerto -us Hogerus... tradidit predium suum.

nono, -nis m. v. *nonno*.

nono 1. [nonus] *décaler le résultat de huit colonnes sur l'abaque*: HERIG. rat. abac. (Gerbert éd. Bubnov p. 225): decenus mille millenus simplex c. d.d. -abit aeq d [ab eo quem cuiusque divisor denominationem dividit].

nonoiesimus, -a, -um v. *nonagesimus*.

nontio 1. v. *nuntio*.

nonnunquam v. *nonnunquam*.

non unum v. col. 1360 l. 34.

nonuplus, -i m. [nonus] *multiple de neuf*: FRUTOLE(?) 35 Rythmimach. 1, 7: Rex impari vero eiusdem generis (sc. multiplicis sint species): tripli, quincupli, septupli, -i (cf. Ps. ODO CLUN. mus. col. 795^D).

nonus, -a, -um 1) *adj. neuvième*: A) *en général*: WANDALB. mens. 233: -um nunc anni censemus in ordine mensem. RIMB. Ansc. 30 p. 61: cum ecce -o die populus Sueonum... coepit angustari. THANGM. Bernw. 12 p. 763, 38: -us post Sehardum Thiethardus antistes nobis preficitur. WALTHARIUS 982: at -us pugne Helmnod successit. WIDUK. 1, 35: ex agrariis militibus -um quemque eligeris. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 6 p. 17 (a. 1050): domnus Leo -us sancte Romane sedis... firmavit. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1057 p. 270, 27: Stephanus -us est nominatus. OTTO FRIS. gesta 1, 5 p. 21: iuxta Boetii -am regulam. GUILL. TYR. hist. rer. transm. VI 17 p. 263: -am *aciem* vero. ib. XIX 1 p. 883: Latinorum patriarcha -o.

B) *pour indiquer la date* (annus, dies, luna): EIGIL. Sturm. 11 p. 370, 15: et -o iam tunc ex quo in eremo

habitare coeperat anno. THIETM. 4, 28 p. 165, 21: -o Kalendas Maii. WIPPO gesta 40 p. 60: anno quoque millesimo -o atque trigesimo. CARTUL. Roman. compl. 142 p. 39 (a. 1051): VIII kal. Aprilis, luna -a. GUILL. TYR. hist. rer. transm. VIII 24 p. 361: capta est autem predicta civitas anno ab incarnatione Domini millesimo nonagesimo -o. *avec decimus (dix-neuvième)*: HRABAN. carm. 2, 1, 7: nam et -us et decimus octingentesimus annus, / ex quo Salvator venit in arva pius. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XI 14 p. 479: -a decima die mensis.

C) *pour indiquer l'heure (avec hora) la neuvième heure (environ trois heures de l'après-midi)*: ANNAL. Xant. a. 840: tertia die rogationum hora -a. GERH. AUG. vita Udalar. 4 p. 392, 41: hora diei -a. WALTHARIUS 1343: taliter in -am conflictus fluxerat horam. JOH. ABRINC. p. 5: has namque horas, scilicet primam, tertiam, sextam, -am... elegerunt... -am, quia in ea idem Salvator in cruce pendens spiritum emisit. FULCH. hist. Hier. III 37 p. 747: hora diei iam pretereunte -a.

D) -a pars, *redevance de la neuvième partie de la récolte (due à l'Eglise)*: DIPL. Karoli III 65a p. 111, 28 (a. 882): augmentamus ad prescriptum... locum -am partem de omni conlaboratu. DIPL. Arnulfi 31 (a. 888): quomodo... -as partes omnium rerum de XLIII villis... eidem prescripte capelle contulisset. DIPL. Henr. I 23 (a. 930): canonicis... -e partes cunctarum rerum que laborari atque singulis annis exigi videntur... concedantur. *spéc.* -a garba (*terrage*): ACTA pont. Rom. Gall. IV 19 p. 92 (a. 1131): nec de rebus vestris quicquam capient... preter -am garbam, quod vulgo ter-ragium dicitur (cf. col. 1371 l. 12 ss).

II) *substantif*: A) *féminin singulier*: 1) *la neuvième heure de la journée*: a) *en général* (UGUTIO: hec -a pro quadam hora diei): THANGM. Bernw. 5 p. 760, 18: donec circa -am... ad mensam... consedit. BRUNO QUERF. ad Henr. II p. 703, 9: tribus vicibus mane, meridie, -a, omnes ad occisionem ducebamur. WALTH. SPIR. Christoph. I 24 p. 76, 28: cumque iam dies in -am declinaret. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1080 p. 325, 14: post -am ergo belli conflictatio exorsa, ad usque noctem... perduravit. LIB. Domesd. fol. 262: a mane... usque ad -am sabbati. ODO DIOGIL. 6 p. 68: tentoria circa -am in partem alteram figunt. b) *emplacement du soleil à cette heure*: CARTUL. Clun. t. I 158 p. 158 (c. 910–927): unum curtilem qui terminat a mane terra Letaldi... a tertia via publica, a -a terra Amalberti.

2) *office célébré à none*: ALCUIN. ench. col. 618^A: septem vices quibus se monachorum pia devotio consolatur, id est matutinum... -a. AMALAR. off. IV 6, 1 (éd. Hanssens t. II p. 429, 31 sq.): -a continet nos per -am oram... Status temporis, quando -a celebratur, designat fervorem studiorum. BENED. ANIAN. conc. col. 879^A: tertia, sexta et -a tres psalmi dicendi sunt.

Epist. var. I p. 304,27: ut in estivo tempore post -am bibant fratres et postea ad capitulum pergant. ORDO ROM. XII 17 t. II p. 464: in his duobus diebus nec prima, nec tertia...nec -a...cantatur. TRANSL. Germ. Paris. I p. 96: antequam fratres...-am more solito decantatam haberent. AELFR. colloq. p. 13: et iterum surreximus, et cantavimus -am. LANFR. const. p. 6: cantata -a exeat prior. GUILL. MALM. gesta pont. IV p. 284: adhuc non cantavimus -am. STATUT. Cisterc. p. 57 (a. 1154): in vigiliis Pasche et Pentecostes in primo loco pronuntietur officium de -a.

3) *redevance due à l'Eglise*: a) -a ou -e (*neuvième des récoltes, en principe*) (cf. col. 1370 l. 21 ss.): CARTUL. S. Mar. Paris. t. I 322 (a. 829): sed et medietatem -arum eis attribuimus, que de rebus ecclesie nostre ab eis qui eis utuntur nostre ecclesie conferuntur. DIPL. Caroli III p. 14 (a. 898): quia...ex eadem quinta prefata mater ecclesia -am acceperat. ODO CLUN. Ger. p. 309: -as etiam iubebat seorsum recondi, que in diversis pauperum necessitatibus dispensarentur. VITA Guidon. Aric. p. 836: quaesivit ab eis ut...res pauperum et ecclesiarum, -as, primitias ablatas redderent. DIPL. Otton. II 165 p. 186,27 (a. 977): -am de omnibus nostris curtibus...ad iam dictum monasterium. DIPL. Conr. II 228b p. 312,12 (XIes): addidit eis dominus abbas -am de Buobardo et II mansos. SIGEBERT. GEMBL. Deod. p. 472,33: -as omnium reddituum episcopii...usibus suis subtraxit...ecclesie...superaddidit. CARTUL. Rhen. med. I 368 p. 426 (a. 1069): confirmamus...-as de possessionibus circumvicinis. DOC. PORT. part. III 81 p. 69 (a. 1102): do vobis ipsa mea -a de ipso casae iam dicto. CARTUL. S. Lupi Trec. 105 p. 145 (a. 1190): quandam partem decime, tam vini quam annone, quam indigene -as vocant. COD. Arp. cont. VI p. 194 (a. 1198). CARTUL. S. Petri Trec. 98 p. 103 (a. 1200). *spéc., none royale, perçue sur le domaine réservé*: DIPL. Caroli III 86 p. 195 (a. 916): -am indominicatam de supradicto fisco (cf. CARTUL. Compend. t. I 4 p. 13 [a. 916]. b) -a et decima ou -e et decime, (*double dime*) none et dime perçues par l'Eglise: CAPIT. reg. Franc. I p. 179,16 (c. 810—13): ut qui ecclesiarum beneficia habent, -am et decimam...donent. CONCIL. Mogunt. p. 271,12: et -am et decimam reddant. CARTUL. Matic. p. 45 (a. 816): omnes qui beneficia ex eadem ecclesia habebant, -as et decimas annis singulis de eisdem beneficiis darent. CAPIT. reg. Franc. I p. 287,30 (c. 818): de -is et decimis considerandum est, ut de frugibus terre et animalium nutrimine persolvantur. GESTA Aldrici p. 175 (a. 840): quod quandam villam...possideret, de qua per singulos annos -as et decimas et legitimos census partibus matris ecclesie...persolveret. CAPIT. reg. Franc. II p. 331,10 (a. 865): de -is et decimis ad casas Dei reddendis. HINCM. REM. epist. col. 15^c: -as ac decimas ad restaurationes tectorum. CARTUL. S. Cyr. Nivern. p.

18 (a. 903): ut...aliquid ex -is et decimis nostri episcopatus inibi concedere dignaremur. DIPL. Ludow. IV 9 (a. 938): decime et -e dominicalium rerum. FLODOARD. hist. col. 199^B: ut capellas ad ipsam pertinentes cum -is et decimis episcopus Remorum retineret. CARTUL. Matic. p. 74 (a. 948): -as et decimas eiusdem fisci...concedimus. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 64 p. 127 (a. 979): monasteria et villas cum -is et decimis quas ipsa ecclesia...accipere consuevit. ib. 39 p. 83 (a. 990): staduendo de -is et decimis,...sicut in capitularibus et preceptis regum insertum est.

B) *féminin pluriel (forme nones*: CARTUL. Sangall. I 180 p. [a. 804]) *nones (le 5 ou le 7 du mois)*: 1) *en général*: WANDALB. martyr. 34: hinc -as Idus statuerunt atque kalendas. PAPIAS: -e a nundinis vocate id est publicis conventionibus vel mercimoniis...-e pluraliter declinantur semper usu...-e dicte a nundinis vel quod nonus sit dies ante idus.

2) *dans l'expression de la date*: a) *à l'abl. s'il s'agit du jour même des nones*: WIDUK. 3,76: defunctus est -is Maii. LEGEND. Emer. p. 460: in -is Novembris corpus beati Henrici...elevavit. b) *à l'acc., s'il s'agit d'un jour précédant les nones*: CARTUL. Sangall. I 180 p. 170 (a. 804): facta carta...pridie nones iulii. ANNAL. Xant. a. 848: II -as Februarii. THANGM. Bernw. 19 p. 767,27: secundo -as januarii. THIETM. 7,66: in sequenti dominica die, id est tertia -as Novembris. CARTUL. Cormar. 38 p. 78 (c. 1026—40): in festivitate Sancte Marie que celebratur IIII -as Februarii. CARTUL. S. Florent. Pictav. 73 p. 98 (a. 1059): pridie -as aprilis, die dominico. GESTA Franc. expugn. Hier. 7 p. 495: tertio -as Julii castra moverunt. OTTO FRIS. gesta 2,1: III -as Martii. c) *au génitif*: VITA Pirm. I 10: quarto die -arum Novembrium depositio est sancti Pirminii. LUPUS epist. I 5 p. 42: pridie -arum iuniarum. DIPL. Arnulfi 98 (a. 892): data III -arum aprilium.

C) *masc.*: DIPL. Otton. I 348 p. 475,38 (a. 967): -us novembris. CARTUL. S. Mar. Avenion 6 p. 7 (a. 1105): -os iulii.

nopellum, -i n. [*mha. nophe, all. Noppe*] 1) *flocon de laine*: ADAM PONT. utens. p. 133: calathos qui magis latine dicuntur quaxilla, pensis et -is plena videbamus. 2) *sens incertain*: CARTA a. 1034 (Morbio, Storia Novara p. 318,12): pro pecia una de terra gerba cum aliquantis -i.

nora, -e f. [*orig. inc.*] *aurora*: PAPIAS: -a, aurora, non dies.

[**norax**, -cis *erreur pour noxax*; cf. C. G. L. 4,126: noxa crimen aut peccata. *criminel*: PAPIAS: -x, peccator]

nordpars, -tis f. v. *northpars*.

nordus, -i m. *sive nordum* -i n. [*a. saxon north*] *nord*: CARTA XIIe s. (Stenton, Danelaw Charters p. 384): pro illa scilicet medietate que iacet ex -o inter salinam Godwini...et salinam Agarundi. v. *northus*.

nordwigena, -e m. [*a. saxon. north et lat. gena*] *habitant du nord*: ORD. VIT. hist. X 6 t. IV p. 31: barbarus -a...stridulum missile subito direxit.

norga, -e f. [*a. fr. morgo 'morve. d'origine peu sûre; cf. REW 9570*] *morve*: EGBERT. LEOD. rat. I 1575: sputa per os homines, -am de naribus edunt. PAPIAS: -a, sordes naris.

norgilis, -e [*nord*] *au nord*: CARTUL. Molism. 672 p. 498 (a. 1107–16): unum pratum in -i angulo.

norcius, -a, -um 1) *du Norique*: RICHER. II p. 48: panis -is ea desuper duplicant. UGUTIO s.v. Noris: -us ensis; ibi enim optimi fiunt enses. ORD. VIT. hist. XIII 43 t. V p. 128: ense vel securi -a quam quidam illi iuvenis ibi administraverat, pugnare non cessavit. 2) *norvégien*: a) *adj.*: SAXO X 16,2 p. 288,30: plebs -a (cf. ib. p. 6,13. 363,16. 365,22. 427,19. 449,17). b) *subst.*: SAXO VIII 4,2 p. 218,15: Sueones -osque (ib. p. 362,30. 547,1).

norma, -e f. *formes*: *nurma*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469,10. *abl. normate*: JOH. SCOT. carm. IX 87 p. 552. 1) *caractère de ce qui est droit*: A) *au propre*: 1) *droit chemin*: ALAN. INS. Anticlaud. IV 223 p. 113: componit equos auriga Sophye/ ne, si quadrigam Fronesis conscendat, eisdem/ indomitis, spacientur equi -amque relinquunt. 2) (*math.*) *équerre*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 394,16 p. 161,15: cum due linee, iunctis ex una parte capitibus, angulum faciunt rectum, et tamen figuram non faciunt quia non concludunt aliquid sed similitudinem -e. 3) (*architect.*) *équerre (d'un mur)*: HRABAN. univ. XXI,XI col. 564^A: structuram autem parietum ad -am fieri et ad perpendicularum respondere oportet. -a dicta a Greco vocabulo, extra quam rectum nihil fieri potest. Componitur autem ex tribus regulis, ita ut due sint binorum pedum: tertia habeat pedes duos, uncias X, quas equali crassitudine politas extremis cacuminibus sibi iungat, et scemam trigoni faciant. Id erit -a. UGUTIO s.v.: -a dicitur cementariorum ad quam oportet respondere structum parietis sine qua nihil fieri rectum potest, sed componitur ex tribus regulis, due sunt duorum pedum et tertia habet pedes duos et uncias X, qualibet equali transitione posita extremis acuminibus sibi iungit ut formam scema trigoni faciunt; illud erit -a.

B) (*au figuré*) *rectitude*: ALAN. INS. Anticlaud. I 227 p. 64: que tamen effectu describere nolo, priusquam / -a iudicii vestri mens nostra probetur.

II) *norme, loi, règle*: A) *en général* (UGUTIO s.v.: *noma vel -a, id est lex*): JOH. ALT. arch. VI p. 326: adest facinus, lex nutat, -a vacillat. ALAN. INS. planct. nat. p. 435: iuxta artis pictorie -am.

B) *règle, loi morale*: 1) *avec génitif*: WETT. Gall. 1 p. 257,27: vite -am exemplis patrum tenens. SEDUL. carm. LXXII 2 p. 224: vestre -a vie ne salebrosa fiat. HRABAN. epist. 15,7 p. 411,5: discretionis -am in omnibus servare. CARTUL. Gemet. 2 p. 3 (a. 838): ad

pristinam rectitudinis -am reducere omnimodis satagimus (cf. RICHER. II p. 234. PETR. DAMIAN. epist. VI 10 col. 392^A). AMALAR. inst. can. col. 818^A: subditis -am vivendi...salubriter nossent prebere. ERMENR. ad Grim. 1 p. 536,17: tam dogma totius discipline quam -am recte vivendi ab eis didicisti (BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 297,9). PETR. DAMIAN. epist. V 13 col. 363^D: illos tantum, quibus iuxta legitime sanctionis -am habere licet uxores. TRAD. Tegerns. 60 (a. 1048–68): cognoscant -am iusticie amplectentes (cf. DIPL. Henr. IV 171a p. 223,7 [a. 1065]. OTTO FRIS. chron. 7,9 p. 319,31). GALTER. CASTIL. Alex. VII 326 col. 536^C: pervertere -am / iudicii nollet corruptus munere iudex. STEPH. FULG. Vital. II 3 p. 373: veritatis -a...custodiatur. CARTUL. Templ. I p. 1 (a. 1119–26): certam vite -am habere desiderant. ANDR. CAPEL. 2,7,13 p. 326: quo in probitatis -a solide confirmato. 2) *avec adjectif*: WOLFARD. Waldb. 1,2(1): post multam tenui corporis macerationem..., oboedientiali -a sibi ingesta,...pontificii pervenit ad culmen. 3) *absolument*: RICHER. II p. 314: sua auctoritate per nos correctum ad -am reduceremus. CARM. imag. 21,4,3: quo se nec pietas penitus nec -a reclamet. COD. Udalr. 30,1: insigni forma, statura, stemate, -a / presul Guntharius claruit.

C) *règle (de foi ou de vie chrétienne), précepte*: 1) *avec génitif*: GESTA Aldrici p. 12: amator religiositatis christiane -e (cf. ACTUS pont. Cenom. p. 301). RUOTG. COL. 33 p. 34,20: secundum perspicuam apostolice -am doctrine. GERARD. SUESS. Rom. metr. col. 184^A: ut gradientur / per fidei -am. VITA Bonif. III 13: de symbolo et fidei ecclesiastice -a. CARTUL. Clun. I 288 p. 288 (a. 927–28): omnibus sub -a catholice fidei militantibus (cf. AIMOIN. FLOR. gesta Franc. p. 28). PASS. Ursul. 2: preter baptismatis -am. NADDA Cyr. I 14,10: quatenus iuxta apostolorum -am illis esset 'cor unum et anima una'. PETR. DAMIAN. epist. V 8 col. 350^D: nosmetipsos extra eorum -am castigare. EKKEH. IV bened. I 31,14: -am perpende crucis. OTTO FRIS. gesta 1,48 p. 68: contra catholice -am ecclesie doctrinam instituens. 2) *avec adjectif*: ACTUS pont. Cenom. p. 33: secundum -am ecclesiasticam. VITA Gang. p. 157,11: scripturas tamen -e ecclesiastice. ADISO Frod. p. 73,13: lucida divine diffundens dogmata -e.

D) *règle d'un ordre religieux*: 1) *définie par le nom de son fondateur ou de ceux qui la pratiquent*: VITA Winn. I p. 773,20: studebat iuxta -am beatissimi Benedicti plus amari quam timeri. VITA Anseg. p. 632: secundum egregii Patris Benedicti -am ut vitam degerent. DIPL. Caroli II, II p. 4,13 (a. 861): sub -a et regula sancti Benedicti...militare (cf. CARTUL. Salvan. 1 p. 2 [a. 1162]). AGIO hist. Vabr. col. 324: multi monachorum sancti Benedicti -am negligere coeperunt. CARTUL. Saviniac. 632 p. 309 (c. 1028): freti munimine -e eximii patris Benedicti. CARM. Cent. CXVI p. 343:

hic -am sancti recitat lector Benedicti. ERMENT. mirac. Philib. p. 5: reliqua coenobia sub -a sancti Columbani degentia. GISLEM. Droct. p. 539,27: iuxta -am sanctorum patrum, Antonii scilicet et Basilii. VITA Gisl. p. 790: regulariter sancti Basilii -am servavit fortiter. VITA Chrod. p. 564,33: -am eis instituit qualiter in ecclesia militari deberent. COD. Ar. p. 147,17 (a. 1015): pontificis Eimperti -am et vestigium ego Albertus secutus. CARTUL. S. Alb. Andegav. I 27 p. 47 (a. 1038): patris nostri -am VITA Annon. I 1,28 p. 478a,14: ad -am Sigebergensium vivere instituit. DOC. Port. reg. I 155 p. 185 (a. 1136): illis hominibus qui in ea... vitam secundum habitum -e tue duxerint et commorati fuerint. ACTA pont. Rom. Hispan. I 89 p. 374 (a. 1162): ordo monasticus, qui secundum Deum et beati Benedicti regulam et -am fratrum Cisterciensium in vestro... monasterio... inviolabiter observetur. 2) *définie par un de ses éléments essentiels*: VITA Mauri p. 276: secundum regularis institutionis -am. ASTRONOM. Ludov. p. 622: fecit componi ordinarique librum canonice vite -am gestantem. RUD. FULD. Leob. 11: monasteriis custodiam et regularis discipline -am instituit. EIGIL. Sturm. 14 p. 371,35: cum... ad monastice discipline -am sua corpora mentesque... inclinassent. DIPL. Ludov. Germ. 138 (IXe ex.): ibique canonice religionis -am statueret. ARDO Bened. p. 214,43: sancteque conversationis -am pandentes. HILDEG. EPISC. Faron. p. 188,22: monachilis inibi -am primum religionis docuerunt. VITA Godon. I p. 444: conversionis quoque -am sub monachico habitu servare instituens. VITA Drausii p. 408: religiosorum quoque virorum congregatiunculam ibidem sub sancte vite -a degentem. VITA Magl. p. 223: monachice -am habentes religionis. CARTUL. S. BENED. Floriac. p. 111 (a. 938): predictum cenobium... reflorescere ad -am monastice religionis audimus. VITA Bertini III p. 127: sub -a monastice religionis educatus. ODO CLUN. serm. col. 723^c: coenobis qui -am sancti propositi fideliter ac religiose promulgarunt. FOLC. gesta Bertin. p. 144: regularis vite -am servabat (cf. CARTUL. Lerin. 36 p. 35 [a. 1046—66]. THANGM. (?) transl. Epiph. 10: iuxta -am monasterialis vite. CARTUL. Roman. 46 p. 58 (a. 986): -am canonicorum. ODILO SUESS. transl. Sebast. p. 385: omnium sub -a coenobitalis discipline degentium. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 277,43: canonice constitutionis -a. 3) *définie par un adjectif*: CARTUL. Paris. I p. 47 (a. 829): regularem -am tenere (cf. VITA Acaun. p. 332,8. CARTUL. Userc. 46 p. 79 [a. 997]. RAIN. mirac. Gisl. II p. 796). DIPL. Caroli II, I p. 69,15 (a. 843): ubi quidem olim -a monastica claruit (cf. DIPL. Catal. I p. 257,16 [a. 951]; VALCAND. Hild. col. 589A). CARTUL. Epternac. 167 (a. 926—31): sub canonicali -a enutritus. DIPL. Ludov. IV 38 (a. 951): iuxta -am monasticam vindicare. ORD. VIT. hist. VI 4 t. III p. 15:

novitiorum copiam monachili -e mancipavit. VITA Annon. IV 4,4,2: exstructis domibus coenobialibus -as salvificas providus ordinat. 4) *dans des expressions signifiant 'faire profession monastique'*: CARTUL. Clun. 3208 p. 345 (a. 1049): ego -am sancti Benedicti suscipere cupiens. FALCO chron. p. 85: eidem sub regulari -a sese Deo servitutum commisit.

E) (*math. et astron.*) *règle, principe*: GERBERT. norm. abac. p. 23: ipsa -a rationis aut neglecta aut funditus ignorata. HERIG. reg. p. 209: in infinitum protendere ipsam -am abaci. COMM. Gerb. reg. p. 247: quantum extenditur hec -a abaci. DOM. GUNDISS. div. philos. p. 121: astronomia nomen compositum est ab 'astro' et 'norma' quod est regula. 15 Inde astronomia dicitur quasi -a astrorum i.e. lex sive regula.

F) (*arts libéraux*) *règle*: CARM. Hibern. exul p. 408 n°XX 2: grammaticae -am querere rectiloquam. ODO CLUN. mus. col. 803^c: ceteras vero rhythimachie -as. ALAN. Ins. Anticlaud. III 133 p. 93: pugil logicus... excusat... tropos, in -am scema reducit. RICHARD. S. VICT. trin. col. 980^D: cum homo hominem gignit, hunc parentem, illum prolem; hunc patrem, illum filium; hunc genitorem, illum genitum -a loquendi dicere 25 consuevit.

III) *par méton.*: A) *communauté (monastique), les moines*: DIPL. Caroli M. 98,19: Gundelardus abba una cum -a monachorum (cf. DIPL. Caroli III p. 42 [a. 899]. CARTUL. S. Andr. Vienn. p. 271 [a. 1075]. CARTUL. Celsiniac. 166 p. 151). TRAD. Wizenb. 201 p. 192 (a. 801): Iustolfus episcopus cum -a plurima preesse videtur (cf. TRAD. Fris. 344 [a. 815] et 386a [a. 817]). ACTUS pont. Cenom. p. 80 (IXe s.): monachorum -am amplificavit. TRANSL. Magl. I p. 379: collegium -e monachorum in Britannia gubernabat. VITA Bereg. p. 527^E: qui cum... vellet in sua dioecesi -am sancte religionis augmentare. MIRAC. Sind. p. 155: magna -e monachalis luminaria.

B) -a christianitatis, *chrétienté*: ACTUS pont. Cenom. p. 155 (IXe s.): ad totam christianitatis -am ornandam. 40 ib. p. 155: eo quod inibi pagani christianitatis -am auserunt. ADAM BREM. p. 159,18: pro amplectanda -a christianitatis certans.

IV) *ce qui est conforme à la règle (morale), exemple, modèle (en parlant d'une personne ou de sa vie)*: WALAHFR. Blaithm. 58: mente humilis, lingue custos et -a bonorum. WANDALB. martyr. 629: exemplum fidei parendi et -a salubris... Abraham. HRABAN. carm. 19,33: omnibus exemplum vite sis -aque recti. THEODULF. carm. II 30 p. 453: quorum vita mihi -a salutis inest. CARM. Salisb. 7,4,E p. 642: iugiter bonitatis amator, -a sacerdotum factus, veneratio plebis, SEQ. ined. 53,50,10: a -a tuorum, o Maria. PURCH. Witig. 325: Witigovo, -a bonorum. ORD. VIT. hist. VIII 6 t.

III p. 304: venerabilis abba Durandus, nostri -a monasterii. CARM. Cantabr. 93,2: salve, vite -a preclare, flos sinagoge. *spéc., ce qui est conforme aux canons de la beauté*: PETR. RIGA Aurora II Evang. p. 426,57: nasi fracturam moderatrix -a venustat.

V) *usage, coutume*: DIPL. Karoli III 16 (a. 880): si... munus...conferimus ecclesiis...nostrorum -am sequentes predecessorum.

Vi) *fonctionnement régulier de la règle monastique*: ANNAL. Camald. p. 63,19 (a. 957): monasterium demolitum ita ut ad cenobii -am esse nequeat.

VII) *place, rôle*: ACTUS pont. Cenom. p. 259 (IX s.): filiorum -am reliqui tenent sacerdotes.

2. **norma**, -tis *n.* (*architect.*) *appareil*: JOH. SCOT. carm. IX 87 p. 552: aedes marmoreis varie constructa columnis / alta domus pulcre centeno -te facta.

normalis, -e 1) (*math.*) *droit (en parlant d'un angle)*: GERBERT. geom. p. 66: rectus, qui et -is dicitur, hoc modo fit, si rectam lineam iacentem altera stans erecta contingat et ex utraque sui parte aequas angulos faciat. PAPIAS: -is, rectiangulus.

2) *conforme à la règle*: a) *en parlant d'une chose concrète*: TRAD. Ratisb. 343 (c. 1020—28): ut isdem puer...sine ulla retractione certam ibidem -em annonam et sedem obtineret. b) *en parlant d'une chose abstraite*: VITA Emm. I 5: abbas...cunctis -i usu preesse non recusaret. EPITAPH. var. II 121,9: dogmate -i virtutum culmina postquam / attigit.

3) *régulier, conforme à la règle monastique*: TRAD. S. Petri 1 p. 254: cum predecessores nostri sedem pontificalem non invidiosi huic monasterio existentes, sed -i vite,...consulentes. ANDR. FLOR. mirac. Bened. II 16 p. 214: clero sub -i natura vivere parato.

normaliter *adv.* 1) *régulièrement, conformément à la loi*: ACTA a. 931 (Hist. Langued. V pr. 54 col. 156): -r proficuum libere et firmissime habeant inconvulsum. CARTUL. Austr. sup. I 299 p. 437 (a. 1192): pro qua delegatione in presentia nostra a prudentioribus -r diffinitum est. 2) *conformément à la loi morale*: ANDR. FLOR. mirac. Bened. II 1 p. 192: quo -ius ad propositum valeamus festinare. 3) *conformément à une règle monastique*: VITA Alberti p. 529: -r Domino servientes. CARTUL. Nic. I p. 1 (a. 1108): ut ecclesiastici redditus usibus fratrum Deo servientium et in canonica societate -r vivencium cederent. WULFSTAN. Swith. 431: coeperunt fratres inibi -r alti quaerere solliciti...suffragia sancti. 4) *en ligne droite, à l'équerre*: ANON. geom. II p. 363: has umbras -r comprehendemus, qua latitudine altera ab altera distent. HENR. AUG. planct. 1814: lignis quadratis -r et levigatis / que careant carie veluti structura fit arce.

normalitas, -tis *f.* [norma] *discipline monastique*: VITA Alberti p. 529: fama illorum sancte -tis longe lateque diffusa crevit.

normannicus, -a, -um [Normannia] *forme nortmannicus*: MIRAC. Lamb. I p. 515. CARTUL. Gemet. XV p. 55 (a. 1031). **normand**: MIRAC. Lamb. I p. 515: truci peste nortmannica. CARTUL. Gemet. XV p. 55 (a. 1031): in nortmannicis partibus. SIGEBERT. GEMBL. Landib. p. 405,24: gens -a, beluina feritate spirans. ORD. VIT. hist. III 14 t. II p. 144: -us...exercitus. SUGER. adm. 23 p. 184: super -i littus maris. GERV. DOROB. mappa p. 416: linguam britannicam, anglicam, -am, que et gallica est, et latinam, que solis patet litteratis.

normatrix, -cis *f.* [norma] *abbesse*: FRITHEG. Wilfr. 1362 p. 158: interulamque puer Sancti sudore madentem / corripuit, -ci tulit atque beate.

normifer, -i *m.* [norma et fero] *moine qui suit une règle*: VITA Caril. p. 389,29: -i per iter incognitum gradientes.

normitas, -tis *f.* [norma] *caractère de ce qui est habituel, caractère de ce qui est normal*: DIPL. Caroli II,II p. 526,31 (a. 841 spur.): magnis et sine -te, necdum ante visis nec auditis divina gratia cepit coruscare miraculis. ANON. mus. Becker p. 161: ex -te vero sua b hanc legem habet, ut nusquam eius nota intelligatur nec ipsa ascribatur.

normiter [norma] *adv.* 1) *conformément à la loi*: ANNAL. Camald. p. 209,16 (a. 1013): antiquarum legum in institutionibus -r repetitur sancitum. 2) *selon la règle monastique*: CARTUL. Matic. 235 p. 145 (X^e—XIe s.): fratrum urbis Matiscenensis ibidem -r degentium.

normula, -e *f.* 1) *règle, loi*: a) *morale*: GERH. AUG. vita Udalr. 6 p. 395,20: ut deinceps a -a iusticie ne deviant. THEOD. TREV. Liutr. 189,3: dignam omnibus vivendi prestitisti -am. VITA Bonif. II 3 p. 95, 23: recte vite -am docendo et vivendo prebuit. b) *de foi ou de vie chrétienne*: CARTUL. episc. Hild. I 81 p. 80,1 (a. 1038—44): -am servare veritatis. GERH. AUG. vita Udalr. 23 p. 409,4: reverende pater, cui nota est omnium ecclesiasticorum librorum -a. GUILL. MALM. gesta reg. I p. 89: quicquid de rebus, que in ea scripta sunt, fidei -a poscat. c) *monastique*: MONAST. Angl. II p. 326,43: regularis discipline -a. d) *grammaticale*: EPIST. var. I 41 p. 565,8: has grammaticae artis -as. ALAN. INS. planct. nat. p. 475: iuxta mee orthographie -am. e) *arithm.*: CARM. Cantabr. 104,1: numerorum -a / fert ut arithmetica. f) *mus.*: AUREL. mus. p. 50: inde est hec -a (cf. ib. p. 59). CARM. Cantabr. 12,3a,9: ponens solidum / rithmicam in se -am / mensurarumque / utilem notitiam.

2) (*par méton.*) *exemple, modèle*: SYLL. Sangall. 19,5,4: hostis immitem domuit furorem, / pacis auctorem comitando suavem, / omnibus sancte placideque vite / -a factus.

3) (*comput.*) *compte, chiffre*: CARM. de conc. mens 19,3: quando nullam cyclum habet epactalem -am.

4) *portion*: WALAHFR. carm. 5,51,10: interea dulcis

fertur mihi -a piscis, / Askonis calidi sequitur vas denique musti.

normus, -a, -um [norma] *légal, selon la règle*: UGU-TIO s.v.: -us, -a, -um, legalis.

noro 1. [tiré de ignoro, cf. notus / ignotus] *savoir, connaître*: RODULF. TRUD.(?) mus. 1,24 p. 64: sed quamvis hec duo a -antibus negligantur.

noriscus, -a, -um [a. saxon. north(e)] *norvégien*: ROTUL. pip. 5 Henr. II p. 10,64 (a. 1159): II accipitres -os (cf. ROTUL. pip. 31 Henr. I [a. 1130]).

northepars, -tis f. [a. saxon. northe et lat. pars] *formes*: nordpars: CARTA a. 1190 (Danelaw Charters p. 118). northpars: CARTA c. 1200 (ib. p. 399). ROTUL. cart. 43 (a. 1200). *nord*: CARTA a. 1190 (Danelaw Charters p. 118): unum toftum ex nordparte ville de Kirkebi. CARTA a. 1200 (ib. p. 287): ex -te thofti. ROTUL. cart. 43 (a. 1200): ex nordparte rivi inter abbatiam et molendinum suum. v. *northus*.

northus, -i m. sive **northum**, -i n. [germ. north] *formes*: nort: RADULF. GLAB. hist. I, IV 18 p. 18. RIGORD. 38 p. 60. north: TRANSL. Severi Abrinc. p. 57. LEGES Edward. 5,2 p. 145. CARTA c. 1190 (Danelaw Charters p. 204). *nord*: CARTUL. Matisc. 24 p. 20 (a. 1060–1108): terminatur autem supradictus mansus...a sero...a -o... (cf. ib. p. 31 et CARTA c. 1120 [Lawrie, Early Scottish Charters p. 30]). v. *nordus* et *northepars*.

nortia, -e f. [Nortia, déesse étrusque de la Fortune, cf. Liv. VII 3,7] *fortune*: ODO CLUN. occ. p. 22: -a virtutes eludit, energia mentes.

nortmannicus, -a, -um v. *normannicus*.

nortpars v. *northepars*.

norua, -e f. v. *nurus*.

nos *pron. pers. m. et f. formes*: hnos: COD. Cavens. p. 331,29 (a. 992). *nus*: CARTUL. Sangall. I p. 203 (a. 814). *dat. nobi*: CARTUL. S. Mar. Via Lata 30 p. 38 (a. 1011). *abl. nos*: CARTUL. Sangall. I p. 203.

1) *nous, désignant les membres d'une communauté (e.g. la communauté chrétienne)*: DICUIL mens. orb. VIII 31: et haec divinum eloquium apud -s in Exodo confirmat): a) *en général*: EIGIL. Sturm. 23: -s autem fratres, discipuli eius. ib. 25: aliquis e -bis. CARTUL. Sangall. I 213 p. 203 (a. 814): qui contra hanc donacionem a nos (*sic*) factam venire presumpserit. CAND. FULD. Eigil. I pref.: clementiam circa -s factam. HRABAN. epist. 22: convenit inter -s. EPIST. Col. 2 (a. 870): -s clerus et populus... petimus. AGIUS epic. Hath. 151 p. 375: Christus pro -bis mortuus. THIETM. 6,74: omnes -s confratres ad capitulum tunc venientes. VITA Mathild. I 15 p. 581, 21: cui -s... desolatas relinquis? Ivo epist. I p. 12 (a. 1091): quid hoc facto summus Pastor -bis insinuat, nisi ut -s dicti pastores oves erroneas...consectemur. DOC. Port. part. III 17 p. 14 (a. 1101): et sic unus ex -bis fratres. OTTO FRIS. gesta 1,51: ut -s a iugo diaboli liberaret.

ib. 1,47: aliqui ergo de -bis. b) *nous-mêmes (avec ipse ou la particule met accolée, ou les deux)*: LIUTG. Greg. pref.: diligamus et proximum tanquam -s ipsos. WETT. Gall. 2 p. 258,19: quomodo -s ergo -smet ipsos abnegamus. WALAHFR. Wett. epist. 2,9: tamen -smet deflere necesse est. id. carm. 5,39,10: tantus / -smet rumor alit. CAND. FULD. Eigil. II 17,88: sitque tua circa -smet miseratio larga. AGIUS epic. Hath. 475: iam tibi, cara soror, -smet gaudere decebit. RATHER. Metr. col. 460^A: si -smetipsos, inquiens, diiudicemus, non utique iudicemur (cf. Paul. I Cor. XI 31). PETR. DAMIAN. serm. XXXVII col. 700^C: -smetipsos studeamus remissioris indulgentie lege tractare. c) (*avec adjonction de cum*) *avec nous, en même temps que nous* (*forme*: nobiscom: STEPH. TORNAC. epist. XXXVIII [a. 1167]): AGIUS epic. Hath. 498: illos -biscum adiuva. THIETM. 6,74: qualiter se res -biscum haberent. WIPO gesta 3 p. 23: omnis sancta ecclesia -biscum rogat gratiam tuam pro his. d) *emploi du génitif nostri, comme complément de nom; de nos personnes (tournure équivalente à un adj. possessif)*: WALAHFR. carm. 50,2,1: -stri decus, inclyte salve. AMALAR. off. I 11,2 t. 2 p. 60: eadem die ad memoriam -stri reducitur crudele consilium Iudeorum et mansuetudo Christi. THIETM. 3,14: non illo solum, sed communibus -strimet inputo peccatis. ib. 8,29: nunquam enim -stri memoria talis exoritur. HROTSV. Dulc. XI 2 p. 132: ut in -stri necem obtemperes. GERARD. MORES. delib. p. 74: verum -stri mediocritas.

2) *pluriel de majesté, représentant une autorité*: a) *religieuse (évêque, abbé)*: HRABAN. epist. 53: nuper ad -s littere fraternitatis vestre venerunt. Ivo epist. I p. 2 (a. 1090): venerabilem virum...quem Gaufrido per -s deposito,...elegistis. ib. I p. 14 (a. 1091): solutio eius si probanda est, a -bis approbetur. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIII 25 p. 595: sic est -bis in presenti, domine rex, sicuti vultis. b) *civile (empereur ou roi)*: DIPL. Arnulfi 102a p. 151,15 (a. 892): cognita eorum ...-bis fidelitate. DIPL. Henr. III 367 (a. 1056): -s eadem...ecclesie...concedimus. DIPL. Henr. IV 137 (a. 1064): qualiter -s...tradidimus. MON. Strig. I p. 156 (a. 1198): Emericus...rex, omnibus notificamus ...-s...in perpetuum statuimus. *spéc. nostri (compl. de nom, plur de majesté: de notre personne)*: Ivo epist. I p. 20 (a. 1091): sic in orationibus tuis habeas frequentem memoriam -stri. CONST. I 343 (a. 1192): audivimus enim, quod monasterium sancti Benedicti de Monte Cassino occasione -stri sub interdicto posueritis. *à noter l'emploi de nos, représentant une seule personne, avec un verbe au singulier, ou l'emploi de la première personne du singulier, puis du pluriel*: CARTUL. Rhen. med. (Prum.) 41 p. 47,21 (a. 804): quod -s nec feci nec facere rogavi. RICHER. II p. 34: abbatiam...concedo ...ut memoria -stri servis Dei...habeatur. VITA Mathild.

II 8 p. 288,24: gratiam habeas, quod -s sedulo mitigasti iram. ARIBO ad Worm. I 13 (a. 1025): vix...credere potuissim dominum nostrum regem...-bis absente velle invadere. COD. Croat. p. 54 (c. 1143—1397): ego Geucha ...confirmo...annuentibus cunctis -bis episcopis... institutionem sanctimus. *ou se rapportant à un substantif singulier*: COD. Arp. Cont. VI p. 199 (a. 1199): -s latronem vituperando vocavit. ib.: -s Palatinum Comitum. 3) *pluriel de narration*: a) *représentant le narrateur ou l'auteur et ses lecteurs*: WIDUK. I pref.: nec tamen omnia eorum gesta -s posse comprehendere fatemur. HUGO S. VICT. didasc. VI,V p. 123,3: contemplando ... quid -bis faciendum sit. b) *nos, pluriel de narration mis en relief quant à nous*: LIUTG. Greg. 9: quid -s modici et infirmi ad hec dicturi sumus. HRABAN. epist. 18 p. 423: -s enim simpliciter ea que invenimus posuimus. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIII 25 p. 595: sed -s pro certo id compertum non habemus. c) *répétition de nos quant à nous*: FROUM. carm. 10,14: -s humiles, -s indocti maneamus ad omnes. OTTO FRIS. gesta 2,25 p. 104: -s miserum vulgus, -s Dei tantum servicio mancipati.

[nosato 1. v. noscito.]

noscibilis, -e *qui peut être connu*: 1) *adj.*: CONR. HIRS. didasc. p. 67,16: Cum enim dicit apostolus 'quod notum Dei erat' idest -e de Deo hoc est quod de Deo cognosci potest. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 2,171: ora dico deformia id est deorsum a forma scilicet non -ia.

2) *subst. n.*: JOH. SCOT. theol. Dion. 2 col. 276^D: ut revelate cognoscamus illam ignorantiam ab omnibus -ibus in omnibus existentium circumvelatam. ABSAL. serm. 16 col. 101^C: Sunt quedam -ia Dei, que a nobis in hac valle miserie constitutis legendo, meditando investigari et sciri possunt.

nosca, -e *f.* v. *nusca*.

noscicta, -e *f.* v. *nuscitta*.

noscio, -nis *f.* v. *notio*.

noscito 1. [nosco] *nosatare graphie fautive*: FRUTOLF. brev. 14 p. 104. 1) *reconnaître*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,35: -abant, agnoscebant. PAPIAS: -are, agnoscere. FRUTOLF. brev. 14 p. 104: n notare id est -are notis. 2) *noter*: NOTK. BALB. ad Lantb. n. p. 109: notare hoc est -are notificat.

nosco 3. *formes*: gnosco: ERMENR. ad Grim. 26 p. 564,25. FROUM. carm. 32,61. nossco: FONT. Flor. 12,8 (a. 978). nosso: MEM. Milano III p. 498,3 (a. 1005). novetur: RYTHM. Mer. et Car. I 15,19,2. nuco: CARTUL. capit. Astens. p. 80,3 (a. 924). nusco: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469,15. nussco: COD. Lang. 549^B (a. 885). nosso: COD. Laudens. I 6 p. 11 (a. 855). *formes syncopées, ind. parf.*: nosti: EIGIL. Sturm. 5. Ivo epist. p. 20 (a. 1091). nostis: GERH. AUG. vita Udalr. 26 p. 411. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVII 29 p. 810. norunt:

SMAR. carm. I p. 612 VIII 9. RUOTG. COL. 15. ALEX. NECK. corrog. Prom. 123 p. 459 (EHR XXX). *ind. plus-que-parf.*: noras: ENGELM. carm. 2,45 p. 60. EKKEH. IV pict. Mog. 67. METELL. buc. 9,34. norat: EKKEH. IV pict. Mog. 763. norant: GUIBERT. Nov. vita III 4 p. 141. *fut. ant., subj. parf.*: noris: GERW. carm. 5 p. 126. norit: WALAHFR. carm. 5,82. EKKEH. IV pict. Mog. 5. HIST. Volte 6 (1031—49). GERARD. MORES. delib. p. 167. *subj. plus-que-parf.*: nossem: WALTHARIUS 245. FROUM. carm. 18,1. nosset: WIDUK. 2,31. RICHER. II p. 52. EADM. Anselm. I 31 p. 354. *inf. parf.*: nosse: LUPUS epist. I 1 p. 4. AGIUS comput. 8,17. GERH. SACERD. epist. p. 342,10. DIPL. Henr. II 250 p. 288,12 (a. 1012). GUILL. PICTAV. gesta p. 88,37. HUGO S. VICT. didasc. VI,IV p. 117,27. ADAM S. VICT. (Noël) p. 6,46. ib. p. 65,3,14. RICHARD. S. VICT. trin. I 18 col. 899 A-B.

I) *actif*: A) *connaître une chose, savoir, être informé de* (PAPIAS: -ere, cognoscere): 1) *avec acc.*: RIMB. Ansc. 4: tu omnia -sti, et nihil te latet. RAYM. POD. 17 p. 280: Domine, nihil -vi. Ivo epist. I p. 20 (a. 1091): perturbationis...mee causas, et si non -sti per experientiam, -sti tamen per scientiam. GUIBERT. Nov. vita III 4 p. 141: nam quidam elementa vix -rant. ORD. VIT. hist. IX 9 t. III p. 537: rem totam ab origine -verant. GESTA Franc. expug. Hier. 58 p. 534: de rege...nullum -verant responsum. 2) *avec inf.*: GERW. carm. 5 p. 126: hanc prudens gestam -ris tu scribere, lector, / Einhardum Magni magnificum Karoli. 3) *avec prop. inf.*: VITA Meginr. 5: -veris...me necessaria...tibi ministraturam. NADDA Cyr. I 3,3: commilitonum meorum virtus invictissima optime -rit, me...pro re publica usque certare. HUGO S. VICT. didasc. VI,IV p. 117,27: -sse tamen te volo, o lector, hoc studium non tardos et hebetes sensus, sed matura expetere ingenia. COD. Croat. p. 140 (a. 1185): si quis autem hoc attemptare presumpserit, regalis excellencie iram se -verit incursum. 4) *avec prop. conj.*: a) *à l'indicatif (habituel dans les formules de notification) introduite par: α) quod, eo quod*: DIPL. Karlom. II 21 p. 315,5 (a. 879): nostrorum fidelium... sagacitas -verit, eo quod nos...cenobium...sub... perennem tuitionem suscepimus. DIPL. Otton. I 407 (a. 972): -scat omnium...fidelium...industria eo quod ...comes nostri imperii nostre humiliter suggessit magestati. CARTUL. Neron. vil. XIV p. 313 (c. a. 1100—1110): -verint omnes quod domina Ermengardis... donavit...vineam. β) *quia*: VITA Emm. I 17: tu...-sti, quia...facimus. CARTUL. S. Lamb. Leod. I p. 5 (a. 840): unde -verit...fidelium nostrorum industria quia concessimus. CARTUL. S. Florent. Norm. 6 p. 671 (a. 1155—6): bene...-vimus quia...oportet fieri. CARTUL. Neron. vil. LXXXIV p. 360 (c. a. 1160): -stis quia revocat ad memoriam presentia scripture quod deletum est oblivione mentis. γ) *quoniam*: CARTUL. S. Lamb. Leod. p. 10 (a. 900): -verit...fidelium...industria...

quoniam...comes...sua mancipia...tradidit. δ) *qualiter*: CARTUL. S. Lamb. Leod. I p. 6 (a. 884): -verit... fidelium...industria...qualiter...concessimus (ib. p. 17 [a. 952]: cautela qualiter...tradidimus). TRAD. Patav. 90 (a. 899-903): -verit...fidelium industria...qualiter ego...tradidi. TRAD. Fris. 1384 (a. 1006-34): -verint omnes huius rei inquisitores, qualiter placuit. ε) *quomodo*: CARTUL. S. Michael. Mos. 36 p. 145 (a. 1065): fidelium omnium...collectio...-verit quomodo...quandam alodii sui partem...dederit. b) *au subj.*: RICHER. II p. 34: -vi enim quod diligens pater interdum filio gravari gaudeat. GUILL. PICTAV. gesta p. 84, 36: quod humane lingue ad malevolentiam quam ad benevolentiam laudandam promptiores sint, novimus. 5) *avec interrog. ind. introd. par*: a) *utrum...an*: HROTSV. Mar. 115 p. 8: o me felicem, si saltem -scere possem / utrum mors illum subito sorberet amara / an frueretur adhuc calida vitaliter aura! b) *quantus*: RICHER. II p. 98: -vi quantam labem rei publice discordia...intulit. Ivo epist. I p. 40 (a. 1092): -stis... quantos inimicos habeam...in patria ista. c) *quare*: RATHER. conf. col. 405^A: ut -veris quare vel cui interdicit iustitias enarrare suas. d) *quis*: AGIUS comput. 8,17: quodcirca si -sse cupis quis pascha kalendis / quis...festa cluant supra premissa colenda. EPIST. Tegerns. I 12: quod optime vos -sse -vimus, quid datum sit et qua lege serviendum sit ad hoc concessis mancipiis. e) *ubi*: NIVARD. Ysengr. III 238: -scis, ubi sedeas, infatuat Satan? f) *cur*: RATHER. Metr. (rec. A) col. 457^{A-B}: tu, que tantum facinus perhorrueras, -sse volo cur abhorrueris.

6) *avec subj. seul*: ANNAL. Altah. a. 1064 p. 65,12: -stis...si accusatores mei veraces vellent esse vel videri, modo deceret eos...adfore in presenti.

7) *avec participe présent*: FROUM. carm. 32,61: si dictis delectantes vos gnoscere possem.

8) *absol.*: LEGEND. Gerh. maior p. 485: quia verissimus est et -veris in veritate. VITA Theog. 2,3 p. 467,15: et hoc...accepit, ut Mettensis ecclesie filiis adesse et prodesse et -sse satageret, quatenus...dignum pastorem eligerent. *spéc. dans une prop. incise*: EIGIL. Sturm. 5: sunt enim, ut -sti. ERMENR. Sval. 10 p. 161,30: gemisco me...in palatinorum numero, sicut -stis, nuncupatum. EPIST. ad Wrat. 1 p. 388,28: quo, Deus -vit, fidiorem tibi non poteris invenire.

B) *savoir, apprendre une nouvelle*: 1) *avec acc.*: WALTHARIUS 1256: domique manens nec scandala -scens. 2) *avec prop. inf.*: WIDUK. 1,3: pro certo autem -vimus Saxones his regionibus...applicuisse. 3) *avec. interrog. indir.*: GUILL. PICTAV. gesta p. 30,14: qui quid bello valeret, rumore satis -verant. 4) *avec part. prés.*: POETA SAXO 3, 508: namque propinquanter cum primum -verat, illi obvis ipse...ibat.

C) *savoir, avoir la certitude de*: HIST. Mont. Pannon.

I p. 602 (a. 1153?): omnem patrimonii mei porcionem quam me hereditario iure -vi contingere...sic...disposui.

D) *connaître une chose, avoir l'expérience de*: TRANSL. Viti 5 p. 37,17: fertur enim ab incolis...quod...nunquam ibi tempestates aut fulgura -vissent. ADALBERO LAUD. carm. 178 p. 146: non rastros -vi, nec tristia prelia vidi. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVIII 4 p. 823: merces peregrinas et quas Oriens prius non -verat...tentaverunt.

E) *savoir, posséder une science, un art*: POETA SAXO 5,240: a quo precipue studuit totam rationem / et legem cursus -scere siderei. ROB. MON. REM. hist. Hier. VII 7 p. 826: qui illorum -verat linguam. RICHER. II p. 52: qui mathesim optime nosset. FULCH. hist. Hier. III 4 p. 628: advertens unum de militibus nostris linguam -scere Persicam. CHRON. Bened. II 26 p. 236,38: qui non solum monasticam disciplinam peroptime -verat.

F) *absol., savoir, posséder les connaissances de l'esprit*: ERMENR. ad Grim. 26 p. 564,25: si et tu plus gnoscis quam Plato et Maro.

G) *pouvoir, être capable, avoir la faculté de*: LIUTG. Greg. 9: que inimicis pie parcere non -vit. HAIMIN. epist. p. 567,14: hec sola pecunia est que -vit expensione augeri. RATHER. conf. col. 395^{B-C}: mentiri quippe non -vit, qui dixit. WIDUK. 2,36 p. 96: didicit ut pleniter libros legere et intelligere -verit. FROUM. carm. 18,1: si perbene psallere -ssem. ADALBOLD. Henr. II p. 684, 18: ab his qui genealogias computare -verant. HUGO S. VICT. didasc. VI,IV p. 121,10: rursum alios vides, qui...quaslibet scripturas ad congruas interpretationes flectere -verunt. PETR. COMESTOR serm. col. 1842^B: patientia...quasi farinula Elise est...que totius cibi amaritudinem -vit dulcorare. RADULF. CADOM. gesta Tancr. 33 p. 630: presertim urbs Antiochi...domari non -vit. ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. III 4 p. 208,52: sol vero maturare -vit in granis.

H) *connaître quelqu'un*: RHYTM. Mer. et Car. 15,19,2: ter negavit Petrus, / Christus ut non -vetur. LIUTG. Greg. 2 p. 68: quia non -visset hominem neque quo iret. ib. 12: omnibus qui eum -verant incognitum non erat. THIETM. 6,38: frater...quem vos ipsi bene nostis. ADAM S. VICT. p. 22,5 v. 39: Sara ridet dum tu ploras, / quia -vit quem ignoras, / Redemptorem hominum. *expressions*: -visse ex nomine (*connaître de nom*): CAND. FULD. Eigil. I 5 p. 224: nonnulli igitur ex nostris quos bene fraternitas vestra -vit ex nomine. se -visse (*se connaître*): RUORG. COL. 44 p. 47: sed ut ille, qui se parum -vit, veracius semetipsum agnoscat. ODO DIOGIL. 2 p. 29: se ipse -vit et nos bene -vimus eum.

I) *reconnaître*: 1) (*concret*): a) *reconnaître un personnage*: PASS. Ter. Pis. 37,15: ut *rusticus* -vit Christi servum honestissimis vestibus indutum. HUGO PRIMAS carm. VIII 23 p. 133: obnubit timpore vitti, / ne quis -scat eam, dum transvolat illa plateam. b) *remarquer*

un fait: ALAN. INS. Anticlaud. VI 88 p. 143: caute disquirens, cuius vestigia tandem / invenit et Fronesim letargi sompnia passam / -scit, ut exterius languoris signa fatentur.

2) (*abstrait*) *discerner*: RATHER. conf. 257 col. 432^D— 433^A: ob aliud non mihi videris fecisse nisi ut illius facinoris magnitudine posses, quod in te -veram, levigare utcumque.

J) *estimer*: ATTO VERC. press. p. 324,7: ne -verit sibi adtributam licentiam mentiendi.

K) *connaître charnellement*: EKKEH. IV cas. Gall. c. 3 p. 100,2: mulierem non -vi. EADM. Anselm. I 31 p. 354: edocebat virum...ut suam uxorem sicut seipsum diligeret nec preter illam aliam -sset. BERNARD. MORL. cast. 404 p. 61: non -vi mulierem / et virgo non sum. ALAN. INS. Anticlaud. VI 149 p. 145: non invenit unde / sit matri que nulla viri commercia -vit.

L) *toucher, sentir*: CARM. Bur. B 116,2,3: si me dignetur, quam desidero, / si sua labra semel -vero.

M) (*jur.*) *connaître la culpabilité de quelqu'un*: SYNOD. Strig. II 3: ut si quis huiusmodi aliquem -verit, et probare valens non indicaverit, predictae subiaceat dampnacioni.

N) (*diplo.*) *à la fin d'un acte: équivalent à cognosco, recognosco, noto*: DIPL. Otton. III 311 (a. 999): Heribertus cancellarius vice Uuilligisi archiepiscopi -vit.

II) *passif*: TRAD. Ratisb. 9: ad utilitatem servorum Dei qui in eodem loco Deo servire -scuntur. EINH. Carol. 33: quia in regno...civitates XX et una esse -scuntur. ANAST. chron. 251,30: Suleheman dux Arabum -scitur, quibus tribus prefuit annis. COD. Laudens. I 6 p. 11 (a. 855): commutatio bone fidei nussitur esse contractum. CARTUL. S. Lamb. Leod. I p. 6 (a. 884): mancipia...que in Tongris ac Leodio residere et manere -scuntur. DIPL. Conr. II 276 (a. 1038?): dampnum eis inferat, qui voluntarie [peri]urium perpetrasse -scuntur. OTTO FRIS. gesta 2,13: ubi et urbs Roma sita -scitur. CARTUL. S. Mar. Avenion. 124 p. 136 (a. 1157): ad utilitatem utriusque partis statuta esse -scuntur. ENCHIR. hist. Hung. p. 123 (a. 1171): quod in suis posteris domino Alexandro pape et suis successoribus -scitur concessisse.

III) *infinif substantivé*: A) *le fait de savoir*: ANNAL. Xant. a. 868: sed horum significationem solius domini nosse est. ADAM S. VICT. p. 65,3 v. 14: simplex velle, simplex nosse, / cuncta sunt simplicia.

B) *le savoir, la connaissance*: 1) *en général*: WOLFHER. HLD. Godeh. I 13 p. 177,34: suam...regulam pro ingenii nosse viriumque posse imitarentur. RICHARD. S. VICT. trin. VI 15 col. 980^A: potentia dat posse, sapientia dat nosse.

2) *la science divine*: RICHARD. S. VICT. trin. I 21 col. 900^C: erit aliquid maius in eius (*Dei*) nosse quam in

eius posse, quorum neutrum nihil aliud est quam ipsius esse.

C) *expressions*: pro posse et nosse, iuxta posse et nosse (*de son mieux, de leur mieux*): CARTUL. Clun. I 112 p. 126 (a. 910): et ipsi monachi corde et animo pleno prelibatum locum pro posse et nosse suo edificent. GERH. SACERD. epist. p. 342,10: verum de sacerdotali dispositione...non adeo ab excellentia vestra parvi pendatur, sed pro posse et nosse elaboretur, ut pristino lumine decoretur. EPIST. Hann. 13 p. 31: regi augusto...suus ille Hildinesheimensis iuxta posse et nosse affectum servitutis debite.

noscomium, -i n. v. *nosocomium*.

noscuus, -a, -um [nocuus] *nocif, nuisible*: COLL. Salern. II p. 728: in mane vero tertia danda est medicina, que suo acumine ad dolentia penetret loca, et materiam expellat -am.

nosiosus, -a, -um. v. *nusciosus*.

noska, -e f. v. *nusca*.

nosochomarius, -i n. [nosocomium] *infirmier*: CARTUL. S. Petri Carnot. I, VII, XCII p. 217 (c. 1080): Rotbertus -us.

nosochomium, -i n. v. *nosocomium*.

nosochomum, -i n. v. *nosocomium*.

nosocomium, -i n. [νοσοκομεῖον] *formes*: gnosocho-mium: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 522,31. non economium (*faute de copiste*): LEX Rom. can. 71,5. noscomium: PAPIAS. nosochomium: CAPIT. reg. Franc. I p. 310,37 et p. 311,19 (a. 826?). nosochomum: EPIST. Worm. I 65 p. 110,24. nosocomum: UGUTIO s.v. noys. nusocomium: ADAM PONT. utens. 50: xenodochium cui plangentibus impletum misocomium (*leg. nusocomium*) adiacebat. *hôpital*: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 522,31: gnosocho-mium, locus venerabilis in quo egroti homines curantur. AELFR. Angl. Sax. vocabul. app. p. 58: -um, seocra manna hus. CAPIT. reg. Franc. I p. 311,19 (a. 826?): nosochomium, id est locus venerabilis in quo egroti homines curantur. ANAST. pass. Cyr. et Joh. 3 col. 706^D: gerocomio pariter et -o...constitutis. PAPIAS: noscomium, domus in qua egroti curantur. ANDR. FLOR. mirac. Bened. IV 10 p. 266: adeo ut...infirmos visitaret, plurima -a...repleret. ARNOLD. Ratisb. Emm. 2,16 p. 562a, 33 W.: ad exhibenda humanitatis officia usque in hodiernam diem...ex una parte xenodochium, ex altera parte miserorum venerabile -um. UGUTIO s.v. noys: hoc nosocomum, locus venerabilis ubi infirmi curantur. JOH. BEL. div. off. II col. 15^D: loca humane necessitati deputata sunt hec: xenodochium, -um, gerotocomium (*i. gerontocomium*).

nosocomum, -i n. v. *nosocomium*.

nosos [gr. νόσος] *maladie*: 1) *en général*: WALAHFR. carm. 5,83,8 p. 419: -os ut vestris nequeat nocere / civibus istis. 2) *en parlant de l'épilepsie*: GLOSS.

medic. s.v. epylemsia p. 31,17: epylemsia: Greci geran -n vocaverunt. ib. s.v. geran nosen p. 37,14: hoc est sacerdotalem morbum ipse est et morbus comitialis (grec ἱερὰν νόσον).

nossco v. *nosco*.

nosso v. *nosco*.

notarius, -i m. v. *notarius*.

noster, -ra, -rum *formes*: noxter: COD. Lang. 319b (a. 855). nuster: NIVARD. Ysengr. II 97. CARTUL. Imol. I 63 p. 99 (a. 1138). *comp.* nostrior v. l. 36.

I) *adj. possessif, 1ère personne du pluriel*: A) *notre (que le sujet parlant partage avec les autres membres d'une communauté)*: WALAHFR. Mamm. 17,5 p. 287: o patrum -erque timor. CAND. FULD. Eigil. I 11: dominum Deum -rum. LUPUS epist. I 4 p. 26: cotidie dicimus: Fiat voluntas tua, ...non -ra...sed tua, que utpote Dei futura prenoscit. THANGM. Bernw. chart. 51 p. 780: ecclesia mater -ra. HIST. Mont. Pannon. I p. 89 (a. 1002): omnium sancte Dei ecclesie fidelium -rorumque presentium atque futurorum. LE-
GEND. Emer. p. 451: -ris temporibus. PETR. LOMB. sent. I XVIII 5,1 p. 123: Filius dicitur -r panis, -r redemptor et huiusmodi, sed non dicitur -r Filius, quia dicitur relative...ad illum qui genuit. WIBALD. epist. 63 (a. 1147): frater -r (-r, inquam, non ex consuetudine locutionis monachorum, set vester et -r proprius et specialis). OTTO FRIS. gesta 1,8: iuxta maiorum -rorum traditionem. GALTER. CASTIL. Alex. V 21 col. 509^B: -ra est victoria, -ra est, / Ingeminant Greci. à noter l'emploi de noster pour appuyer sur l'idée de possession, de propriété: CARTUL. templ. Dozenc. C 6 p. 265 (a. 1133–34): dono ...ad ipsam cavallariam...Arnaldum de M. cum casali et casalaticum...abbas respondit: -r est. *spéc., emploi du comparatif pour insister sur la même idée*: CARTUL. Paracl. 86 p. 111 (a. 1194): ut sit predicta ecclesia cum suis habitantibus de -ra -rior.

B) *pluriel de majesté, utilisé par une autorité*: 1) *religieuse (pape, évêque, abbé)*: CAND. FULD. Eigil. I pref.: apud nos -rosque successores. RICHER. II p. 34: abbatiam quoque sancti Timothei martiris que -ri iuris esse videtur. THANGM. Bernw. 36 p. 774: ad quem apostolicus dixit: 'dic, qua causa ad -ram presentiam veneris'. Ivo epist. p. 2 (a. 1090): venerabilem virum...quem...catholice atque canonice secundum -ra monita elegistis.

2) *civile (empereur ou roi)*: DIPL. Ludow. Germ. 37 (a. 844): decernimus atque sancimus, ut post decessum -rum, nullus filius -r neque successores -ri...nullam potestatem habeant. DIPL. Henr. III 247 (a. 1050): omnibus sancte Dei ecclesie -risque fidelibus...innoscimus. TRAD. Ratisb. 597 (c. 1068): notum sit tam futuris quam -ris fidelibus. à noter l'emploi du verbe à la première personne du singulier ou l'emploi de ego et noster dans le même texte: CARTUL. S. Lamb. Leod.

I p. 43,3 (a. 1085): impetravi a dominis et confratribus -ris. COD. Croat. p. 47 (a. 1135): Ego...do...pro remedio anime mee...et quicumque -ro privilegio contrarius assistere voluerit...-ram iram incessanter

5 incurrat.

C) *employé par humilité, par une seule personne*: HRABAN. epist. 22: accipe nunc opusculum, quod tibi rogaveras a -ra exiguitate. LUPUS epist. I 3 p. 12: huc accidit, quod...vota scilicet -ra nihil valere permissa sunt ac spes...expectationem -ram ex asse frustrate sunt. RATHER. epist. 3,1,6: ut a -ra parvitate promptissimam servitii vicissitudinem mereamini recipere. WIDUK. I pref.: quia -ra devotio a tua pietate suscipiatur. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 523,47: ne ergo exordium ratiuncule -re ex ambiguitate alicuius coniecture vacillare videatur. d'où le pluriel de narration, l'auteur s'effaçant devant ses lecteurs: HUGO S. VICT. didasc. VI,IV p. 122,2: oportet ergo ut et sic sequamur litteram ne -rum sensum divinis auctoribus preferamus.

D) *avec un nom propre*: 1) *nuance admirative (notre grand)*: POETA Saxo 4,434: sic Carolus -er solitus tractare vicissim proelia. WIPO gesta prol. p. 5: -ros autem Carolos atque tres Ottones. ADAM BREM. 2,28 p. 88,5: at ille -er Haroldus...martyrii palma...non carebit. HELM. 7 p. 18,6: -er autem Loduicus, rex scilicet Germanie. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXI 7 p. 1016: ut more Aristotelis -ri loquamur.

2) *nuance affective (notre cher)*: WALAHFR. carm. 5,50 1,26: circumdata cignis -ra Thalia sedet. CAND. FULD. Eigil. II 24,21: cuius epitaphium...versibus expressit -er Hrabanus ovando. ADAM BREM. 1,53 p. 54, 9: quo anno Hogerus etiam -er decessit. *mon cher*: PETR. CELL. epist. I 46 col. 470^B: salutate, et Robertulum -rum.

E) *équivalent à erga nos*: CARTUL. Parm. 568,26 (a. 903): offerantur nobis ab abbate duo cerei ob reverentiam -ram (valeur objective).

F) *forme composée nostrapte (sens renforcé)*: OTLOH. doctr. 4 col. 267^A: porro quod humana signatur sepe figura, / et quod -rapte commotus dicitur esse. ARNOLD. Ratisb. Emm. 2 col. 1059^C: quid plura? -rapte quippe ore dicendum.

II) *pronom possessif*: A) *le nôtre*: 1) *en général*: Ivo epist. I p. 16 (a. 1091): ejice primum trabem de oculo tuo, ut postea videas festucam in -ro. RAYM. POD. 20 p. 294: sex naves de -ris applicuerant Joppen.

2) *avec nuance affective, remplaçant un nom propre*: SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 532,26: ita etiam iste -er (sc. Erluinus) susceptos fratres...sustinuit.

B) *au masc. plur.*: 1) *emploi partitif après un pronom indéfini (d'entre nous, des nôtres)*: CAND. FULD. Eigil. I 5 p. 224: nonnulli igitur ex -ris...ad alia monasteria...proprio loco privantur. WIPO gesta 4: quidam de -ris in libello quem Tetralogum nominavit. ib. 30 p. 49:

de qua nimietate frigoris quidam de -ris centenos versus fecit. OTTO FRIS. gesta 1,33 p. 52: quibusdam ex -ris putantibus.

2) *emploi substantivé*: a) *les nôtres* (*nos compatriotes, nos soldats, les chrétiens, les catholiques*): TRAD. FRIS. 675 (a. 845–51): post discessum -rorum trium. ANNAL. Sangall. IVa. 984: hunc merito -ri vigilanter habent memorari. EPIST. Tegerns. I 76: granum, quod -ri seminare debuerunt in agrum. WIDUK. 1,36 p. 54: ceciderunt etiam ex -ris in illo proelio duo Liutharii. ADAM BREM. 4,26: Wodanem sculpunt armatum, sicut -ri Martem solent. THIETM. 4,5: -ris obviam sibi pergentibus. ib. 4,12: ad perspicendum agmen -rorum. OTTO FRIS. gesta 2,33 p. 141: Romani tandem atrocitatem -rorum non ferentes, coguntur cedere. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVI 10 p. 721: ea nocte ibi qualem -ri habentes requiem, diem expectabant cum summo desiderio sequentem. *expressions opposant les nôtres aux étrangers*: GILO hist. Hier. III 378: sociali foedere iuncti / -ri et non -ri subeunt navalia cuncti. STEPH. TORNAC. epist. CCXXIX p. 285 (c. 1192–1202): triste spectaculum -ris, ridiculum alienis. *opposant les auteurs chrétiens aux païens*: DICUIL mens. orb. V 5: Virgilii quem in talibus causis -r simulavit Sedulius. OTLOH. prov. prol. p. 1: incitabar ad hoc, ut eum (*i. Senecam*)...imitarer, colligendo scilicet tam ex secularibus quam ex sacris litteris, tam etiam ex -ris, proverbialia aliqua. CONR. HIRS. dial. p. 749: Arator -er. OTTO FRIS. chron. prol. p. 7,7: quia plerique gentiliū ad commendanda posteris gesta priorum de una eorum plura scripserunt... Extant...tam -rorum quam illorum...monimenta preclara. b) *nos contemporains*: GERARD. MORES. delib. p. 74: nam si Tullius redderetur ex -ris...vir diffusissimus et utraque lingua doctissimus. c) *nuance affective* (*les nôtres, parents, amis, cf. col. 1388 l. 28*): AGIUS epic. Hath. 393: sed carnalis amor caros nos plangere -ros.

C) *au neutre sing.*: 1) *l'expression nostrum est, attribut d'un inf.*: *c'est à nous de*: WALAHFR. Wett. 180: sed tamen exterius, quantum discernere -rum est. HRABAN. epist. 18 p. 424: -rum est citare testes, ipsorum de fide testium iudicare. WIDUK. 1,14: de legum vero varietate -rum non est in hoc libello disserere. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1076 p. 285,2: -rum est enim apostolicis institutis absque omni hesitatione obedire. OTTO FRIS. gesta 1,61: discutere et iudicare -rum non est.

2) *emploi substantivé*: a) *expression in nostrum* (*dans notre communauté*): HUGO CANTOR arch. p. 129: dimissione facta ab episcopo, cuius erat canonicus, in -rum receptus est. ib. p. 130: veniens Eboracum, sicut dignitatis huius mos exigit, in -rum susceptus. b) *expression de nostro* (*de nous-mêmes, de notre propre chef*): HEITO Wett. 3: quam visionem...scribi fecimus, nihil inde dementes aut de -ro adicientes. WALAHFR. Gall. 2,9:

neque per amorem falsi aliquid de -ro inserentes. *venant de nous-mêmes*: GERARD. MORES. delib. p. 191: de -ro nihil habentes, nec ex nobis potentari valentes.

D) *au neutre pluriel, emploi substantivé*: 1) *nos biens*: WALAHFR. 5, 29,13: nec nos nec -ra videris / despicere, affectu sed tolerare pio. THIETM. 7,29: hostis autem -er Bolizlavus inter hec nil -ra lesit. GUIBERT. Nov. vita I 13 p. 46: femina prudens nos et -ra regebat.

2) *notre propos* (*ce qui nous intéresse*): GERARD. MORES. delib. p. 70: hoc autem in fronte...iactato, redamus ad -ra.

nostranus, -a, -um [noster] *notre* (*équivalent à noster*): COD. Ar. 112,24 (a. 994): ullus de posteris vel de censoris -i pro eredibus nostri.

15 *nostras*, -tis I *adj.*: A) (*en parlant de personnes*) *qui est des nôtres* (*placé sous notre autorité*): DIPL. Caroli II,I p. 132,9 (a. 844): sciat...tale obsequium seniori suo exhibere debere quale -tes homines de simili beneficio senioribus suis exhibere solent. LAMB. HERSF. annal. 20 a. 1071 p. 132,28: non inmerito Dominus super -tes monachos despectionem effundere videbatur.

B) (*en parlant de choses*) *équivalent à l'adj. possessif, notre*: HROTSV. Gong. 119 p. 38: o -te decus. CARM. pro schola Wirz. 243: poterisque videre poetas, / numquam cedentes cum tu fugiendo clientes, / alvo divisa pereas -te sarisa. STEPEL. Trud. p. 824: in -tibus finibus. RADULF. CADOM. gesta Tancred. 37 p. 633: Marchisides arma -tia cernens.

II) *subst. m.*: A) *qui est des nôtres* (*par la naissance*): ANSELM. LEOD. gesta episc. Leod. 2: Ratherius, genere -s. PETR. VENER. epist. VI col. 446^A: Arial dum... natura -tem, beneficio vestratem...persolvat.

B) *compatriote*: 1) *en général*: HROTSV. Pafn. 2,3: si non es -s. id. Sap. 1,5 p. 182: hec igitur femina... hortatur -tes. BRUNO MAGD. bell. 16 p. 23,10: sed hec castellorum...constructio primo -tibus puerilis ludus videbatur, quia nondum eius intentio mala cognoscabatur. GUILL. PICTAV. gesta 11 p. 22: eadem quam -tes contestantur Normanni comitis divulgabatur claritudo. 40 CARTUL. Vindoc. II 387 p. 281 (a. 1136): nobilis quidam de -tibus edificavit duas ecclesias. GIRALD. expugn. I,IX p. 243: et ad -tes in posterum totius regni dominium devolvitur.

2) *les nôtres* (*par opposition aux étrangers, aux ennemis — exprimés ou non*): MON. Phil. p. 25 (IXe s.): ipsa insula, ledonibus maxime impediētibz, non semper accessibilis esse potest -tibus, cum Nortmanis, ...inaccessibilis esse minime dinoscatur. ADALB. MAGD. chron. a. 967 p. 179,9: non modica -tium et 50 Romanorum leticia (*cf. ANNALISTA SAXO a. 967 p. 620,31*). THIETM. 7,1: inter Romanos et -tes magna oritur commocio in ponte Tiberino. WIDUK. 2,17: cumque esset piscina inter -tes et hostes. OBERT. CANT. annal. Januens. p. 192 (a. 1166): quibus visis, timuerunt

-tes. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XI 27 p. 501: -tes vero adeo pauci erant et inopes, ut vix unum de vicis possent incolere.

3) *spéc., qui est du même parti*: BRUNO MAGD. bell. 88 p. 65,31: sed eorum nullius legatio a quoquam -te accipitur. ib. p. 83: littere in presentia -tium bulla regis signate. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 279, 1: et sic bellum a -tibus audenter inceptum.

C) *contemporain*: HINCM. REM. ord. palat. XVI p. 42: apocrisarius autem, quem -tes capellanum vel palatii custodem appellant. Iso Otm. pref.: Walafredus abba... in litterarum scientia apud -tes illustris ante alios habebatur. ORD. VIT. hist. VIII 10 t. III p. 326: si Persius et Plautus...adessent et curiose indagarent qualiter -tes clam palamque libitos suos perpetrent, immensam reprehendendi materiam...reperirent.

D) *qui appartient à la même communauté*: EKKEH. IV cas. Gall. p. 105: erat autem tunc inter -tes frater quidam simplicissimus et fatuus.

nostratim adv. en notre langue: RUODL. IX 21: eligitur sciola super hos doctura magistra / -m fari "Pater" et "noster" recitare.

nota, -e f. 1) *marque*: A) *signe*: 1) *en général*: STEPH. COL. Maurin. 6(2): brachia -a ferri inscripta. WIDUK. 3,61: -e scilicet crucis in vestimentis plurimorum.

2) *distinctif de l'espèce ou de la personne*: GILO hist. Hier. VI 360: plura quidem divisa locis in frusta iacebant, perdiderantque -as humani corporis. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVII 9 p. 773: corpus quibusdam -is et cicatricibus cognitum.

3) *en parlant des couleurs (taches de couleur)*: FULCH. hist. Hier. III 49 p. 781: tigribus, quod bestiarum genus insignes maculis -e fulvo nitent. ALAN. INS. Anticlaud. VI 29 p. 142: purpureis clavata -is. ALEX. NECK. laud. div. sap. III 650 p. 410: a vario tu que nomen sortita colore / diceris es variis picta, nemora, -is. *spéc., coloration*: EMBRICO MOG. Mahumet. I col. 1347^C: nam -a palloris dat in ipso signa timoris.

4) *portant sur une qualité intellectuelle ou morale*: EPIST. Worm. I 61 p. 103,11: licetne rogo rursus amicum meum paucis appellare et ea, que sunt in animo, per eas quas dicunt -as intellectuum assignare? ROB. PAUL. III 9 col. 443^A: ad maiorem perfectionis -am. GIRALD. gemma I 48 p. 129: maioris est discretionis et minoris -a cupiditatis.

B) *signe graphique*: 1) *en général* (UGUTIO s.v. nosco: hec -a,...signum quod aliquid notat ut littere vel reprehensio): FUND. Brunw. I pref. p. 123,37: scire...litteras que sunt -e elementorum.

2) *note tachygraphique*: PAPIAS; -e autem dicte, que verba vel syllabas prefixis characteribus notent et ea ad noticiam legentium revocent (cf. HUGO S. VICT. gramm. p. 304,31).

3) *signe écrit différent des lettres et servant*: a) *à attirer*

l'attention (ALCUIN. gramm. col. 858^B: -e sunt figure quedam sed ad brevianda verba, vel sensus exprimendos, vel ob diversas causas constitute, ut in Scriptura sacra obelus ÷, vel astericus*. PAPIAS: -a est figura propria in littere modum posita ad demonstrandam verbi sententiarumque ac versuum rationem. HUGO S. VICT. gramm. p. 301,11: -a est figura que in pagina apponitur ad significandum aliquid preter litteras et syllabas et dictiones): HRABAN. cruc. 1,22 col. 237^A: una quidem ista est figurarum, que appellantur -e sententiarum, specialique vocabulo hec a Grecis vocantur "chrisimon", ex voluntate uniuscuiusque ad aliquid notandum inventa. EPIST. var. II suppl. 9 p. 633,7: -am superponere studui, que ab artigraphis crisimon nuncupatur. b) *à noter un accent ou une ponctuation*: HRABAN. epist. 2a p. 383,33: h non littera sed -a aspirationis esse convincitur. EPIST. var. II 15 p. 321,21: non ergo miremini, quod in medio sensu -am acuti accentus fecerim. NOTK. BALB. ad. Lantb.: h. ut tantum in scriptura aspirat, ita et in -a id ipsum habitat. HRABAN. epist. 2a p. 383,23: si quem autem movet, cum uniuscuiusque pagine versus eiusdem numeri describere decreverim, cur aliquas -as sive punctos eis inseruerim. c) *à indiquer une faute*: MATTH. VINDOC. ars vers. IV 33 p. 187: correctio...in qua pertinent... duo ad correctorem, scilicet hec: -a vitii et assignatio remedii.

4) *lettre*: HRABAN. martyr. col. 1162^C: interrogatus a persecutore quid artis haberet, respondit quia pueros -as doceret. AMALAR. epist. p. 260,3: nam Greci his -is IC scribunt illud nomen et legitur Iesus. PETR. DAMIAN. serm. 39 col. 711^B: dum scholarum doctor existeret brevibusque -is verba comprehendere pueros erudiret. *lettre marginale servant de référence*: HRABAN. epist. 5 p. 390,2: proprii sudoris indicia per -as vocabuli agnominisque mei, ubi opportunum videbatur adnexui. ib. 8 p. 390,5: in locis necessariis simul cum -a agnominis mei interposui, quatinus sciret lector, que ex patrum traditione haberet, et que ex parvitate nostra. ib. 14 p. 403,8: non paucis locis simul cum -a nominis eius inserui, non quasi ingerens alicui auctoritatem ipsius, sed simpliciter ponens quod scriptum repperi. *expressions*: -e litterarum, *écriture*: PASS. Kil. II prol. 1: Kyliani...gesta...litterarum -is assignare curamus. PETR. VENER. Sarac. II col. 716^D: preter consanguinitatis lineam et linguam tam in -is litterarum quam in eloquio pene communem. per -as scribere: *mettre par écrit*: RIMB. Ansc. 35 p. 67: testantur codices magni apud nos, quos ipse propria manu per -as conscripsit.

5) *lettre ornée ou enluminée*: AEDILV. 8,5: presbiter iste fuit Scottorum gente beatus, / comptis qui potuit -is ornare libellos / atque apicum speciem.

6) (*math.*): a) *chiffre arabe*: RICHER. II p. 64: novem numero -as omnem numerum significantes

disposuit. b) *apicum -ae, notation des nombres*: Ps. Boet. abac. p. 158: quidam enim huiusmodi apicum -as sibi conscripserant. c) *résultat chiffré d'une opération*: ANON. algor. Salem. p. 10,17: singulus numerus, qui alteri est adiciendus, per 9 prius divide. Si nichil supersit O scribe, si aliquid reliquum unius, adice reliquo alterius, et per 9 divide. Si quid supererit pinget, si nil cifram scribe et pro -a tene.

7) (*mus.*): a) -a musica ou, absolument, -a, *signe graphique exprimant un son en général*: HUCBALD. harm. inst. p. 117,32: ad -as musicas, que unicuique chordarum apposite non minimum studiosis melodie conferunt fructum, ordo vertatur. Mus. ench. p. 153: sunt et alia plura plurium sonorum signa, inventa antiquitus, quibus evitatis, has faciliores hic inserere cure fuit -as. ib. p. 154: ipsarum desuper -arum appellationibus assignatis. ib. p. 156: sint autem chorde vocum vice, quas he significant -e. SCHOL. Ench. p. 181: decem et octo namque sonis -as ponimus. *représenté par une lettre*: HUCBALD. harm. inst. p. 118: per singulos phthongos eodem litterule, quas pro -is musicis accipimus, apponantur. Ps. Odo CLUN. mus. p. 252: littere vel -e, quibus musici utuntur, in linea, que est sub chorda, per ordinem posite sunt. *représenté par un neume*: ANON. mus. Wagner p. 355: de accentibus toni oritur -a que dicitur neuma.

b) *formule exprimant un son musical*: AUREL. mus. p. 56: plagis proti melodia in sua littera huiusmodi habet -arum formas noëane. BERNO ton. prol. 13 p. 77a: Noan. Noeane. Noeis. Noeane. In quibus magis intelligimus syllabas modulationi aptas, quam significativas rerum -as. c) (*collectif*) *notation musicale*: ADEMAR. hist. II 8 (éd. Chavanon p. 82): Francie cantores didicerunt -am Romanam.

8) (*comput.*) *lettre (dominicale ou lunaire)*: AGIUS comput. 3,5: luna pares versus, loca sol adversa retentat, / iste -as septem, terdenas illa capessens / vigintive novem, tot currit uterque diebus.

C) (*diplom.*): 1) *marque de la main royale (dans le monogramme) comme mode d'authentification des actes*: DIPL. Arnulfi 83 (a. 891): ut hec auctoritas... diligentius observetur, ipsi manu nostra supter -am impressimus, insuper etiam sigillo bulle nostre iussimus assignari. DIPL. Zwent. 13 p. 41,33 (a. 897): manu propria in monogrammate nostri nominis -am subter fecimus. DIPL. Henr. II 210 p. 247,43 (a. 1009): ut hec nostre roborationis auctoritas...firma...permaneant, sigillo nostro hanc cartam fecimus sigillari manus proprie, ut infra videtur, -am addentes.

2) -a sigilli, *marque du sceau (sur les actes)*: RICHER. II p. 36: quod in auribus omnium qui aderant perlectum sigilli sui -a insignivit atque episcopis roborandum porrexit. ib. p. 38: quod et domni pape sigilli -a insignitum vobis quoque roborandum attuli. CARTUL.

Basil. I 1 112 p. 173,36 (a. 1041): ut hoc velut coeleste munus inconvulsum stabileque permaneat, proprii sigilli impressione -am ponimus. CARTUL. Ins. 13 p. 21 (a. 1110): nostri sigilli -a insigniri iussimus. JOH. SARISB. epist. 67 p. 109: huius *papalis* sigilli corruptio universalis ecclesie periculum est, cum ad unius signaculi -am solvi vel claudi possunt.

II) *mise par écrit*: A) *action d'écrire un acte (et plus spécialement une décision de justice)*: CARTUL. S. Cyr. Nivern. 62 p. 107 (Xe s.): ut hec traditio firma stabilisque in perpetuum maneat, huius cartule iussit assignari -a. CARTUL. Gemet. 11 p. 29 (a. 1027): si quis vero pervasor quandoque surrexerit qui hanc -am iusticie presumat subvertere...fisco dominico libras auri decem persolvat. ROTUL. cur. reg. I 145 (a. 1200): Rogerus de Norwico habet -am. ib. 310 (a. 1200): secundum continentiam -e facte in curia.

B) *acte*: CARTUL. Molism. 20 p. 28 (a. 1102): -a de dono capelle sancte Walburgis.

C) *minute d'un acte notarié*: STATUT. Arelat. 65 p. 211: quod teneatur quilibet notarius querere -as in propriis cartulariis sine aliqua prestatione pecunie.

D) (*numism.*) *légende d'une monnaie*: PETR. DAMIAN. epist. II 1 col. 256^D: si ipsius monete oblitterata vel detrita sit regula, postquam metallis imprimitur, non nummus, sed paracaraximus (id est sine -a) invenitur.

E) *commentaire*: CATAL. biblioth. Lehm. I 16 p. 75,18: gesta Anglorum, volumen I. "...et -e iuris itemque versus alii, in volumine I". ib. p. 259,15: -e Iulii Caesaris.

F) *état détaillé, liste*: CARTUL. S. Petri Gomaï 99 p. 230 (a. 1080): incipit -a librorum. Inprimis misalum et duos tefenarios.

III) *mode d'expression par un signe de la main ou des yeux*: HUGO S. VICT. gramm. p. 305,30: item etiam quedam -e digitorum et oculorum quibus nutu vel gestu taciti colloquuntur, sicut mos est militaris ut, quotiens consentit exercitus, quia voce non potest, manu promittat (cf. PAPIAS).

IV) *sens moral*: A) *faute, tache*: 1) *en général*: PAPIAS: -a, peccatum, dedecus, macula. UGUTIO s.v. nosco: hec -a, culpa, macula. SUGER. Ludov. VI 16 p. 104: -am rupti federis. ALAN. Ins. Anticlaud. V 205 p. 129: veteres operis novitate beati / excusare -as.

2) *en parlant du péché*: EKKEH. IV bened. I 12,3: virgo parensque fave; per te -a tergitur / Eve. ib. 54,7: corporis aut cordis iam nulla sit hic -a sordis. PETR. RIGA Aurora exod. 518 p. 111: Christi maiestas.../ qui fuit in mundo mundus et absque -a.

3) *tare servile*: CARTUL. S. Petri Carnot. 19 p. 278 (a. 1127): ut ipsi et tota eorum successio numquam deinceps servitutis nec -a nec nomine obscuri.

B) (*péj.*) *réputation (mauvaise)*: 1) *avec génitif*: WALAHFR. carm. 5,39,4: invidie -am subibo. EINH.

Carol. 20 p. 64: crudelitatis -a. WALTH. SPIR. Christoph. I 1 p. 66,15: -a malitie. PETR. DAMIAN. epist. V 13 col. 359^B: imperitie -am timens. IVO epist. I p. 28: cum iudiciis et constitutionibus obviare, plane est heretice pravitatis -am incurrere. HIST. Hier. II 21 p. 568: mortem suam etiam ignavie -a maculari. GALAND. REGN. prov. 123 p. 82: novis indui vestibus te oportet ne ad publicum progressus, ignavie -am incurras. OTTO FRIS. gesta 1,23: pro -a superbie pene omnium... odium contraxerat. ACTA pont. Rom. ined. I 361 p. 317 (a. 1184): cum id de multa cupiditate procedat et in -am simoniace pravitatis erumpat. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 3 p. 610: comessationibus et ebrietatibus supra modum deditus, Veneris operibus et carnis deserviens immunditiis, usque ad infamie -am.

2) *avec adjectif*: CONST. I 143 (a. 1152): -a simoniaca suum introitum maculantes.

C) *renommée*: PASS. Ursul. I 1: rex quidam cuius nominis -am mundana occuluit antiquitas.

D) *réprobation*: JOH. SARISB. hist. pont. p. 25: hiis episcopus annuens absolutus est ab adversariorum impetitione et -a. GUILL. TYR. hist. rer. transm. prol. p. 4: multa de regum moribus et vita et corporum habitudine, sive commendabilia, sive -e subiacentia... interserimus. ib. X 2 p. 403: quod ei ad -am imputabatur.

IV) *action de discerner*: A) *attention*: SERLO WILT. app. III A,1 p. 144: cor non affectat, quod non oculi -a spectat.

B) *signification, sens*: GUNZO epist. Aug. VII p. 33,22: curiose rimari cepi utrum proprii quoque nominis -a factis consentiret. THEOD. CARNOT. glos. trin. 4,3 p. 302: notio...id, quo notum sit id est -am...significare haberet.

C) *terme logique*: ABELARD. gloss. peri erm. p. 351,28: verbum est -a, i.e. copula predicatorum de altero.

D) *mot*: OTFR. carm. 1,22: conscia corda mali blando sermone revolvens / ex vano rabidas audiit ore -as. GILB. POR. BOET. trin. p. 40: res...sermone significatur, sed neque sermonis -a, quidquid res est, potest ostendere. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 22 p. 573,15: hiis dictis, comes non sine verbi -a subticuit.

E) (*logique*) argumentum (sive locus) a -a, *raisonnement fondé sur l'explication d'un terme*: CONR. HIRS. didasc. p. 26,11: argumentum est...a -a, cum et sui nominis mentio fit, sicut dicit ecclesiastes: 'quaesivi quem diligit anima mea; quaesivi eum et non inveni...'. GARLAND. dialect. 4 p. 102,34: locus vero a nominis interpretatione idem est cum illo qui dicitur a -a.

F) (*philos.*) simplex -a, *concept abstrait, notion intelligible dégagée de détermination accidentelle*: ADELARD. BATH. eod. et div. p. 12,10: cum speciem intueri nituntur eisdem quodammodo caliginibus implicantur nec ipsam simplicem -am sine numerali

aut circumscriptionali discretione contemplari nec ad simplicem specialis vocis positionem ascendere queunt.

notabilis, -e 1) *notable, remarquable*: a) *absolument*: ORD. VIT. hist. prol. p. 2: nostrique temporis sapientes eorum -e sedimen sequi cohortor. CONR. HIRS. didasc. p. 65,15: quorum -i temeritate vel imperitia redarguta...precepta dedit. PETR. COMESTOR serm. XLI col. 1818^C: apparuit enim stella -is iuxta vaticinium Balaam (cf. id. hist. schol. col. 1542^A). LAMB. ARD. hist. Ghisn. 34 p. 579,20: de quibus Balingheniensibus videlicet magna et -ia gesta cognovimus. b) *avec abl. de la cause*: THEODULF. carm. XXVIII 277 p. 501: neve forem multis novitate -is ipsa. WIDUK. 2,41: ille annus -is casu calamitoso totius populi. CARTUL. Mog. A 526 p. 433 (a. 1124): elegit III^{or} viros fidei constancia -es et probatos. SIGEBOTO Paulin. 9 p. 915,5: socios iam fedo pallore -es. GUILL. TYR. hist. rer. transm. III 8 p. 121: turris quedam, sublimitate simul et grossitie ceteris -ior.

2) (*au point de vue social*) *notable, connu*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1662^D: qui solus dictus est advena quia alienus vel qui solus erat advena, vel quia -is solus erat futurus, dicitur advena, quasi alienus. COD. Croat. p. 360 (a. 1200 spur.): quatuor... -es viri sibi in linea consanguinitatis proximi. *spéc. (dans un titre honorifique)* *honorable*: PETR. DAMIAN. epist. VII 14 col. 454^C: precor igitur, -is domina et humiliter suggero.

3) *digne d'être porté à la connaissance*: CARTUL. Turic. 193 p. 85,15 (c. 930): omnibus fidelibus populis atque proximis amicisque meis -e a me volo esse quod... tradidi, quicquid...visus sum habere. EPIST. Worm. I 37 p. 71,9: novit summa divinitas, immo -e constat cunctis.

4) *reconnaissable*: ADAM PONT. utens. p. 122: equos... precipue ex tresdecim coloribus secundum Ysidori distinctionem -es. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XII 7 p. 521: cruces de panno rubeo, ut inter ceteros essent -iores, mantelis suis coeperunt assuere.

5) *qui distingue, spécial*: UDALR. consuet. Clun. II 2 col. 701^D: -es dissimilitudine. STATUT. Cisterc. p. 84 (a. 1175): cursores non habeant -e vestimentum et honeste tondeantur.

6) *suspect, répréhensible*: a) *absolument*: PETR. DAMIAN. serm. LX col. 843^C: fama contemptibilis, vita -is, sermo reprehensibilis. HUMBERT. CARD. adv. sim. pref. p. 102,7: qui enim aliorum errorem defendit, multo est damnabilior et -ior illis, quia non solum ipse errat, sed aliis offendicula erroris preparat et confirmat. ADAM BREM. 3,2 p. 144,18: ut hos luxurie, illos avaritiae...arguens nulli demum parceret, quem -em cognovit. GUILL. MALM. gesta pont. III p. 252: instigandum palam -em reddidit. CHRON. Merseb. 4 p. 73,21: licet apud vos sic sit laudabilis, apud nos

tamen aliquantulum est -is. STEPH. TORNAC. epist. 68 p. 82: predicti -es et non audiendi monachi incentivum scismaticis et litigii seminarium in monasterio Corbeiensis suscitare contendunt. ib. p. 304: vel -em condempnet, vel excusabilem commendet. ACTA pont. Rom. Gall. III 154 p. 209 (a. 1185): qui vero inventi fuerint sola ecclesie suspicione -es...simili sententie subiacebunt (cf. CARTUL. capit. Atreb. 69 p. 50 [a. 1185]). b) *avec génitif de la faute*: UFFING. Ida 2,2: huius scilicet piaculi se -em et ipse publice professus est. CARTUL. Rhen. med. I 431 p. 493 (a. 1115): si...alicuius negligentie in annua memoria -is fuerit. ACTA Henr. II, I 288 p. 438 (a. 1169): me apud religiosos viros crudelitatis -em haberi voluit. c) *avec abl. de la faute*: COD. Udalr. 36 p. 68,28 (a. 1070–71): quia audistis elogio symoniace hereseos eum esse -em. d) *avec de et abl.*: OTTO FRIS. chron. 2,25 p. 97,6: sicque...eos fecerat...omni evo de perfidia sua -es. e) *avec pro et abl.*: ANNAL. Rod. a. 1111 p. 697,5: quia -is videbatur pro ecclesiastice distributionis commertio.

7) *marqué (par une tare)*: WALAHFR. Gall. 2,1 p. 314,19: cunctis vite sue diebus hac deformitate -is fuit. FORM. Sangall. II 1 p. 396, 10: si vero...personam servili iugo -em vel publicis exactionibus debitam aut etiam vitiis suis consentaneam vel ipsi sine populo eligere...presumpserint.

notabiliter adv. 1) *de façon évidente*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1217, 38: cum Dominus -r et quasi demonstrans dicat, 'uni de minimis istis'. CONSUET. Sublac. p. 200: si quis partem sibi datam vel cibi vel vini per incuriam aut quovis modo effuderit -r.

2) *de façon qui les distingue*: STATUT. Cisterc. p. 65 (a. 1157): servientes seculares qui cum abbatibus vel monachis seu conversis nostris ... vadunt, tinctas vestes non habeant...nec -r compti cum eis vadant. BANDIN. sent. 3,1 col. 1072A: cum ab ipso initio caro animata fuisset, ut dictum est intra tot dies -r per membra distincta est.

3) *de façon remarquable*: LEGEND. Gerh. maior p. 483: -r egregieque in scientiis gramatice...instructi.

notabilitas, -tis f. [notabilis] 1) *renommée*: GUILL. CONCH. hon. et util. III col 1043^A: corporis vero bona sunt pulchritudo, -s.

2) *culpabilité*: BERTHOLD. WERD. natr. 5 p. 770,18: at ille conscius sibi, ne cui forte -tis signo subiectus deprehendi potuisset.

notabulum, -i n. [notare] *mise par écrit*: ACTA episc. Antipol. CI p. 132 (a. 1179): cum pacis memoriam...facile labi possibile sit, litterarum -o duximus commendandam.

notairus, -i m. v. *notarius*.

notamen, -inis n. 1) *manière de désigner*: A) *nom (d'une chose)*: 1) *en général*: WIDR. Gerh. 1,16: diem atque horam certo designant -ine. 2) *spéc., titre d'un livre*: ANDR.

FLOR. Gauzl. 2 p. 36: in libro quem Puerorum speculum prefixit -ine.

B) *nom propre (d'une personne ou d'un lieu)*: ADZO Apri p. 516,1: mulier quedam Bova -ine. TRAD. Garst. 44 p. 141,4: huius traditionis testes idonei assunt per -ina conscripti. METELL. Quir. 63,6: fagus habet locus is -en.

C) *dénomination, titre*: ANNAL. Til. II p. 223: ablato patricii -ine, imperator et augustus est appellatus. CHRON. Reinh. a. 1197 p. 557,3: lantgravius...speciali se -ine designatum attendens post interlocutoriam deliberacionem hoc responsum reddidit.

D) *inscription*: ADREVALD. transl. Bened. 7 p. 7: pro foribus autem petre scilicet superposite prefixa erant -ina, quorum interius busta iacebant. ANDR. FLOR. Bened. II 5 p. 199: sepulchrorum -ine. GUILL. DAND. Hugon. Lacerta 54 col. 1219^D: sepultus certoque -ine assignatus.

II) *signe*: A) *marque (matérielle ou graphique)*: EKKEH. IV bened. 120,120: cicatricum...-en. VINC. KADEL. chron. p. 297: corpus integerrimum...sine cicatricum -ine. MONAST. Angl. I p. 456,14: agie crucis hanc cartulam -ine perstrinxi. ORD. VIT. hist. X 7 t. IV p. 38: equus itaque meus et arma mea -ine sancto signabuntur.

B) *tache (spirituelle)*: JOH. SCOT. divis. nat. col 541^A: mundam...imaginem quam nullo modo corruptionis -ina tangunt.

C) *marque d'authentification (= nota)*: WALDO Anscar. 47,11: pagina romane signata -ine bulle.

D) *marque de servitude*: LAMB. ARD. hist. Ghisn. 129 p. 625,27: eam...-en habentem viro copulavit et servili conditioni cum suis heredibus deputavit.

III) *mise par écrit*: A) litterarum -en: CARTUL. S. Alb. Andegav. I 286 p. 327 (a. 1047–49): ecclesie consuetudo est ut quotiens...aliquid emit...testimonium convocet litterarumque -ine confirmet.

B) *notice de plaid, procès-verbal de jugement (cf. notitia)*: CARTUL. S. Vict. Mass. I 26 p. 32 (a. 845): iudicium seu et -en donationis qualiter vel quibus presentibus multisque bonis hominibus ... ubi adveniens ...advocatus Alboini episcopi...in mallo publico ante...vicarium de viro illustri Adalberto comite et tam scavinis, tam romanis quam salicis vel iudicibus.

IV) *(au fig.)*: A) *assurance, affirmation*: EPIST. Tegerns. I 95: domne digne...Iudithe Eb(arhardus) fidelissima cum orationis devotione servitutis -ina.

B) *expression, signification*: MILO ELN. app. III, IV 3 p. 682: audax et modicos Haimino pandere versus / incipe, charta, patri, cuius tu, rustica, iussu / mirande cause promissu nutuque -en. THIOFR. flor. 3,1 col. 367^B: in eternitate scripta et a -ine vel notione nomina per etymologiam dicta. GUNT. PAR.(?) orat. 5,1 col. 140^A: cum enim dicatur nomen a -ine, sive a notione, quia rem notet atque notificet.

C) *connaissance*: COD. Odalb. 99a p. 161: -ine vero omnium sancte Dei ecclesie fidelium non sit ignotum.

V) (*gramm.*) *substantif* (=nomen): ERCHANB. FRIS. gramm. p. 5,15: revera nec -en nec legitera vel participium per se aliquid sunt.

notarietas, -tis *f.* [notarius] *notariat*: CARTA a. 1164 (Ficker, Forschungen IV 136 p. 179): Dominus Musus, comes palatinus de Lomello fuit manifestus quod Petrus hodie fecerat sacramentum -tis in sua presentia ...et insuper fuit manifestus quod investiverat ipsum Petrum de officio -tis a parte domini imperatoris.

1. *notarius*, -a -um I) *adj.*: A) *digne de remarque*: UGUTIO s.v. nosco: item a noto, -us, -a, -um, quod debet notari vel reprehendi.

B) *ce qui est du domaine des notaires et de la rédaction des notes*: UGUTIO s.v. nosco: -us, -a, -um, ad -um vel notas pertinens.

C) *ars -a* 1) *emploi juste des signes graphiques*: JOH. SARISB. metal. I 20 col. 850^D: artem dico deperisse -am. *plus spécialement des abréviations*: JOH. TILB. ars not. p. 313: certum est artem -am nec letteras nece sillabas recipere sed figuras ut sicut C significat centum, P et R publicam rem.

2) *magie, géomancie*: RADULF. NIGER p. 108: Athenis in quibus Virgilius artem -am reperit.

II) *subst. m. formes*: nodarius: COD. Lang. 230 col. 386^b (a. 864). nogarius: CARTUL. S. Lambert. Leod. I p. 10,12 (a. 900). nonatirus: COD. Fejér. IX 7 p. 634 (c. 1164). nostarius: MON. Strig. I p. 108 (a. 1156). notairus: MON. dipl. Croat. I 4 (a. 1033). notatrius: DIPL. Hugon. p. 235 (a. 945). notharius: COD. Patav. p. 31,43 (a. 874). FOLC. gesta Bertin. p. 125 et 164. DIPL. Ludov. Prov. 46 p. 85,20 (a. 904). CARTUL. Rhen. med. I 627 p. 688 (a. 1161) etc. notorius: COD. Ver. 124 p. 167,35 (a. 825). nottarius: DIPL. Conr. II 259 p. 358,10 (a. 1038). *nom. sing.*: nodario: COD. Lang. 90 col. 172 (a. 814). nodarium: ib. 107 col. 195 (a. 826).

A) *sténographe, celui qui écrit en notes tachygraphiques*: HUGO S. VICT. gramm. p. 304,34: note autem dicte eo quod verba vel syllabas prefictis characteribus notent ut ad noticiam legentium revocent, quas qui didicerunt proprie -i appellantur (cf. Isid. Etym. I 22). ANON. verb. legal. p. 132a: -i dicuntur a notis, qui ea, que ea, que in concionibus vel in causis vel episcoporum sermonibus dicebantur, notis excipiebant. Idem et excerptores vocantur. JOH. TILB. ars not. p. 312: -us siquidem non format verba, sed verborum signa.

B) *secrétaire, celui qui tient la plume pour quelqu'un sous la dictée*: EPIST. var. II p. 329,1: quicquid ori suggerit memoria cite recordationis ... velociter scribentium committimus -orum articulis. HINCM. REM. epist. col. 530^C: ex hoc capitulo quedam sunt que tibi in premissa rotula scribenda dictavi, sed -us angustia temporis coarctatus celeriter scribens intermisit. VITA

Barn. II p. 408: accitis -is, in tria volumina digeri precepit, sicque legenda ecclesiis tradidit. ROB. MON. REM. hist. Hier. prol. p. 721: quia -um non habui alium nisi me, et dictavi et scripsi. ib. VI 11 p. 811: hec dixit -umque suum accersiri precepit. Cui accersito inquit: sume plures scedulas et atramentum et scribe religioso pape nostro. ORD. VIT. hist. IX 1 t. III p. 460: -os autem, qui mea nunc excerptant dicta, non habeo, ideoque presens opusculum finire festino. ABELARD. epist. ad Rom. p. 353: nomen eius qui, dictante Paulo, hanc epistolam scribebat, tanquam -us Apostoli, sicut nunc est cancellarius apostolicus. OTTO FRIS. gesta 1,50 p. 82,31: quod dictum mox ab eius ore raptum -us excepit, scribens in hunc modum. ANNAL. S. Disib. a. 1090 p. 10,41: vocato...-o, epistolam dictavit. *spéc.*: -us Spiritus Sancti, *écrivain inspiré par le Saint Esprit*: ALBERT. METT. div. temp. 1,11: teste -o Spiritus Sancti dicente.

C) *scribe, rédacteur occasionnel d'un acte*: TRAD. Fris. 197 p. 190 (a. 804): Bertharius, -us hanc notitiam subscripsit. CARTUL. S. Petri Carnot. I,III,II p. 57 (a. 967): Waldricus -us, rogatus, scripsit. CARTUL. Rhen. med. I 408 (a. 1103): Liutholdus, -us eiusdem carte. ACTA imp. Stumpf 92 p. 104,8 (a. 1123): quidquid... comparaverunt, sicut per -um in chartulis annotatum habetur. CARTUL. S. Magd. Castrodun. 18 p. 23 (c. 1152): canonicus et diaconus ecclesie Sancte Marie, presentis carte -us et passim.

D) *rédacteur professionnel des actes*: 1) *dans les institutions byzantines*: COD. Bar. I 2 p. 5 (a. 957): pro recordandum hunc brebe scripsi ego Madelfrid subdiaconus et -us in civitate Vari et interfui. ABBO FLOR. can. 44 col. 504^A: Gregorius Castorio -o et chartulario Ravenne. HELM. 60 p. 116,32: providerat eis rex Grecie naves ad transducendum exercitum, adhibens -os qui expeditorum sibi numerum perferrent.

2) *notaire à la chancellerie pontificale*: a) *en général*: ORDO ROM. VI 10 t. II p. 243: egredientibus autem diaconibus de secretario, remanent cum pontifice primicerius atque -i ipsius stationis. CARTA a. 1067 (Manaresi, Placiti III 421 p. 294,22): Gherardus -us apostolice sedi (sic). b) -us regionarius: NOTK. BALB. martyr. XIII kal. Febr. p. 1037 c: hic regiones divisit diaconibus et fecit ut septem diacones totidem -is imminerent, ut gesta martyrum in integrum colligerent. AGAPT. II epist. col. 896^B: scriptum per manus Aronis -i regionarii. c) -us regionarius et scriniarius sancte Romane Ecclesie: COD. Lang. 272 col. 460a (a. 877): scriptum per manum Leonis -i regionarii et scriniarii sancte Romane Ecclesie. CARTUL. archiep. Magd. 52 p. 74 (a. 967): scriptum per manum Stephani -i regionarii et scriniarii sancte Romane Ecclesie. BENED. VII epist. col. 346^B: scriptum per manum Bonifacii -i regionarii ac scriniarii sancte Romane

Ecclesie. CARTUL. Fuld. A 726 (a. 997): scriptum per manus Petri regionarii -i et scriniarii sancte Romane Ecclesie. Carta a. 1027 (Marini, I papiri diplomatici [Roma, 1805] 46 p. 77): scriptum per manum Georgii -i regionarii atque scrinarii sancte Romane Ecclesie. CARTUL. Mog. A 278 p. 175 (a. 1032): scriptum per manus Sergii -i regionarii et scrinarii sancte Romane Ecclesie. Doc. S. Florb. p. 377^c: scriptum per manum Stephani -i et regionarii et sacriscrinarii sancte Romane Ecclesie. d) -us et scriniarius sancte Romane Ecclesie: CARTUL. S. Bened. Floriac. I p. 114 (a. 938): scriptum per manum Theodori -i et scriniarii sancte Romane Ecclesie. BULLA a. 982 (Hist. Langued. V pr. 136 col. 296): scriptum per manum Stephani -i et scrinarii sancte Romane Ecclesie. Acta pont. Rom. Gall. +E 1 p. 27 (a. 1000): scriptum per manus Petri -i ac scriniarii sancte Romane Ecclesie (cf. JOH. XVIII epist. 10 col. 1489^A). e) scriniarius et -us sacri (Lateranensis) palatii: JOH. XVIII epist. 11 col. 1490^A: scriptum per manus Stephani -i et scriniarii sacri Lateranensis palatii. ACTA pont. Rom. Gall. +A 1 p. 19 (a. 1037): scriptum per manum Sergii scriniarii et -i nostri palatii. ACTA pont. Rom. Hispan. I 10 p. 267 (a. 1044): scriptum per manum Johannis scriniarii atque -i sacri Lateranensis palatii. CARTUL. Vindoc. I 146 p. 259 (a. 1061): scriptum per manus Octaviani scrinarii et -i sacri palatii. ib. I 180 p. 312 (a. 1066): scriptum per manum Rainerii scrinarii et -i palatii. f) -us regionarius et scriniarius sacri palatii: CARTUL. Anian. 4 p. 86 (a. 1099): scriptum per manum Petri, -i regionarii et scriniarii sacri palatii (cf. ACTA pont. Rom. Gall. +G 7 p. 41 [a. 1099]). CARTUL. S. Andr. Vienn. p. 140 [a. 1100]. CARTUL. Mog. B 1 p. 4 [a. 1102]. CARTUL. Calmos. p. 7 [a. 1102]). g) scriniarius, regionarius et -us sacri palatii: ACTA pont. Rom. Gall. III 8 p. 45 (a. 1104): scriptum per manum Rainerii scrinarii, regionarii et -i sacri palatii. CARTUL. Lerin. 292 p. 297 (a. 1107): scriptum per manum scriniarii, regionarii et -i sacri palatii. ACTA pont. Rom. Gall. +D9 p. 67 (a. 1110): scriptum per manus Johannis scriniarii, regionarii ac -i sacri palatii. CARTUL. Ensd. 2 p. 11,36 (a. 1116): scriptum per manum Gervasii scriniarii, regionarii et -i sacri palatii. h) notarius sancte Romane Ecclesie: CARTUL. Sangall. II 778 p. 378 (a. 920): scriptum est per manus Epiphani -i sancte Romane Ecclesie. ACTA pont. Rom. Gall. V 121 p. 213 (a. 1163): datum...per manum Hermannii sancte Romane ecclesie subdiaconi et -i. CARTUL. S. Sepulcri 156 p. 282 (a. 1167): data Beneventi, per manum Girardi, sancte Romane Ecclesie -i (cf. CARTUL. S. Mar. Santon. X p. 21 [a. 1167]). CARTUL. S. Petri Trec. 73 p. 84 (a. 1169): sancte Romane Ecclesie -i.

3) à la chancellerie royale et impériale: a) *chef de la*

chancellerie royale, le chancelier (prototype de l'archi-chancelier): ANNAL. Lauriss. p. 116: misit Ercanbaldum -um in Liguriam ad classem parandam (cf. ANNAL. Mett. I p. 88. REGINO chron. p. 63). LIB. pont. I p. 498: rex adscribi iussit per Hiterium capellanum et -um suum. *en Hongrie*: HIST. Mont. Pannon. X p. 495 (a. 1055): conscriptum est hoc privilegium a beatissimo presule qui tunc temporis vicem procurabat -i in curia regali. ib. I p. 599 (a. 1146): -us regis Barnabas, huius cartule scriptor et sigillator. COD. Fejér. VI/2 p. 413 (a. 1163—64): rex Stephanus...per -um suum scribi et sigillo sue maiestatis affirmari precepit. b) *chef des notaires de la chancellerie royale, puis le chancelier (sous l'archi-chancelier), enfin le protonotaire (sous le chancelier)*: CARTUL. S. Lambert. Leod. I p. 2,22 (a. 826): Hirminmarus -us ad vicem Fridegisi recognovi (cf. CARTUL. Bund. 54 p. 46,33 [a. 831]. FOLC. gesta Bertin. p. 84 [a. 835]). DIPL. Ludow. Germ. 26 (a. 840): Dominicus -us advicem Radleici recognovi. DIPL. Caroli II,I 115 p. 307,20 (a. 849): Meginarius regie dignitatis -us, advicem Hludowici recognovit. ib. II 239 p. 41,5 (a. 862): Hildeboldus regie dignitatis -us advicem Hludowici recognovit et subscripsit. ANNAL. Bertin. a. 877 p. 215: Odacrum secundi scrinii -um. FOLC. gesta Bertin. p. 164 (a. 866): Audater, -us advicem Gauzlini, recognovit et subscripsit. DIPL. Karoli III 4 (a. 877): Hernustus -us advicem Liutuuardi cancellarii recognovi. CARTUL. Gratianop. p. 12 (a. 885): Amalgerius -us, advicem Leutardi archicancellarii, recognovit. CARTUL. Molism. 222 p. 207 (a. 916): Gauzlinus regie dignitatis -us a vice Herivei archiepiscopi summiq[ue] cancellarii recognovi ac subscripsi (cf. DIPL. Catal. I p. 19 [a. 922]). DIPL. Otton. III 1 p. 395,21 (a. 984): Hildibaldus episcopus et -us advicem Willigisi archicapellani notavi. RAHEW. 4,84 p. 341,7: ad imperatorem...nuncios dirigit...Heinricum sacri palatii -um (*ailleurs*: 'prothonotarium'). *expression maior -us*: CARTUL. Rhen. med. I 627 p. 688 (a. 1161): Henricus maior palatii -us. c) *notaire à la chancellerie royale ou impériale*: CARTUL. Gratianop. 22 p. 34 (a. 805): iussimus per fideles -os nostros, infra palatium, ipsum testamentum denuo renovare. DIPL. Caroli II,II 226 p. 5,2 (a. 861): Hildeboldus -us advicem Ludovici recognovit. HINCM. REM. pred. II col. 85^B: Aeneas -us sacri palatii et modo Parisiorum episcopus. DIPL. Arnulfi 94 (a. 891): per interventum Engilperonis capellani et -i nostri. DIPL. Ludov. Prov. 40 p. 75,29 (a. 902): Ragamfredus venerabilis Viennensium archiepiscopus, necnon et sacri palatii nostri -orum nostrorum summus (cf. ib. 46 p. 85,20 [a. 904]). CARTA a. 1067 (Manaresi, Placiti III 421 p. 293,20): ipsa cartula scripta est manu Bernardi -i domni regis. CARTUL. S. Vict. Mass. II 829 p. 190 (a. 1095): Pellagius...palatini officii -us, qui iussione regis scripsi, confirmo.

ib. 830 p. 191 (a. 1129): Pelagius Aruns, -us regis scripsi et confirmo. *en Hongrie*: DIPL. Bel. III p. 344 (c. 1157—58): rex Geyssa...per -um Barnabam hanc cartam stabiliri et per Nicolaum capelle sue comitem sigillo suo precepit sigillari. ib. p. 159 (a. 1174—8/1425): Kenesa cancellario regis, Vatha -o.

4) *notaire institué (à l'époque carolingienne) auprès des comtes, des évêques et des abbés*: CAPIT. reg. Franc. I p. 115,22 (a. 803): ut missi nostri scabinios, advocatos, -os per singula loca elegant. COD. Lang. 138 col. 242 (a. 820—40): hanc noticiam...ego Sigempertus, -us ex dictato predicti Leonis comitis scripsi, imperantibus dominis nostris Hladowico et Hlothario imperatoribus. CAPIT. reg. Franc. II p. 3,2 (a. 828): unus -us inter omnes eligatur, qui quod ipsi invenerint subtiliter describat et sub iuramento constrictus fideliter conservet. ib. II p. 62,16 (a. 832): -i autem hoc iurare debent, quod nullum scriptum falsum faciant. ib. II p. 64,6 (a. 832): similiter et -i legibus eruditi et bone opinionis constituentur.

5) *chancelier d'un évêché ou d'une abbaye*: COD. Lang. 122 col. 219 (a. 835): Ambrosium -um sancte nostre Mediolanensis Ecclesie scribere iussimus. DIPL. Karoli III 156 p. 253,21 (a. 887): concedimus...ut advocatores et iudices atque -i sepe dicti monasterii liberam habeant facultatem in toto Italico regno causas ipsius monasterii agere tam in iudicio legaliter dando quam et <s>cribendo ubicumque oportuerit. DIPL. Otton. I 239 p. 334,16 (a. 962): concedimus ipsius loci episcopo ut habeat potestatem eligendi sive ordinandi sibi -os qui causas ipsius episcopatus discutientes...per predictum episcopum scribant cartas cuiuscunque voluerint testamenti (cf. DIPL. Henr. II 71 p. 90,2 [a. 1004]). THANGM. Bernw. prol. p. 757,40: Thangmarus, humillimus...sancte nostre ecclesie bibliothecarius et -us. CARTA a. 1030 (Manaresi, Placiti III 333 p. 29,22): Gerardo -o sancte Ravennatis ecclesie. CARTUL. Mai. Mon. Cenom. II p. 302 (a. 1114): tunc Maioris monasterii -o. CARTUL. S. Martin. Camp. I 300 (a. 1127—28): per manum Arnulfi -i nostri (sc. *Ambianensis episcopi*). CARTUL. eccl. Erf. 110 p. 61,2 (a. 1193): testes sunt...capellani curie:...-i curie:...ministeriales.

6) *notaire ou chancelier comtal ou seigneurial*: DOC. Port. reg. I 39 p. 52 (a. 1113—17): ecclesie Vimaransensis canonicus, infantisse -us notavi. CARTUL. Lerin. 105 p. 97 (a. 1128): signum Poncii subdiaconi, -i comitis, qui hoc scripsit. ACTA Henr. II, I 1 p. 5 (a. 1138): hec carta data est per manum Tome prioris Lochhensis, -i comitis. ACTA Pont. 60 p. 91,9 (a. 1156—9): Johanne, -o comitis, per manum cuius scriptum datum est. ACTA Henr. Leon. 81 p. 120,21 (a. 1169): magister Hardwicus, curie ducis -us. GUILL. TYR. hist. rer. transm.

V 11 p. 212: vir...urbis domino multa familiaritate coniunctus, ita ut in eius palatio -i fungeretur officio.

7) *notaire ayant reçu l'investiture royale ou impériale, siégeant originairement au palais de Pavie puis délégué dans les comtés pour y dresser les actes (en Italie)*: a) *en général*: DIPL. Karoli III 25 p. 43,22 (a. 880): ego Aldegrauso -us ex supra scriptorum iudicum admonitionem scripsi anno regni domni Karoli glorioso regis hic in Italia secundo. COD. Lang. 658 col. 1136 (a. 962): iudices domni imperatoris...-i eiusdem comitatu. CONST. I 13,11 (a. 967): diaconorum, presbyterorum, episcoporum filios, -os, sculdasios, comites, iudices fieri, omnibus modis prohibemus. b) *-us sacri palatii*: COD. Lang. 106 col. 193 (a. 824): ego Theodaldus -us sacri palatii rogatus, scripsi, post tradita complevi et dedi. DIPL. Karoli III 31 p. 53,38 (a. 881): hanc noticia...mihi Raidulfi -o sui palatii scribere iussit. DIPL. Otton. III 270 p. 690,2 (a. 998): ego Dominicus -us sacri palatii ex iussione prefati missi et iudicum ammonitionem scripsi (cf. DIPL. Henr. III 348 p. 476,29 [a. 1055]). CARTUL. Clun. IV 3415 p. 526 (a. 1068): actumque Laude...ego Gislebertus iudex sacri palatii rogatus, subscripsi...ego Dimbertus -us sacri palatii rogatus, subscripsi...ego Georgius -us sacri palatii, scriptor huius cartule donationis, post tradita complevi et dedi. CARTUL. Bugell. 2 p. 4 (a. 1082): Johannes -us sacri palatii scripta iuris carta donacionis post traditam complevi et dedi. CARTUL. Bund. 224 p. 175,9 (a. 1106): Johannes -us sacri pallacii scripsi, post traditam complevi et dedi. DIPL. Richenze 2 p. 229,44 (a. 1136): Martinus sacri palatii -us rogatus, hanc cartulam scripsi, complevi, tradidi. CARTUL. Tirol. 230 p. 101 (a. 1147): Augustinus -us sacri palatii rogatu supradicti Piligrini subscripsi. CARTUL. Imol. I 328 p. 403 (a. 1182): Henricus sacri palatii -us scripsi quod audiui. ib. 437 p. 529 (a. 1196): Bonusamicus sacri palatii et communis Dutie -us omnia, que superius leguntur, manu mea scripsi et emendavi. ib. 460 p. 593 (a. 1199): Albertus Dei gratia -us sacri palatii et ecclesie sancti Cassiani interfui et scripsi manu mea. c) *-us imperatoris*: COD. Lang. 243 col. 407^d (a. 867): Leo-tardus -us domni imperatoris scriptor uius tradiccione. DIPL. OTTON. I 342 p. 469,15 (a. 967): Rufinus -us domni imperatoris ex iussione suprascripto comiti palatii seu iudicum admonicionem scripsi. CARTUL. Imol. I 288 p. 355 (a. 1174): Ugolinus de Var, imperatoris Frederici -us hanc aparam enfiteosis, ut supra legitur, rogatus, manu mea scripsi et emendavi. CARTUL. Bund. 417 p. 309,27 (a. 1182): Petrus domini Federici imperatoris -us sacramento omnium suprascriptorum testium et ad eos interrogandum interfui et dicta eorum scripsi. d) *-us sacri imperii*: GUILL. CASS. II 1338 p. 90 (a. 1191): nos Henricus...Romanorum imperator...

Bonumvasallum...-um sacri imperii constituimus, plenam ei dantes auctoritatem instrumenta publica iuxta morem eius officii condendi. e) -us curtis palatii: Doc. comm. Ven. 48 p. 50 (a. 1125): Aurius Damianus capellanus ecclesie sancti Marci et -us curtis palatii, complevi et roboravi. f) -us imperialis aule sive palatii: CARTA a. 1059 (Manaresi, Placiti III 408 p. 249,23): Lambertus -us imperialis palatii scripsit et complevit. DIPL. Karoli III 182 p. 305,1 (a. 883 spur): per me Inquirinum imperialis aule -um advicem Liutardi... tocius Ytalie archicancellarii. CONST. I 276,7 p. 380,34 (a. 1178): Martinus imperialis aule -us et Papiensis interfui et...hoc instrumentum scripsi. Doc. comm. Ven. 436 p. 429 (a. 1195): Willelmus imperialis aule -us rogatus a domino Fernando de Cerclaria interfui et scripsi. g) regalis curie -us: DIPL. Richenze 3 p. 231,21 (a. 1136): (Mar)tinus eiusdem regalis curie -us scripsi, complevi ac dedi. h) imperialis -us: CARTUL. Imol. I 369 p. 448 (a. 1187): Albertus Dei gratia imperialis -us et ecclesie sancti Cassiani manu mea scripsi. i) -us et missus imperatoris: CARTA a. 1028 (Manaresi, Placiti III p. 469,14): Ego Arnoaldus -us et missus domini Conradi imperatoris interfui, scripsi et tradidi. j) -us et iudex, *notaire tenant de sa fonction de juge le pouvoir de donner authenticité aux actes qu'il dresse (en Italie)*: COD. Lang. 312 col. 527b (a. 882): Achinaldus iudex et -us scripsi, post tradita complevi et dedi (cf. ib. 436 col. 754b [a. 910]). ib. 556 col. 949a (a. 940): Magnus -us et iudex dominorum regum scripsi, post tradita complevi et dedi. ib. 656 col. 1134 (a. 962): Leo -us et iudex domnorum imperi et regis. DIPL. Otton. I 400 p. 546,14 (a. 970): Gherardus -us et iudex domni imperatoris ex iussione suprascripti comitis palatii seu iudicum ammonitione scripsi. DIPL. Otton. II 255 p. 296,45 (a. 981): pro securitate predicta monasteria hanc notitiam iudicatum scribere iusserunt Loponi iudici et -o. DIPL. Otton. III 227 p. 643,3 (a. 996): Eribertus iudex et -us domini imperatoris ex iussione suprascripti imperatoris et auctoritate principum et iudicum scripsi. COD. Lang. 991 col. 1745a (a. 1000): Radaldus -us et iudex sacri palatii scripsi. DIPL. Conr. II 92 p. 127,15 (a. 1027): Arnoldus -us et iudex sacri palatii iussione supradicti imperatoris et iudicum admonitione hanc cartulam scripsi. CARTUL. Lerin. 166 p. 162 (a. 1082): hanc enim cartulam offertionis pagina Giusulfii -i et iudex sacri palatii. CARTUL. Bund. 213 p. 169,42 (a. 1096): Johannes -us et iudex hanc cartulam offersionis scripsi. k) -us et scabinus, *notaire tenant de sa fonction scabinale le pouvoir de donner authenticité aux actes qu'il dresse*: COD. Lang. 273 col. 461^b (a. 877): scripsi ego Adelprandus -us et scavino. DIPL. Otton. I 342 p. 469,23 (a. 967): Lambertus -us et scabino interfui. ib. 398 p. 542,35 (a. 970): Lupo licet scabinus et -us ibi fui et ex iussione domni im-

peratoris et Pandolfus principis dux et marchioni et ex dicto suprascripti iudices et episcopis et comitibus scripsi hunc notitiam iudicati. DIPL. Henr. II 467 p. 595,36 (a. 1022): Aczo -us et scabinus de dicto domni serenissimi imperatoris et de suprascripto cancellario episcopis et comitibus et iudice et bonis hominibus hunc notitia iudicati scripsi et ibi fui.

8) *notaire public ayant pouvoir de dresser en forme authentique les 'instruments publics'*, (UGUTIO s.v. nosco: hic -us, qui notas facit ut in cartis publicis): a) *en général*: RUOTG. COL. 43 p. 46, 19: vocato -o coram memoratis testibus testamentum suum ipse dictavit. ANNAL. Camald. I append. XVIII col. 47 (a. 951): quando venit ad obitum mortis se dixit coram me -o. Doc. comm. Ven. I p. 1 (a. 1021?): Dominicus presbiter et -us complevi et roboravi (*et ib. passim*). MON. dipl. Croat. I 4 (a. 1033): Maius, diaconus atque -us rogatus ab ipso Martinus indicator, hec pagina scribere procuravi et post traditam feliciter complevi. FRUTOLF. chron. p. 75,43: statim fecit venire -um et ordinavit testamentum. DIPL. Loth. III 105 p. 170,21 (a. 1136): -um vero, qui super tali contractu libellum vel aliud instrumentum conscripserit, post ammissionem officii, infamie periculum sustinere sanctimus. ANSELM. HAV. dial. 2,1 col. 1163^B: datis arbitris et sedentibus -is, qui omnia, que hinc inde dicerentur, fideliter exciperent et scripto commendarent. CARTUL. Capuan. I 42 p. 98 (a. 1188): iudici nostro atque Symoni fideli nostro -o precepimus ut exinde cartulam scriberent et confines eiusdem tenimenti in ipsa cartula ponerent atque conscriberent. NIGEL. WIREK. contra cler. p. 166: ad curiam se transferunt fiuntque -i, circum euntes terram et obambulant eam. b) *expressions* -us publicus sive communis: CARTUL. S. Petri Gomei 97 p. 229 (a. 1080): magister Gualterius, communis -us, huius cartule scriptor, testis sum. ib. 98 p. 229: Sabatius subdiaconus, communis iuratus -us, precepto abbatis Issaac hoc breve scripsi. CARTUL. Biterr. 109 p. 151 (a. 1107): huius rei sunt testes, ...Raimundus de Affaniano, publicus Bitterensis -us, qui...hec scripsit. CARTUL. Carcas. V p. 547 col. 2 (a. 1191): publicus -us Carcassone hanc cartam scripsit et sigillavit. STATUT. Arelat. 122 p. 228: facere redigi et scribi per -um publicum in registro communis omnia usitata et pedagia antiqua. c) *notaire public ayant reçu l'investiture de l'empereur*: CARTUL. S. Eutrop. Santon. p. 266 (a. 1056): clerico Xantonensis dioecesis, imperiali auctoritate -o publico, qui hoc presens testamentum et ultime voluntatis instrumentum audiui, retinui et recepi et in hanc formam redegi, manumque mea propria subsignavi. d) *notaire public investi par une autorité épiscopale*: CARTA a. 1161 (Gallia christ. noviss. Avignon 262 col. 76): iurisdictionem infra episcopatum suum statuendi publicum tabellionem sive -um, qui sua ordinatione statutus publica instrumenta

conficiat imperpetuum valitura. e) *notaire public investi par une autorité municipale*: COD. Lang. 229 col. 382^d (a. 864): Grasebertus clericus et -us de Scalia. ib. 270 col. 457^b (a. 877): Gisulfus -us brixianus rogatus ad domna Angilberga me testis subscripsi. CARTUL. Imol. I 36 p. 70 (a. 1117): Petrus...Immolensis -us rogatus propria manu mea scripsi atque firmavi in presencia testium. CARTUL. Alexandr. I 37 p. 51 (a. 1135): universalis -us januensium a consulibus et populo ibi directus prefatum populum...congregare fecit. ACTA Pont. 53 p. 81,8 (a. 1155): data per manum Herberti, Abbatisville -i. ib. 109 p. 165,21 (a. 1184): Guntero Patin existente maiore Abbatisville tunc temporis, Herberto Lohero, eius clerico et Abbatisville -o. CARTUL. Bugell. 22 p. 34 (c. 1182): Francexius de Mussis, -us Vercellensis iussu predicti d. potestatis dicta predictorum testium recepi et scripsi et ea auctenticavi et scripsi et me subscripsi. CARTUL. Carcas. V p. 320 col. 1 n° LXXV (c. 1192): homines Carcassone, ad societates iniungendas et debita sua componenda suum possunt habere -um, quem sciant esse legitimum cum sacramento prestito coram consules. CARTUL. S. Paul. Mausol. 33 p. 52 (a. 1192): Vincencius, consulum -us qui hec scripsi. CARTUL. S. Mar. Avenion. 134 p. 156 (a. 1196): Stephanus -us, testis interfui et, auctoritate consulum et mandato venditoris et domini prepositi, presente instrumentum scribi feci et subscripsi et bulla consulum sigillavi. CARTUL. S. Paul. Mausol. 39 p. 63 (a. 1198): Raimundus Gaucelmus -us testis interfui et signum hoc posui et sigillo consulum hanc cartam coroboravi.

E) *chroniqueur, auteur (d'annales, de gestes etc.)*: DE Civ. Namn. capta p. 47: -i qui hec annalia scripta descriperunt, minime narrationem rerum certarum curaverunt per ordinem referre. REGINO chron. p. 1: si res digne memoratu geste sunt, nullus ad hec litteris mandanda idoneus inventus fuerit, -is per incuriam otio torpentibus. APPEND. ad RAYM. POD. (Rec. hist. croisades. Hist. occid. t. III p. 309): qui quam miris prohibitibus claruerit, Fulcherius, eiusdem regis Balduini -us, veraci stylo digessit. OTTO FRIS. chron. pref. p. 3,8: per -os vestre celsitudinis digestis capitulis mihique transmissis. ANNAL. Rod. a. 1111 p. 696,39: neque enim ibidem litteris, deficiente -o, sunt comprehense virtutes. EPIST. Hildegard. 1 p. 330,26: postquam visiones tue... a -is scripto excepte fuerint.

F) *notaire, acolythe (ordre mineur dans la tradition de la liturgie de saint Grégoire)*: JOH. BEL. div. off. 90 col. 92^c: acolythus scribit eorum nomina, qui volunt baptizari; unde etiam hic -us est appellatus, quod baptizandorum scribat nomina. CARTA a. 1179 (Muratori, Antiq. IV col. 857): -i duo, quos volo interesse ipsi festivitati, scilicet unum pro causa legendi et alterum causa canendi habeant denarios quatuor

pro unoquoque. CARTA a. 1186 (ib. IV col. 856^A): subdiaconibus et quatuor -is denarios quatuor pro unoquoque, lectoribus denarios quatuor decim; custodibus denarios sedecim.

III) *subst. f. = ars -a, technique des abréviations*: JOH. TILB. ars not. p. 321: omnibus antique -e exclusis difficultatibus. 2) *notariat, office de notaire public*: STATUT. Arelat. 30 p. 198: nunquam postea possit exercere officium -e in Arelate vel aliquod aliud publicum officium.

2. *notarius, -a, -um v. nodatus*.

notatio, -nis f. 1) *alphabet, caractères*: MOYSES PERGAM. epist. p. 198: hoc autem nomen id est karakter in -ne grece per η eta scribitur.

2) *raisonnement (au départ d'un argument douteux)*: PAPIAS: -o est quotiens ex nota aliqua rei que dubia est capit argumentum.

3) *étymologie, explication d'un mot*: PAPIAS: -o autem nominis est interpretatio que grece etymologia dicitur.

4) *sujet (d'un livre)*: CATAL. biblioth. Lehm. I 53 p. 261,9: libri tres, quos...de locis sanctis ultramarinis designavit conscribendos et quartus liber de eadem -ne est adiunctus.

5) *acte écrit*: CARTUL. Apt. 74 p. 214 (a. 1041): novimus debere literali -ne firmari qualemcumque venditionem. DOC. Carlat. II 2 p. 3 (c. 1070): omnes in quorum manibus hec -o mee cessionis devenierit. GALBERT. BRUG. pass. Karol. c. 35: de redditibus comitis brevia et -nes que prepositus...conservaverat Willelmo Iprensi...efferri perpressus est.

6) *énumération, mise par écrit*: CARTUL. S. Salv. Vicecom. 13 p. 14 (c. 1036): invenerunt...quod illas terras...sub episcopali sacramento sancte Marie in perpetuum adquirere deberem, quod et feci, terrarum nomina tali -ne in hac cartula subscripsi (CARTUL. Baioc. I 21 p. 28 [a. 1035–37]).

notator, -is m. [noto 1.] 1) *écrivain, auteur*: ECBAS. capt. 36: rerum gestarum vigit mos tempore patrum, / nullus ut auderet conscribere, que sibi vellet, / ni prius auditor certus foret ille -r / disceret aut visu, quid commemorabile scriptu.

2) *secrétaire, notaire (= notarius)*: DOC. Port. reg. I 36 p. 48 (a. 1112): ego Menendus Bracarensis subdiaconus ipsius infantis -r qui scripsit. ib. 151 p. 175,19 (a. 1136): Menendus presbyter qui eam notavit et qui erat -r. DIPL. Steph. II p. 20 (a. 1127–31): inpetrator istius rei Ysaac...pristaldus Bratislou, -r Saulus, scriptor Zacheus. DAN. BECCL. Urb. Magn. p. 40: providus et prudens in cunctis esto -r / discretus brevia, cartas formare... / ...fines, scutagia, misas / imbreviare.

3) *celui qui garde le souvenir de quelque chose*: ADREVALD. transl. Bened. 7 p. 7: ad locum...properat cuius -r exstiterat.

notatrius, -i m. v. *notarius*.

notatus, -a, -um v. *nodatus*.

notatus, -us, m. [noto 1.] 1) *mise par écrit*: SYLL. Bern. 8,1: artis preposite brevi -u / digestis titulis sagacis huius / germanam geometricam sequamur. 2) *châtiment*: SAXO GRAMM. p. 435,26: regis integritatem deformi -u...indignam indicando.

notegildum, -i n. [A. S. *néat*, AN naut] *formes*: naute-gild[um]: CARTA a. 1180 (V.C.H.Cumb. I p. 316). neutegildum: CARTA a. 1158 (V.C.H.Cumb. I p. 320). ROTUL. pip. 25 Henr. II p. 26 (a. 1179). notegildum: ROTUL. pip. 4 Henr. II p. 119 (a. 1157). ib. 13 Henr. II p. 173 (a. 1166–7). noutdegildum: ROTUL. pip. 5 Rich. I p. 73 (a. 1193). noutegildum: ROTUL. pip. 23 Henr. II p. 123 (a. 1177). noutegildum: ROTUL. pip. 5 Henr. II p. 32 (a. 1159). nouttegeldum: ROTUL. pip. 26 Henr. II p. 75 (a. 1180). nowtegeld[um]: CARTA a. 1180 (V.C.H.Cumb. I p. 316). *redevance de bétail* (A.S. *néat*, AN *nant*): ROTUL. pip. 4 Henr. II p. 119 (a. 1157): idem vicecomes reddit compotum de quater XX li. et X s. et VIII d. de notegildo. CARTA a. 1158 (V.C.H.Cumb. I p. 320): supradictas terras de me...teneant...quietas ab omni neutegildo. ROTUL. pip. 13 Henr. II p. 173 (a. 1166–7): vicecomes reddit compotum de XXVII s. et I d. de veteri notegildo...idem de novo notegildo. ROTUL. pip. 15 Henr. II p. 120 (a. 1168–69): idem vicecomes reddit compotum de -o. CARTA a. 1180 (V.C.H.Cumb. I p. 316): dedi...monachis de Sancta Bega VI vaccas de meo naute-gild[o] de Copuland' unoquoque anno quando accipio naute-gild[um] in Copuland'. ROTUL. pip. 5 Rich. I p. 73 (a. 1193): in quietantia terre...XIII li. et VI s. et III d. de nouttegeldum cum consuetudinibus.

notegildum, -i n. v. *notegildum*.

notella, -e f. [nota] 1) *petite note*: UGUTIO s.v. nosco: nota...unde hec notula et -a, diminutiva. 2) *lettre*: AGIUS comput. 2,2: compotus hic alfabeto confectus habetur, / quo primum mox prima suis pagella -is / assignat ferias per totum iugiter annum. cf. col. 1393 l. 35 ss.

noteo 2. *être connu*: UGUTIO s.v. nosco: -o, -es, -ui, esse vel fieri notum...Nota quod -o et innoteo non sunt in usu in presenti sed in preterito.

notesco 3. *faire connaître, faire savoir*: 1) *avec dat.*: COD. Lang. 575 col. 297^c (a. 852): ea, que Dei ministri nostre pietati -escunt, effectiosa deliberatione suscipimus. CONCIL. Paris a. 829 c. 93 p. 679: -escimus vobis. HADR. II epist. p. 745,17: vobis -escimus. 2) *abs.*: MON. hist. Port. dipl. I p. 6 (a. 882): et ibi -uimus (avec ut).

notha, -e f. [nothus] *fille illégitime, née d'une femme de rang inférieur*: UGUTIO s.v. nosco: hic nothus vel hec -a, scilicet natus vel nata de nobili patre et ignobili matre sicut de concubina.

notharius, -i m. v. *notarius*.

nothatus, -a, -um [nothus] *d'emprunt, emprunté*: HINCM. REM. epist. col. 448^B: ubi greca et obstrusa, et interdum Scottica et alia barbara, ut tibi visum fuit, -a atque corrupta posuisti.

notheus, -a, -um [notus, νότος] *méridional*: ETHELWERD. chron. IV 3 (a. 885) p. 44: adhaerenti -as fluvio partes Tamesi (cf. 1. *notius*).

1. **nothus**, -a, -um [νόθος] *forme* notus: GLOSS. medic. 1 p. 49,1. WIDUK. 2,11.

I) *adj.*: A) *bâtard, illégitime*: ANNAL. Quedl. p. 31,41: qui quamvis -us esset...inter fratres suos nobiles...equalem regni partem suscepit. CARTUL. Nuchar. 87 p. 105 (c. 1086): fratribus suis -is id est bastardis. GUIBERT. Nov. vita III 4 p. 142: neque sit -us, neque spurius. ORD. VIT. hist. I 24 t. I p. 179: Guillelmus -us filius eius...in ducatu successit. ib. XI 4 t. IV p. 186: Normanni Eustachium, de concubina filium eius, susceperunt, quia compatriotam, -um. ADAM PONT. utens. p. 123: fratres germani et -i.

B) (*gramm.*) *d'origines diverses, emprunté à un idiome étranger*: ARS Bern. p. 71: dicta autem -a, quemadmodum nothos dicitur, quisquis de dispari genere nascitur. ABBO SANGERM. bell. Paris. 6: -um...nomen. HUGO S. VICT. gramm. p. 276,21: *nomina* -a vel media, que ex parte greca sunt, ex parte latina, ut Alexandros grece, Alexander latine. UGUTIO s.v. nosco: nomina ...-a vero que grecum habent principium et latinum finem, ut pater.

C) (*métr.*) *d'origine étrangère*: CRUINDM. p. 40: -os in metro dactylico cogimur recipere pedes.

D) (*mus.*) *faux, contraire aux règles*: REGINO harm. inst. 2 p. 231 a: sunt namque quedam antiphone, quas -as, id est degeneres et non legitimas appellamus. BERNO ton. prol. 14 p. 77a: hic talis magis -us quam legitimus est iudicandus *cantus*.

E) (*méd.*) *faux*: COLL. Salern. II p. 744: si colera extra vasa putrefit, tercianam dicimus generari, cuius due sunt species, alia vera, alia -a. ib. III p. 25: habundans cum febre inducit quartanam -am, in qua similiter urine color determinatus non apparet. GLOSS. medic. 1 p. 49,1: notus amfemerinus id est non verus cotidianus.

II) *subst. m. bâtard, fils illégitime*: A) *au propre*: né d'une femme de rang inférieur: PAPIAS: -i, filii ex indignis matribus nati...-us dicitur apud Grecos qui de patre nobili et matre ignobili velut ex ancilla vel concubina nascitur. UGUTIO s.v. nosco: hic -us vel hec -a, scilicet natus vel nata de nobili patre et ignobili matre sicut de concubina. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1311^B: spurius et hybrida dicitur ignobilis ex patre, sicut manzer, et -us ex matre. 2) *enfant adultérin*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1255^C: manzer autem proprie est de scorto natus, spurius de concu-

bina pro spurcitia incontinentie; -us qui de adultera. ALAN. INS. dist. s.v. spurius col. 954^A: -us, qui de adulterio nascitur. 3) *sans précision*: NOTK. BALB. gesta 2,4: erant quoque ibi duo -i de genicio Columbrensi procreati. WIDUK. 2,11 p. 77: Thiatboldus quidam, notus Cobbonis.

B) *au figuré*: HENR. AUG. planct. 1964: sic quicumque malo recipit baptismum ministro, / filius ancille vel -us creditur ille. IOH. ALT. arch. V p. 312: duplex sic regnat Erinny / interius venterque -o turgescit utroque.

2. **nothus**, -i m. v. 2. **notus**.

notia, -e f. [gr. νοτία] (*nom de plante*) *bryone* (*Bryonica dioica* Jacq.): GLOSS. medic. s.v. agarico p. 5,16: agarico id est vitis alba quod est -a.

noticia, -e f. v. **notitia**.

noticio, -nis f. [notus] 1) *exposé*: COD. Odalb. 78 p. 139: -o vero de rebus que Ôdalbertus archiepiscopus cum consultu fidelium suorum clericorum scilicet et laicorum pro utilitate domui Dei dedit. 2) *connaissance*: CARTUL. S. Ben. Divion. 325 p. 105 (a. 1045—46): -ni nostre enucleatum est. CARTUL. Laval. I p. 62 (a. 1080): pateat igitur universorum -ne mortalium. v. **notitia**.

notifacio 3. *notifier, faire savoir*: CARTUL. Compend. I 102 p. 179 (a. 1164): quod statueritis domino regi -faciatis et clero et populo ut id ipsum ratum habeant, auctoritate vestra precipiatis. v. **notifico**.

notificatio, -nis f. [notifico 1.] 1) *action de notifier, de faire connaître dans les formes légales*: CHRON. Abbend. I p. 44 (carta IXes): cuius carte hec est -o. CARTUL. Sarum. 16 (c. 1150?): carta de -ne cuiusdam de prebenda Sarum ecclesie.

2) *production (d'un acte)*: CARTUL. S. Sepulcri 95 p. 187 (a. 1143): quatinus, si forte...in aliquo dissensio evenierit, -ne scripture notificetur.

3) *enquête*: CARTUL. Osn. I 14 p. 11 (IXe s.): terminos eiusdem episcopii diligenti -ne circumscribi precepit.

4) (*théol.*) *manifestation*: ANSELM. LAUD. Math. 11 col. 1355^B: incarnatio enim verbi Dei Patris et divine maiestatis -o fuit.

notifico 1. *forme notiffico*: CARTUL. S. Petri Cult. 134 p. 111 (c. 1184).-

1) *faire connaître, signaler, annoncer*: A) *en général*:

1) *suivi de l'accusatif (ou employé simplement au passif)*: LANFR. const. p. 82: ipsius est -are abbati omnes cantus quos ipse cantat aut incipit. RODULF. TRUD. gesta Trud. VI 23: res...fuerat ita -ata regi et cancellario. GALTER. CANC. I,III 2 p. 67: regi Ierosolymitano comitique Tripolitano suis -avit internuntiis...hostium adventum. GUILL. MALM. gesta pont. I p. 11: ut hec precepta singuli episcopi subiectis -ent. GAUFRID. VINDOC. epist. I 19 col. 59^C: pressuras quas monasterium nostrum...patitur, vestre sanctitati -are

curavimus. ORD. VII. hist. XII 39 t. IV p. 456: hostilem transitum eis -avit. ARNULF. AUREL. gloss. Lucan. 5,112: quid maius poterant dii dare hominibus quam futura -are sic? PETR. COMESTOR. serm. 39 col. 1815^B: -ata resurrectione per angelos. COSM. PRAG. chron. 3: quo...suam scientiam posteris -ent. 2) *suivi de super et abl.*: LEGEND. Emer. p. 460: que viderant et audierant super hac re...-averunt. 3) *suivi d'une proposition infinitive*: AELR. Edw. reg. col. 757^A: -et omnibus hunc locum me crebro visitaturum. WIDUK. 3,44 p. 123: ab utriusque exercitus latrocinantibus agminibus -abatur non longe exercitus ab altero fore. ENCHIR. hist. Hung. p. 100 (a. 1091): ecclesia...-at...se esse auctam in Pannonie partibus. 4) *suivi d'une interrogation indirecte*: EPIST. Alex. I col. 465^B: -are prudentie vestre volo...quantum...imperium...depredatur. STEPH. CARNOT. epist. II p. 889: quid nobis in hac Quadragesima contigerit, tibi, carissima, -are diligo. CHRON. Namn. p. 83: quomodo Normanni...urbes ceperunt...posteris nostris -are volumus.

B) (*diplom.*) *donner connaissance dans les formes légales, par un acte*: 1) *suivi de l'accusatif*: CARTUL. Roton. p. 327,23 (a. 1037): petitionem...comiti suisque baronibus -averunt. TRAD. Ratisb. 499 (a. 1044—48): -amus omnibus fidelibus conpactionem, quam fecit quedam mulier. DIPL. Henr. IV 295 (a. 1077): traditionem per hanc cartam inde conscriptam et propria manu corroboratam ac sigilli nostri impressione insignitam omnibus seculis -amus. CARTUL. S. Ben. Divion. 356 p. 135 (a. 1081—1113): elemosinam quam facimus ecclesie patrono -amus omnibus futuris atque presentibus. 2) *suivi d'une proposition infinitive*: ACTA Henr. II, I 21 p. 28 (a. 1151): -o me concessisse et carta mea...confirmasse elemosinam. CARTUL. Basil. I 1,221 p. 338,15 (a. 1160): cunctis fidelibus...-o me...omnem familiam meam...libere tradidisse. 3) *suivi d'une proposition complétive introduite par*: a) *quia*: CARTUL. S. Florent. Santon. 3 p. 33 (c. 1090): -o igitur cunctis...quia hec omnia que enumeravi...tradidi. CARTUL. hosp. Aurel. 3 p. 274 (a. 1172): omnibus -andum duximus...quia...tres solidos de censu...donavit. b) *quod*: TRAD. Fris. 1315 (post 977): -amus vobis quod ista mancipia tradidit domna Gotta. (cf. CARTUL. S. Alb. Andegav. I 168 p. 193 [a. 1083—1106]. CARTUL. S. Vinc. Laud. 17 p. 202 [a. 1116]. TRAD. Tegerns. 159 [a. 1121—26]. TRAD. Scheftl. 68 [a. 1140—52]. CARTUL. S. Steph. Wirz. 160 p. 167 [a. 1159]. MON. Strig. I p. 156 [a. 1198]). 4) *suivi d'une interrogation indirecte*: DIPL. Henr. III 226 (a. 1048): omnibus...fidelibus tam futuris quam presentibus -amus qualiter nos...quamdam abbaciam...tradidimus. (cf. CARTUL. scrin. col. A I p. 236 n°4 [a. 1159—70]. CARTUL. Sangall. II 196 [a. 1161—1182]). 5) *passif à sens impersonnel, suivi de quod*: CARTUL. S. Florent. Pictav. 54 p. 71 (c. 1100): -etur igitur

per huius scripture indiculum cunctis fidelibus...quod quidam homo...donavit (cf. CARTUL. Clareval. I 13 p. 20 [a. 1147]. CARTUL. Celsiniac. 331 p. 259). 6) notificatum ire quod: CARTUL. S. Cyr. Nivern. 91 p. 153 (a. 1100): -atum ire volumus quod etc. (cf. col. 1432 l. 47 ss.).

C) *jur.*: 1) *notifier une élection à une autorité*: DEUSD.C. invas. 1,11 p. 310,5: cum in eodem decreto cautum esset, ut Romani pontificis electio...regi -aretur. GERHOF. Antichr. 1,55 p. 364,41: quilibet e duobus in papam ab episcopis recognitus et ab imperatore -antibus episcopis fuisset receptus. 2) *faire connaître, exposer (une cause, en justice)*: CARTUL. Turic. 273 (a. 1126): abbati contra hec precipiendo dixistis quod aliter quam res se haberet causam suam vobis -averat. 3) *invicem -are, se notifier l'un à l'autre le passage d'un service qui s'effectue à tour de rôle*: CARTA Xe s. (Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine p. 223): omni nocte vigilare ipsasque vigilias cum clava invicem -are.

D) *(théol.) manifester*: LANFR. comm. Pauli Ephes. 3,5 col. 293^c: ut postea multiformis sapientia...-aretur coelestibus per Ecclesiam. HARTV. legend. Steph. p. 437: Deus...salutem petentibus miraculorum suorum signis se presentem esse -avit.

II) *notifier, enjoindre (suivi de ut et le subj.)*: VITA Hildulfi I 12: quem omnipotens trinitas...gloriosum ostendere volens per ministerium angelicum beato Hildulfo -at ut glebam sancti ad monasterii tumulum revehat.

III) *authentifier (par l'apposition du sceau)*: CARTUL. episc. Halb. 189 p. 158,27 (a. 1137): omnia...huius testamenti donatione confirmo, sigilli imagine -o et ...banno concludo.

notio, -nis *f. forme* noscio: CHRONOGR. Corb. p. 60,6. 1) *connaissance, fait de connaître*: WALAHFR. carm. 5,38,6: quia quesitum merui cognoscere tandem, / crevit amor, quanto propius pia -o crevit. CARTUL. S. Florent. Pictav. 42 p. 59 (c. 1051): ne vetustate nocio obsolescat, quod tempore elabitur scripto retinendum. EPIST. Meginh. 22 p. 217,6 (a. 1057—64): quam tantarum rerum -nes in animo evanescent. GERARD. MORES. delib. p. 114: sine -ne Dei nemo illuminatus dicendus. RADULF. GLAB. hist. V,I 3 p. 116: ob litteratoriam -nem. GUIBERT. Nov. gesta Franc. pref. col. 683^B: de nominibus hominum...mihi est difficultas ingenita...quedam, quorum attigerim -nem, male ab illo auctore expressa cognosco. *expression* absque -ne, à l'insu de: ANAST. chron. p. 213,18: Heraclius hoc audito obnoxium iudicavit Johannem quod absque imperiali hoc fecerit -ne.

2) *connaissance, faculté de connaître*: HUGO ROTOM. dial. I 5 col. 1145^A: sunt quedam que nec sensibus corporis nec ratione mentis in hac mortali vita cogno-

scimus, sed sola fidei -ne videmus. *dans des périphrases signifiant apprendre*: CARTUL. Mai. Mon. Vindoc. 117 p. 186 (a. 1055): pateat igitur universorum -ni mortalium. GERARD. MORES. delib. p. 33: quorum exercitum ...ad -nem persecutus sum. CHRONOGR. Corb. p. 60,6: quod ut quantocius noscioni mee claruit. GUIBERT. Nov. gesta Franc. VIII 10 col. 825^D: quod ubi Tancredi illustris attigit -nem, quamprimum occupare Antiochiam properat. ib. col. 680^B: presules et alii quos... scriptorum meorum -nes aut etiam opiniones attigerant.

3) *philos.*: a) *notion, concept*: JOH. SCOT. pred. XV 9 col. 417^A: quid significant tenebre vel silentium, nisi -nem cogitantis vel lucem vel vocem deesse. id. divis. nat. IV 7 col. 768^B: homo est -o quedam intellectualis in mente divina eternaliter facta. ib. col. 768^C: per hoc maxime intelligitur homo esse, quod cunctorum, que sive equaliter sibi creata sunt sive quibus dominari precipitur, datum est ei habere -nem. ib. col. 770^A: si -o illa interior, que menti inest humane, rerum, quarum -o est, substantia constituitur, consequens, ut et ipsa -o, qua seipsum homo cognoscit, sua substantia credatur. GERARD. MORES. delib. p. 151: divine intelligentie spiritus...et -nis omnis transcendentis scientia. THEOD. CARNOT. tract. genes. I 42 p. 198: -o alicuius rei dicitur eo quod sit ipsius rei propria descriptio, que a ceteris rebus discernitur. CLAREMBALD. Boet. trin. p. 79: res -num, quas tam sensibiles quam imaginabiles esse nemo ignorat...predicamentis subesse fatemur. JOH. SARISB. metal. II 17 p. 90: eo ergo deflectitur quidquid scriptum est, ut intellectus aut -o universalium universitatem claudat. ib. p. 92: est autem -o...ex ante percepta forma cuiusque rei cognitio enodationes indigens. Et alibi: -o est quidam intellectus et simplex animi conceptio. PETR. PICTAV. II sent. I 30 p. 242—243: nomen...-nem...potest duobus modis significare, vel adiective sive concretive vel copulando...vel substantive, aut mathematice aut non copulando. *spéc. divina -o, connaissance de l'existence de Dieu*: GERARD. MORES. delib. p. 55: insipientia dicenda divine -nis absentia. b) *(théol.) notion, élément de distinction entre les personnes dans la doctrine trinitaire*: PETR. LOMB. sent. I,7,2 p. 56: si autem dicas Patrem posse habere aliam proprietatem sive -nem, qua genitor est; et Filium aliam, qua genitus est, verus est intellectus. ib. I,31,1 p. 191: equalitas ergo Patris et Filii non est relatio vel -o, sed propter nature unitatem indisparritas. BANDIN. sent. I 26 col. 1004^C: proprietates...dicuntur etiam -nes quia per eas noscuntur, hoc est ab invicem persone distinguuntur. ADAM PONT.? trin. p. 168: proprietatum que circa divinam naturam attenduntur quedam est -o, quedam distinctio, quedam caractum, quedam ypostasis, quedam relatio. -o est illa, qua divina substantia discernitur ab aliis substantiis, scilicet creaturis; sed communis est toti Trinitati,

ut illa que notatur hoc termino 'divina' vel hoc termino 'eterna'.

4) *récit, texte écrit*: FUND. Baumb. p. 1062,32: cui duci nati sunt per eam quatuor filii...de quibus propter -nis compendium modo tacebimus.

5) (*diplom.*) -o sive carta -nis, *notice* (cf. notitia): CARTUL. Fuld. B. 6 p. 11,1 (c. 822—24 spur.): mense martio, XII° die scripta est hec -nis karta in Fuldensi monasterio. CARTUL. S. Ben. Divion. 204 p. 11 (a. 992): interminationem dampnationis perpetue ab omnipotente Deo sustinens, qui huic -ni infracturam temptaverit inferre.

6) (*diplom.*) *liste, état*: TRAD. Tegerns. 292 p. 222 (a. 1157—63): -nes vero nominum illorum sunt: Werinhort, Hartwich, Friderich.

notitia, -e f. 1) *connaissance, fait de connaître, idée qu'on a d'une chose ou d'un être*: a) *définitions*: THEOD. CARNOT. tract. genes. I 42 p. 198: semper rei -a in ipsius equalitate continetur. Si autem excesserit vel infra substituerit, non est -a, 'sed falsa imaginatio dicenda. PETR. LOMB. sent. I 3,3,1 p. 37: 'est ipsa mens quasi parens et -a eius quasi proles eius'. Mens enim cum se cognoscit, -am sui gignit et est sola parens sue -e. ROB. MELODUN. sent. I 6,47,2 p. 363: est enim -cia quedam lux mentis que id in mente agit quod claritas in luce. RICHARD. S. VICT. trin. I 1 col. 891^A: rerum -am triplici apprehendimus modo, experiendo, ratiocinando, credendo. ALAN. INS. quoniam homines p. 312: notandum quod duplex est -a, una per scientiam, altera per experientiam.

b) *en général*: RAHEW. 4,13 p. 248,13: adiunctis... cartulariis, qui de regalibus, que fisco accesserant, certam summam et plenam -ciam reportarent. CHRON. Morig. p. 28: ut huius negotii -cia plenior habeatur. *spéc. (au plur.) ensemble de connaissances*: DUDO Norm. IV 70 p. 225: ut -is regalibus palatinisque facundiis instrueretur.

c) *connaissance pratique*: ALBERT. AQU. hist. 5,38: his faucibus artis...superatis -a ductoris et conviatoris sui Sarraceni. ORD. VIT. hist. IV 3 t. II p. 175: Eustachium vero eripiunt velocitas cornipedis, -a tramitis, paratiorque navis.

d) *connaissance scientifique ou intellectuelle, savoir*: JOH. SCOT. divis. nat. I 43 col. 485^A: quod supra se est, quomodo aliqua natura potest cognoscere, dum eius -am non valeat superare. POETA SAXO 5,236 p. 61: artis rhetorice... / sumpsit ab Alquini dogmate -ciam. THIETM. 6,100: contemporales suos varie artis -cia superare. OTLOH. Wolfk. 18: ut autem adulescentes in capiendis scientie liberalis -ciis forent agiliores. OTTO FRIS. chron. 8,28 p. 439,5: scit enim aliter eger infirmitatem per experientiam, aliter medicus per artis -ciam. id. gesta 1,38: litterarum -a sobrie imbutus. STEPH. FULG. Vital. II 11 p. 379: haud dubium quin...

ignote lingue -am subita infusione intimaverit. PETR. CANTOR summa 26 p. 84: si latinus, qui grece lingue -am habet, grecis verbis utatur. STEPH. TORNAC. summa dist. XXXVIII p. 58: per -am scripturarum venit ad -am Christi.

e) *connaissance d'une personne*: LUPUS epist. I 1 p. 2: ut...prepropero et inusitato prorsus ordine ab ipsa familiaritatis munere inchoaverim, qui nec primordia -e contigissem. *spéc. identité, connaissance qu'on a de la personnalité de quelqu'un*: FULCH. hist. Hier. III 24 p. 684: noli, queso, -am celare tuam, quoniam te proculdubio bene agnosco.

f) *connaissance de Dieu et des choses divines*: α) *religion en général*: VITA Liutg. I 18: aliis gentibus evangelium adnunciare et Dei adferre -ciam. VITA Willeh. 3: ut relictis superstitione idolorum unius veri Dei -am susciperent barbari. β) *sens théologique*: GUIBERT. Nov. trop. II 6 col. 369^D v. 3: tuncque Dominum cognoscemus, cum ad eius intimum amoris cubiculum, quod est vera -a, imo, ut ipse testatur vita eterna, attigerimus. RICHARD. S. VICT. trin. prol. col. 890^D: nec nobis sufficiat illa eternorum -a que est per fidem. ib. VI 12 col. 976^B: verbum dicitur per quem Patris, qui fons sapientie est -a manifestatur. id. verb. incarn. XIV col. 1009^B: voluntarie enim peccantibus nobis post acceptam -am veritatis iam non relinquetur pro peccatis hostia. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1572^A: erubescat Eunomius, dicens se plenam habere -am de Patre et Filio.

g) *conscience, connaissance d'une faute ou d'un acte moral*: PETR. DAMIAN. serm. LVIII col. 831^C: initium salutis, ait quidam, -a peccati. ib. LXXIV col. 921^C: qui semetipsum ergo vult vincere, in mensura suarum virium turpe est -am non habere. PETR. LOMB. sent. IV 21,7 p. 884: quotidie generaliter fit confessio in Ecclesia, pro venialibus scilicet peccatis, que quotidie admittimus, et pro illis mortiferis, quorum -am non habemus.

2) *connaissance, faculté de savoir (dans des expressions verbales signifiant savoir ou apprendre)*: a) *au nominatif*: TRAD. Fris. 1153 (a. 957): agnoscat omnium -cia fidelium...qualiter...commutaverunt (cf. ib. 1196 [a. 957—72]). b) *à l'accusatif*: EINH. Carol. 4: qui horum se dicat habere -am. CAND. FULD. Eigil. I 5 p. 224,51: nec...quicquam latere potest, quorum -am longo tempore vos habuistis. c) *au datif*: DIPL. Otton. I 62 (a. 944): -cie omnium fidelium...significamus. COD. trad. mon. Lunael. 150 p. 87 (980): notum esse volumus -cie presentium et futurorum. TRAD. S. Petri 45 p. 275 (987—1025): pateat -cie Christi fidelium. PETR. DAMIAN. epist. VI 32 col. 423^B: illud quoque de sanctitatis vestre preconis -e nostre superaccessit. DIPL. Henr. IV 145 (a. 1065): volumus quidem et hoc cunctorum -e subiacere. ib. 254 (a. 1072): omnis generationis...-e reli-

quimus. TRAD. Patav. 114 (ante 1038): -cie cunctorum fidelium commendare cupimus (FRID. I epist. [OTTO FRIS. gesta] p. 1). CARTUL. S. Florent. Pictav. 54 p. 70 (c. 1100): satis utiliter est provisum -e posteriorum monumentum litterarum. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 91 p. 174 (a. 1176): -cie presentium et futurorum presenti scripto transmittimus. ACTA Henr. Leon. 119 p. 176,24 (a. 1188): -cie igitur tam presentibus vivis quam postfuturis manifestum esse desidero. d) *avec ad et l'accusatif*: EINH. Carol. prol. p. 2: ut de his que ad meam -am pervenire poterunt nihil omitterem (LIBELL. Baw. et Car. 12 p. 13. VITA Rup. 3 p. 158. AGIUS vita Hath. 1 p. 167,1. RICHER. II p. 84. ARNULF. LEXOV. epist. 115 p. 177. ROB. Torig. chron. prol. t. I p. 96). TRAD. Fris. 733 (a. 852): cunctis Baiuuari-
orum ad -am deductatur nobilibus. ib. 1601 (a. 926—37): ad -ciam et exemplum Christi fidelium certum sit. DIPL. Otton. II 253 p. 287,26 (a. 981): Lunensis ecclesie episcopus ad nostram -ciam venit proclamando de pluribus...oppressionibus (THIETM. 4,14 p. 148,8). Ivo epist. I p. 234 (a. 1097): ad -am vestram hoc fuisse referendum. DIPL. Henr. V (St. 3197 = Mon. Boica X 5) p. 449 (a. 1124): ad fidelium Christi...transfundimus -am. HUGO S. VICT. gramm. p. 304,32: ut ad -ciam legentium revocent. CARTUL. Merseb. 102 (a. 1166): ad -ciam tam presentium quam futurorum presentis scripti pagina permanere congruum duximus. e) *avec in et l'accusatif*: CARTUL. S. Caril. 25 p. 48 (a. 863): regisque in -am deferant. GUIBERT. Nov. trop. III 12 col. 404^A: ut...nemini eorum...veniat in -am iniquitas mea interior (LAMB. ARD. hist. Ghisn. 93 p. 605,2). DIPL. Henr. III 409 p. 573,7 (XIIe s. spur.): in -am omnium fidelium...devenire cupimus.

3) (*jur.*) *attestation*: TRAD. Patav. 70 (a. 820—26): quamvis...traditio Kozun ad sanctum Stephanum per -ciam testimoniorum et confirmationem epistolarum esset conprobatum. CARTUL. episc. Halb. 200 p. 169,22 (a. 1141): populi multitudo a qua -a et testimonium rei geste requisitum est. *expressions* cum notitia, ante notitiam, *au su de*, *avec l'assentiment de*: ANNAL. Camald. p. 24,37 (a. 867): monachas habeat licentiam una cum -a de heredibus nostris inter se abbatissam eligere. CARTA a. 1015 (Morbio, Stora Novara p. 303,9): iusta legem una cum -cia de propin-
quoribus parentibus meis. REG. S. Mar. Vellat. 115 p. 83 (a. 1146): consenciente Botto viro et mondoaldo meo una cum -cia propinquorum parentum. CARTUL. S. Petri Goma 5 p. 214 (a. 1080): actum est ante -am horum testium.

4) *notoriété*: a) *en parlant d'une personne*: SALOM. II epist. 30: nolite inaniloquio eorum credere, quia -am civium suorum, inter quos degunt, evitantes, ad ignota loca se transferre satagunt, ut ibi mendacia sua tutare

prevaleant. EADM Wilfr. I, VIII p. 169: cum ergo beatus vir Dei...in patriam esset reversus, fama sanctitatis...innotuit...Sanctitas quoque et insignis amor christianitatis qui regum corda repleverat, -am sancti nequaquam fugere poterat. b) *en parlant d'une chose*: ARNULF. LEXOV. epist. 27 p. 37: credo ego librum hunc apud veteres nec -ciam habuisse nec gratiam.

5) *information, nouvelle*: ADALBOLD. Henr. II p. 689,25: sed -am dicte invasionis dissimulans, mandavit ei...ut terram suam...non invaderet. BERTHOLD. CONST. annal a. 1077 p. 292,14: littere apostolice...recitate sunt, in quibus preter seriem et -am date regi christiane communionis commemoratam et illud continebatur.

6) *notice explicative, argument d'une pièce*: BABIO p. 30: ut manifestius intelligatur quid isti versus volunt dicere, quandam -am legentibus prepono, inprimis ostendendo quid velint agere et quo et qualiter.

7) *ce qui permet de reconnaître*: a) *signe: α) matériel*: INVENT. Troph. p. 240,3: una illarum rubicundum in collo gestabat velum, altera, quantum conici potest, nihil huius rei -am deportabat. β) *spirituel*: ANAST. pass. Ac. 184,63: hec est certa -a, per quam agnovimus Deum celestem. b) *connaissance d'une chose passée, souvenir*: CARTUL. S. Mar. Carnot. I p. 88 (a. 1031): ut autem opus hoc pietatis et eiusdem operis -cia permaneant utique stabiliora. CHRON. S. Petr. Besuens. p. 294: his dictis, cum per indigenas loci et antiquos, quibus -cia et memoria preteritorum fuerat, comprobatum fuisset. ORD. VIT. hist. VI 10 t. III p. 83: vitam sancti patris Ebrulfi...inserui, ut legentibus prosit tanti -a patroni. CARTUL. S. Alb. de Bosc. 9 p. 40 (a. 1177): ne successores -ciam latuissent, scripto commendare. ROB. Torig. chron. epist. Henr. t. I p. 97: quod nec voce nec scripto horum temporum sepiissime -am querens invenire potui.

8) -ae terrarum, *limite des terres connues*: GUIBERT. Nov. gesta Franc. I 1 col. 685^D: orbemque Latinum, -as etiam terrarum excedere.

9) *sens diplomatiques*: a) *liste, état*: CARTUL. S. Laurent. Venet. 1 p. 11 (a. 853): -a t(es)t(ium) (cf. CARTUL. Imol. I 1 p. 5,5 [a. 964]. Doc. comm. Ven. I p. 1 [a. 1021?]) *et passim*, CARTA a. 1037 [Manaresi, Placiti III 341 p. 61,7.] CARTA a. 1082 [Muratori, Est. I p. 50,16]. CARTUL. S. Vict. Mass. I 40 p. 59 (XIe s.): memoria sive -a de diversis divisionibus sive partibus terrarum.

b) *notice de plaid, procès-verbal de jugement*: FORM. Senon. 10 p. 189,11: -a qualiter et quibus presentibus veniens homo alicus nomen...ille...in mallo publico repetebat. CARTA a. 814 (Ficker, Forschungen IV 8 p. 12): unde qualiter acta et deliberata est causa, presentibus testibus -as uno tenore pro eorum securitate...facere commonuimus. CARTUL. S. Bened. Floriac.

I p. 26 (a. 817): -a qualiter vel quibus presentibus... ibique veniens... placitum suum legibus adtendit. ib. 12 p. 28 (a. 818): exemplaria de kartas et -as... cum resedisset... comes... in mallo publico (cf. ib. 13 p. 29 [a. 818]). CARTA a. 832 (Hist. Langued. II pr. 80 col. 177): -a revestitoria qualiter et quibuscumque presentibus... in presentia Berengario comite seu et in presentia Erponi Salamoni episcopi... proclamabit qualiter tenebat cella in suburbio Elenense. FORM. Ratisb. I 3 p. 464,13: ipsi missi dominici talem -am ex hoc fieri rogaverunt. DIPL. Caroli III 84 p. 189,23 (a. 916): quorum iudicio nos, gratantissime assensum prebentes, hanc nostre auctoritatis -am fieri iussimus (cf. ib. p. 190,2). CARTUL. Bund. 96 p. 79,1 (a. 920): -cia de iudicatio inter Vualdone episcopo et de monachis Sancti Galli et advocato eorum. DIPL. Otton. I 111 (a. 949): generali iudicio decretum et determinatum est... assensum prebentes hoc nostre auctoritatis -ciam fieri iussimus. ib. 399 p. 543,14 (a. 970): -a scripti iudicati qualiter... dum in placito resideret domnus Otto... imperator... et Pandulfus dux. CARTA a. 981 (Ficker, Forschungen IV 30 p. 41): -a brevis iudicatus qualiter... in placito... missi sacri palatii etc. CARTUL. Conch. 18 p. 22 (a. 1013): -cia wirpicionis vel excusationis sive securitatis quorum presentia qualiter vel quibus presentibus bonis hominibus... ubi venit homo... in presentia aliorum bonorum hominum... et proclamavit et querelavit se. REG. Luc. I 125 p. 46 (a. 1030): -a brevis qualiter infra urbem Luca... et prope curte regi, presentiam bonorum hominum... iusta legem providi causam pietatis et rebus suis iudicare. CARTUL. S. Vict. Mass. II p. 85 (a. 1055): descriptio -cie clarique iudicii, qualiter precipiente domno Aberto etc. CARTUL. Ruscinon. 64 p. 95 (a. 1086): scriptura -cie sicut venit... Urgellensis episcopus... ante dominum Guillelmum comitem et querelavit se de quadam femina. ACTA pont. Rom. Hispan. I 21 p. 284 (a. 1091): -cia iudicii quod datum est... inter... episcopum Barcinonensem et... abbatem Tomeriensem. CARTA a. 1116 (Gallia Christ. noviss., Arles 485 col. 195): -a placiti quod fecit dompnus Atto Arelatensis archiepiscopus cum Aldeberto. CHRON. Morig. II 7 p. 27: -ciam curie adeptus... ad munimentum sue partis privilegium... impetravit.

c) -a sive -a synodalis, *actes d'un concile ou d'un synode*: COCIL. Tegerns. p. 233,8 (a. 805): Bertharius notarius hanc -am subscripsit. HINCM. REM. epist. 184 b,1 p. 178,6: sicut ille ipse libellus, quem synodo porrexit et -a synodalis, que habemus, evidenter ostendunt.

d) *notice, acte probatoire consignat l'exécution d'une formalité (tradition, déguerpissement etc.)*: α) *en France*: CHRON.-CARTUL. S. Theofr. Calm. 58 p. 51—52 (a. 840): -a traditionis qualiter, presentibus quibusdam

bonis hominibus qui hanc -am traditionis subterfirmaverunt. CARTUL. S. Bened. Floriac. c. I p. 79 (a. 876): -a traditionalis qualiter vel quibus presentibus veniens Eccardus... tradidit... res suas in superiore karta nominatim expressas. ib. I 32 p. 88 (a. 895): -a warpituria et eos qui hanc -am subterfirmaverunt. CHRON. S. Petr. Besuens. p. 271 (carta a. 886): episcopi... -ciam evendicationis domni Isaac simul consenserunt et consentiendo roboraverunt. CARTUL. Nobiliac. 39 p. 71 (a. 913—18): -a locum traditionis vel contrasignationis qualiter... ipsas res qualiter in ipsa carta continebantur, quem antehacto die per cartam venditionis distraxerat Gerardo... tradidit Gairardo vel reversavit; proinde necesse fuit Gairardo hanc -cia a se colligere debere. CARTUL. Clun. II 889 p. 6 (a. 954—75): -cia commendationis quam... Maiolus abbas fecit Humberto de his obedientiis. CARTUL. S. Vict. Mass. I 77 p. 106 (c. 993): -a conventionum ville Cathedre inter... abbatem sancti Victoris et... vicecomitem Massilie quam ego Pontius abba, successor predicti, volo scribere... quatinus presentes et futuri cognoscant quid credere debeant vel quid refutare. CARTUL. Saviniac. 428 tit. p. 231 (c. 1000): -a sive virpitiū que convenit inter Burchardum pontificem... et Sancti Martini... congregationem. CARTUL. Gellon. 27 p. 29 (a. 1005): -cia guirpitionis seu laixationis vel absolutionis quomodo se Bernardus guirpivit et evacuavit sive laixavit... omnia que contrapellabat abbas Geraldus ei. CARTUL. Nemaus. 104 p. 163 (a. 1007): iudicium sive -cia guirpicionis vel difficionis [sic]. CARTUL. S. Vict. Mass. I 254 p. 278 (a. 1046): -cia legalis donationis pariterque vendicionis quam sancto Christi martyri Victori... fecerunt. CARTUL. Vindoc. I 104 p. 189 (a. 1056): constat nos namque plurima perdidisse per -arum scribendarum retardationem. CARTUL. S. Vict. Mass. II 827 p. 181 (a. 1061): memoria et -cia sive pactio qualiter... Rotenensis abbas... monasterium... decernat comittendum. ib. I 67 p. 94 (a. 1065—73): incipit -a commutationis sive cambiationis que facta est inter ecclesiam sancte Marie et... monasterium... sancti Victoris. CARTUL. Ruscinon. 56 p. 83 (c. 1074): -a de ipsa convenientia quod Pontius comes... convenit et iurat ad Gilabertum comitem. CARTUL. Biterr. 105 p. 145 (XIe s. ex.): -a definitionis et recognitionis que facta est de vicaria de Montelis inter abbatem Petrum Avianensem et Bernardum de P... et fevales suos. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 95 p. 160 (a. 1100): ne lateret posteros donatio eorum -am hanc inde fieri iusserunt factamque firmaverunt. β) *en Italie*: MEM. Milano I p. 443,29 (a. 820): hanc -am pro securitate predicti Alpecharii ego scripsi. CARTA a. 824 (Ficker, Forschungen IV 9 p. 12): -a recordationis qualiter cum nos Wido redeuntibus Roma in servicio domni imperatoris civitate Regio coniunxissemus cum... episcopis. ib. p. 13:

hanc -ciam memoracionis pro securitate ipsius monasterii Martinum notarium facere commonuimus. ib. IV 55 p. 81 (a. 1037): unde hanc -a pro securitate et futura ostensione a pars predicta ecclesia et monasterio ostendendo fieri iussimus. CARTA a. 1037 (Manaresi, Placiti III 343 p. 67,1): ego Ragimundus iudex huic -cie investicionis ut supra legitur interfui. CARTUL. Imol. I 31 p. 65 (a. 1110): -cia recordacionis qualiter filii Manfredi...refutaverunt commendacionem de manso que detinebat Albertus de Bonato. γ) *en Allemagne*: TRAD. Fris. 181 (a. 800): -a de hoc quod Cundharius abbas reddidit Attoni episcopo ecclesie parrochiales III. ib. 189 (a. 802–05): -a de conventionem facta. ib. 226 (a. 806): -a vel commemoratorium de traditione quam fecerunt. TRAD. Patav. 73a (a. 818–38): -cia qualiter isti iuraverunt pro illam marcā qua pertinet ad cellula (cf. ib. 74 et 75). TRAD. Ratisb. 15 (a. 819): hec ratio vel -a manifestat de marca nostra in loco. TRAD. Corb. 248 (a. 822–26): -cia de traditione quam Tiadde marscalcus in pago Derlingo...ea tamen ratione ut...ipse possideat. COD. trad. mon. Lunael. 139 p. 82 (a. 829): in hac -cia continetur qualiter Lampertus abbas Hludouicū pium regem postulavit. CARTUL. Sangall. II 695 p. 297 (a. 894): alteram nobis ostendit traditionis -am in qua continebatur qualiter Thiothart tradidit ad...Sanctum Gallum quicquid illi...parentes dederunt. COD. Odalb. 91 p. 155 (a. 923–35): -a traditionum inter Odalbertum archiepiscopum et Riholdum presbiterum. ib. 97 p. 160: -cia vero conplacitationis inter Pilgrinum archiepiscopum et...vassum suum. CARTUL. Stabul. I 78 p. 178 (a. 960): propter longinquitatem terre et lingue diversitatem seu rectorum signitiem, paulatim servitium omne ea legitima antiqua habuere et abnegare ceperunt...tandem perquisito quod apud nos habetur testamento...precepto domni Ottonis regio ipsius nobis munificentia collucto...hanc -am fieri concessimus in qua quit deinceps nos exigere et illos omni anno persolvere convenerit inseri volumus. δ) *au Portugal*: Doc. Port. part. III 14 p. 12 (a. 1101): -cia et testamentum fecit Alderedus de hereditate que testavit ad monasterio sancti Petri.

e) *charte, acte en forme de charte*: CARTUL. Bund. 96 p. 80,3 (a. 920): hec -cia publice scripta et coram omni populo lecta. CARTUL. Biterr. 121 p. 168 (a. 1096–1121): hec est -a guirpitionis et evacuationis atque securitatis quam facio ego Petrus S....Deo...et tibi Arnaldo episcopo...guirpisco...ipsum mansum. CARTUL. Rhen. med. I 98 p. 101 (a. 861–84): -a commemorationis pro futuris temporibus a successoribus nostris qualiter ego Ansbaldus abba...quasdam commutationes fieri iussi. CARTUL. Clun. I 328 p. 318 (a. 927–45): notum esse volo ego Josfredus quod pater meus et avunculus meus

quedam mancipia ex mancipiis suis dederunt Sancto Petro...et ut hec -cia vel concessio firma sit, manu propria firmavi. CARTUL. Ultraiect. I 105 p. 111 (a. 943): hec autem precaria simul cum tradicionem legali acta est in presentia mei qui hanc -am fieri iussi et manu propria firmavi. DIPL. Otton. I 366 p. 503,22 (a. 968?): ut hec...electio firma...perseveret, cartam vel -ciam hanc in ecclesia Magadaburgensi perpetualiter permansuram et eorum que prediximus testem iugiter futuram scribi iussimus. CARTUL. Brivat. 310 p. 316: ego Pontius...dimitto ecclesiam...si...ulla persona aliquid adversus -am istam...agere presumpserit. Facta est -a ista feria quinta, luna tertia, in mense martio. CARTUL. Gemet. 17 p. 57 (a. 1030): ego Albertus...notum esse volo...qualiter...concesserim ut autem hec -cia firma et stabilis permaneat. CARTUL. Conch. 74 p. 69 (c. 1070): -cia donacionis ecclesie sancte Marie...quam ego Geraldus...dono monachis. CARTUL. Castr. Ledi 69 p. 34 (c. 1100): hec est -a et consuetudo de Castro Lidi. CARTUL. Tirol. I 293 p. 139 (a. 1164): hec tradicio et hec -cia et hoc privilegium factum est. f) -a *carte et expressions analogues, témoignage d'un acte et, de là, l'acte lui-même*: TRAD. Ratisb. 59 (a. 863–885): noverit plurimorum capacitas fidelium per cartule huius -am. CARTUL. Sangall. II 697 p. 299 (a. 895): petens, ut adhuc -am firmitatis cautiorem ex nostra parte ei efficeremus. COD. Odalb. 29 p. 93 (a. 923–35): per huius igitur cartule -am multorum industria cognoscat fidelium. CHRON. S. Petr. Besuens. p. 307 (carta a. 1017): omne quod habui per hanc carte -ciam coram positus testibus reddo. CARTUL. Glannafol. 64 p. 405 (a. 1090): per presentis scripti -am...notum fieri volui. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 77 p. 132 (XIe s. ex.): post hec autem idem pontifex horum omnium -am, ne lateret posteros, ita fieri precepit...manu propria et auctoritate pontificali firmavit.

notitialis, -e [notitia] (*diplom.*) *en forme de notice*: CARTUL. S. Petri Carnot. I p. 56 (a. 965): ut hec -es littere stabilem et inconvulsam obtineant firmitatem. CARTUL. Clun. V 4263 p. 618 (a. 1178): quicquid iuris in ecclesia de Condaminio haberet...ab eis ad quos tum ex aevi longinquitate, partim ex ipsis rebus constabat, -is facta est recordatio.

notitiola, -e f. [notitia] *notions*: RADULF. TORT. mirac. Bened. 25 p. 319: quoniam iactitabat aliquantulam medicaminis se habere -am.

1. notius, -a, -um [νότιος] *du Sud*: RICHER. II p. 60: reliquum vero spatium usque ad -um polum eisdem dimensionibus distinxit. cf. *notheus*.

2. notius adv. [1. notus] *de façon plus évidente*: VITA Petri Abrinc. 15 p. 499: quantam conscientie teneritudinem semper in religione habuerim, -s scit Deus quem nullum latet absconditum et tu ipse nosti ex parte.

noto 1. formes: *parfait* notui: Doc. Port. part. III 9 p. 8 (a. 1101). notui: ib. 19 p. 16 (a. 1101). *forme déponente:* VITA Severi Neap. p. 270,4.

1) *marquer:* a) *d'un signe physique (couleur ou trait):* FROUM. carm. 2,27: talis dictator nigro carbone -etur. BERNOLD. chron. a. 1096 p. 464,18: omnes...signo crucis se ipsos in vestibus -are fecit, quod etiam signum quibusdam in ipsa carne -atum apparuit. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1574^C: per quem Dominus descendens impressit se rupi...in quo adhuc vestigia rugarum vestimentorum eius impressa olim -antur. ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. VI 18 p. 218 (62): quia ille aves pectora habent rubore -ata quod est signum cedis antique. b) *d'un signe symbolique de signification spirituelle:* VITA Maxim. Trev. II 53: gaudet papa viris mundum florere beatis, athletas Christi -at in karismate signi. EKKEH. IV bened. I 35,26: Cosdroe nato salus est cruce fronte -ato. c) *marquer, faire un signe graphique (pour attirer l'attention):* AGIUS comput. 6,8: ferias hinc inde -antes. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1468^A: convenientiam trium -avit asterisco, discordantis a tribus translationibus -avit obelo.

2) *noter par écrit:* a) *en général:* CARTUL. Fuld. B 263 p. 372,23 (a. 800): scripsi et -avi diem et tempus quo supra. TRAD. Fris. 371 (a. 817): mancipiis quorum nomina hic -antur. HRABAN. epist. 48: nomina sanctorum que scripta sive -ata ab antecessoribus in libellis repperi. CAND. FULD. Eigil. I 23: hec...testimonia...in hoc libro...-avi. GERH. AUG. vita Udalr. 28 p. 418: -avi diem et annum. THIETM. 5,1: hoc verbum...in superliminaribus templi antiquitus -atum. ib. 6,47 p. 332: inducias cura non sine maxima -avi. EKKEH. IV bened. I 4,7: calamo -at oreque dixit. CARTUL. Palnat. 14 p. 31 (a. 1077): quorum nomina inferius -abuntur. PETR. RIGA Aurora IX col. 28^C: libris...in quibus actus / regum scriptoris penna -are solet. GIRALD. topogr. praef. V p. 20: cum...multa -arem...prorsus incognita.

b) *transcrire:* EPIST. Reinh. 50: quatinus ipse liber industrio scriptori -andus committatur.

c) *exprimer par des signes graphiques (abréviations ou notes tachygraphiques):* HUGO S. VICT. gramm. p. 304,32: note autem dicte eo quod verba vel syllabas prefictis characteribus -ent ut ad noticiam legentium revocent (cf. Isid. Etym. I 22,2).

d) *noter (en notation musicale):* α) *un texte liturgique:* AMALAR. antiph. 56,1 p. 89,24: responsorios de ascensione Domini -avi iuxta hanc consequentiam quam tenet...ordo rerum gestarum de eadem ascensione. CATAL. biblioth. Becker 28,8: *tradidit* nocturnale bene -ati. ADEMAR. hist. 2,8 (éd. Chavanon p. 81): antiphonarios...-averat nota Romana. ANSELM. CANT. epist. I 21 col. 1087^A: ad -andum antiphonarium. NIVARD. Ysengr. 7,213: sic cantetur ei, qui sic graduale -avit. β) *expression musice -are:* CATAL. biblioth.

Ruf 90 p. 357,18: graduales libri duo. Item graduale musice -atum. CATAL. biblioth. Lehm. I 42 p. 212,8: quatuor gradualia, ex his unum musice -atum est, et duo libri cum versibus offertoriorum, ex his unus musice -atus est. CHRON. Lippold. p. 557,33: musice -atum versarium. γ) *exprimer par des signes conventionnels un intervalle en théorie musicale:* HERM. AUGIENS. mus. p. 3,14: diapason...posterius vero causa acuminis, eisdem quidem literis sed acutis -atur formulis.

10 e) *porter une notation rythmique:* HRABAN. epist. 2a p. 383: virgulam super antecedentem sibi vocalem -avi. EPIST. var. II 15 p. 322,11: quod propter inertes lectores inveniuntur...aliquando pedes in prosa -ati, ut édōmō.

f) *écrire (un acte):* α) *avec accusatif ou au passif:* 15 RICHER. II p. 190: iussus itaque cirographum bipertitum -avit. CARTUL. S. Bened. Floriac. II 268 p. 156 (a. 1191): clericus meus qui hanc cedula -avit. CARTUL. episc. Halb. 158 (a. 1123): ut igitur hec...inconvulsa permaneant...in presenti carta iussi -ari nostroque sigillo signari. DIPL. Loth. III 5 (a. 1125): hec -ata sunt sub Adalberto archicancellario. β) *absolument:* DIPL. Otton. I 230 (a. 961): Liudolphus cancellarius advicem Brunonis archicapellani -avit. COD. Sil. I p. 3 (a. 971): Uvillius cancellarius advicem Rodberti archicapellani -avi. CARTUL. S. Emil. Cocul. 200 p. 209 (a. 1070): Sancius, regis scriba, -avit et signavit. Doc. Port. part. III 5 p. 5 (a. 1101): Frater Didacus -avit. Doc. Port. reg. I 9 p. 14 (a. 1106): Petrus presbiter canonicus de Guimaranes -avit. γ) *expressions litteris -ari:* COD. 30 Frid. 9 p. 175 (a. 958—91): hec archiepiscopus quo stabiliora forent litteris iussit -ari. CARTUL. Naumb. 150 (a. 1140): tradidi et litteris -atum sigilli mei impressione assignavi.

g) *donner valeur à un acte par un signe de validation:* 35 DIPL. Ludow. Inf. 32 p. 146,25 (a. 904): manu propria subtus eam -antes anulo nostro insigniri iussimus. DIPL. Otton. II 108 (a. 975): iussu nostro conscriptam atque signatam manu nostra cartam hanc subtus -avimus.

h) *porter une date:* ADAM BREM. p. 34,1: privilegium pape -at annum Domini DCCCLVIII.

3) *annoter, accompagner de notes:* WALDO Anscar. 83,3: quam fervens in amore Dei fuit et studiosus, / indicio libros, quos ipse -avit, habemus. OTLOH. tempt. 2 p. 393,15: multa et alia minoris quantitatis scripsi, multaque scripta -avi.

4) *décrire, faire connaître:* RAHEW. 3,1 p. 167,14: sicut placet his, qui situs terrarum descriptionibus -ant.

5) *noter, remarquer:* a) *en général:* PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1217,8: -a quod sola delectionis opera Dominus in iudicio commemorat. LUPUS epist. I 1 p. 6: ibi elegantiam sensuum, ibi raritatem coniunctionum quam in auctoribus -averam. GUIBERT. Nov. trop. V 3 col. 468^A: -a distantiam inter affectum et voluntatem. PETR. VIENN. except. I 2 p. 298: in hoc capitulo -are

potes quod si canones contrarii sunt legibus, canones tenendi sunt, non leges. b) *observer (de façon précise et scientifique)*: CARM. Salib. 10,3 p. 644: quamvis hic solem -et ascendere mensis. POETA SAXO 5,555: sidereos ortus cursus obitusque -abat. RICHER. II p. 60: agebat ut eas (*i. stellas*), in mundi regionibus diversis obliquatas, tam in ortu quam in occasu -arent. ADELARD. BATH. eod. et div. p. 13,9: quis sonum eisdem atomis conlisis creatum aure -avit. BABIO 409: intima quaeque -ans oculis scrutabor et aure. c) *tenir compte de, prendre acte de*: ADREVALD. transl. Bened. 6 p. 7: -ato certa mente locum. PURCH. Witig. 283: tamen hec data dona -arent, ut precessores meritis precelleret omnes. ADAM BREM. 3,21 p. 164,16: omnia, que...proferebantur, subtiliter -ans retinensque memoriter. CARTUL. Rhen. inf. I (Werd.) 317 (a. 1126—33): cuius petitionem utpote veracis et dilecti viri fidelem et bonam -antes. CARTUL. capit. Atreb. 44 p. 37 (a. 1177): illud...-andum quod nec canonicus nec aliquis manens in atrio debet...bannitum comitis retinere. VINC. KADL. chron. p. 302: vota precesque -es.

6) *signaler, mettre en lumière*: a) *en général*: IVO epist. I p. 76 (a. 1092): si quis autem ambulat inter vos inquiete, hunc mihi per epistolam -ate. PETR. ALF. disc. cler. p. 6: que enim male egeris, -abunt, que vero bona fuerint, devitabunt. ORD. VIT. hist. prol. p. 1: bona seu mala mortalibus contingentia pro cautela hominem -averunt. ANDR. CAPELL. I 6 G p. 159: scio ergo, mulieres, ut vestra -avit assertio, esse debere causam et originem bonorum. CARTUL. Eichst. 22 p. 50 (a. 1189): ut maior diligencia in hoc -aretur. ALAN. INS. Anticlaud. III 193 p. 94: qualiter in partem faciens assertio nostram / argumenta -at, probat, exprimit, astruit, infert. *spéc., désigner, décrire*: GERARD. MORES. delib. p. 199: aquila magna quam Deus -at in Ezechiele. b) *désigner spécialement et avec admiration, célébrer, illustrer*: DIPL. Henr. IV 249 (a. 1072): imperator Karolus imitando virtutis omnibus seculis -atus ecclesiarum Dei non solum strenuus defensor, verum etiam precipuus viguit fundator. ib. 316 (a. 1079): sancto Mauritio regni patrono, cuius nomine Althahensis ecclesia -atur. c) *mentionner, établir (dans un acte)*: CARTUL. Ruscinon. 12 p. 24 (a. 967): universa que -avero darique iussero, firmum...permaneant. DIPL. Zwent. 10 p. 36,9 (*spur.*): hos quoque eminentie nostre apices ei fieri atque conscribi iussimus, per quos -amus atque firmissime precipimus ut memorata Elburg ingenua sit. DOC. Port. part. III 494 p. 422 (a. 1115): omnia quod -avimus ab integro vobis concedimus. d) *expressions* ante, subitus, superius, supra -are sive -atus, *mentionner plus haut, sus-dit*: HRABAN. epist. 51: a termino supra -ato usque ad finem anni. CARTUL. S. Mar. Via Lata 40,15 (a. 1012): si contra hec que supra -ata sunt contrahagere presumsero. WIPO gesta 9: eodem anno quem supra -avimus. DIPL. Henr.

III 164 (a. 1046): termino eiusdem comitatus hic subitus -ato. BALD. BURG. visit. inf. I 3 col. 1673: de confessione et poenitentia superius breviter -atum est. CARTUL. S. Alb. Andegav. II 789 p. 272 (a. 1111): hec concessio facta est anno superius -ato. CARTUL. Wirt. II 330 p. 50 (a. 1149—52 *spur.*): sic antenotatus terminus finitur. e) *(au passif) se signaler par un caractère particulier*: VERS. schol. 106,1: queri solet a quibusdam / cur septuagesima/sexaginta tres dierum / taliter -ata sit / Alleluia nec canatur / in prefatis diebus. ADAM BREM. p. 43,5: adeo ut collis in quo sanctus oravit,...perpetua cespitis viriditate -etur.

7) *désigner (un lieu)*: WIDUK. 2,1 p. 63: universalisque electionis -antes locum, iusserunt esse ad Aquasgrani palatii. WIPO gesta 1: conducta est dies -atusque locus.

8) *désigner pour, déclarer apte à (suivi du datif)*: AMALAR. antiph. 35,7 p. 72,14: qui quadraginta dies studuerit sub disciplina constringi...non est dubium quin in cena Domini possit -ari cultui munditie. b) *suivi de ad et l'accusatif*: UDALR. consuet. Clun. III 10 col. 750^c: ad officium maioris misse et tenendum chorum sunt -ati de melioribus cantoribus. WILH. HIRS. const. 1,2 col. 933^B: ad quelibet officia, sive in ecclesia, sive extra ecclesiam...-atur. CONSUE. Mell. p. 235,9: cum fratribus qui sunt ad coquinam -ati. c) *abs., désigner pour un service, inscrire sur un rôle de service*: CARTUL. Ins. 39 p. 46 (a. 1183—90): primo die se cum alio -at in choro; missam, evangelium, epistolam eiusdem diei canonicis maioris auctoritatis attitulat.

9) *désigner, représenter, signifier*: a) *en général*: AMALAR. off. IV 21,2 p. 469,31: sequens vero officium exaltationem ecclesie -at. CARM. var. II 12,15: verba dare tipica rebus, -are figuris. RICHER. II p. 62: axisque loco fistulam traiecit, per quam polus coelestis -aretur. ADELARD. BATH. eod. et div. p. 11,33: vox enim hec 'animal' in re illa -at substantiam cum animatione et sensibilitate. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1617^B: vae in sacra Scriptura eternam -at damnationem et est: Peribit eternaliter. b) *symboliser*: EKKEH. IV carm. var. II 5,4: myrra -at mortem, regem aurum, thus deitatem. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1138^A: in candore dentium, copiam ovium et lactis -at, quia lac comestum apparet in dentibus. PETR. RIGA Aurora Gen. 250 p. 37: hortus deliciis, florens, iocundus, amenus, / fertilis, ecclesiam rite -are potest. c) *expliquer le sens d'un mot*: MATTH. VINDOC. ars vers. I 115 p. 150: verba etenim -anda sunt ex sensu quo fiunt, non ex sensu quem faciunt.

10) *s'informer, demander une explication*: OTLOH. hymn. 3, 9, 2 p. 323: tunc magis illis pariter vocatis / coepit occulte ab eis -are, / quando predictum iubar esset ortum, / quod sibi fulsit.

11) *noter d'infamie, stigmatiser (par une punition)*: BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 293,27: quod nos

...debite ultionis divine -amus. CARTUL. cath. Ambian. I 8 p. 14 (a. 1080—88): hunc -antes oris gladio publice percutimus. *au passif avec ablatif*: RATHER. phren. col. 382^A: dum sibi considerant fidem ab eis haberi, vereantur fraudis infamia ipsi -ari. DIPL. Karoli III 16 (a. 880): infamia publica -atus tamquam sacrilegus habeatur ab omnibus. ACTA pont. Rom. Gall. IV 317 p. 474 (a. 1188): cum...fuisset propter hoc per triennium excommunicatione -atus.

12) *critiquer, reprocher, accuser (d'un vice, d'une faute)*: a) *avec le génitif*: NOTK. BALB. (?) epist. (éd. Pez, Thes. anecd. VI 1 p. 108): nunquam ego conatus sum famam tuam ledere vel eorum, qui tecum sunt, fratrum insipientie -are. ADAM BREM. p. 177,9: quem avaritiae -abant. GUILL. MALM. gesta pont. V p. 439: illas arrogantie -avit. b) *avec l'accusatif*: ADAM BREM. p. 183,14: -ans in aliis stulticiam. c) *au passif avec l'ablatif*: VITA Willeh. pref.: quando nec qui laudatur elatione tentari, nec laudans adulatione poterit -ari. CARM. Cantabr. 11,7,2: finem modo demus / ne forte -emur / ingenii culpa / tantorum virtutes / ultra quicquam / deterere. PETR. DAMIAN. epist. VI 22 col. 405^A: melius est tamen te nimii fervoris argui quam foedo desidia morbo -ari. FULCH. hist. Hier. II 34 p. 504: malui...temeritatis nevo -ari quam hec opera non propalari. HELM. 44 p. 88,18: crudelitate -atus est. d) *au passif avec le génitif*: TROTM. epist. p. 354,5: at si forte adulationis a quovis -arer, nihil mea interest. e) *au passif avec de et l'ablatif*: PETR. LOMB. sent. IV 13,1 p. 816: illi vero, qui excommunicati sunt vel de heresi manifeste -ati. f) *avec une proposition infinitive*: CARTUL. Naumb. 112 p. 98 (a. 1106—1111): multiplici amministrazione corporee refectionis Martha -atur nimium sollicitari et erga plurima turbari. g) *absolument*: GERH. STED. annal. p. 226,24: in qua (sc. seditione) advocatus Ludolfus...perniciosissime -atus est.

13) (*mus.*) *donner la note, donner le ton*: CONSUEV. Trev. 44 (43?) p. 53,10: abbas primam antiphonam debet pronunciare, innuente et -ante cantore.

notorius, -a, -um 1) *adj.*: a) *notoire, évident, indubitable*: ARNULF. LEXOV. epist. 49 p. 88: -am eius vecordiam pari iudicio repulerunt. STATUT. Cisterc. p. 92 (a. 1183): exceptis personis illis quas ab huiusmodi rigore -a simplicitas excipit. PS. BENED. PETR. gesta II p. 223: nomina eorum...quorum factum ita evidentia facti -um sit quod nulla possunt tergiversatione inficiari. ITIN. Ricardi I, XLIX p. 100: hoc...factum est -um in castris. (*jur.*) *manifeste, patent (en parlant de crimes)*: ALEX. III (X 2,28,13): si vero eorum excessus publicus est et -us...non pretermittas quin eos excommunicatos denunciis. LUCIUS III (X 3,2,7): aliud est crimen -um, aliud occultum. -um definitur de quo presbyter canonice condemnatur. ANDR. CAPELL. I 6 C p. 68: gravia delicta et maxime -a debet evitare. WIBALD. epist. 406 med.: iustitiam...de -o crimine. ACTA pont. Rom. ined. I 347 p.

308 (a. 1182—3): -a culpa excepta. ARNULF. LEXOV. epist. 132 p. 199: nocentis conscientie et -i criminis timore conterriti. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 18 p. 632: pro commisso flagitio, omnibus -o, nec accusatore nec testibus indigente, ubi iuris ordo non erat necessarius. ACTA pont. Rom. Gall. III 154 p. 208 (a. 1185): in alia predictarum pestium -a vel probata culpa. GAUFRID. AUTISS. epist. col. 620^C: in publicis et -is peccatis.

b) -um est, *il est bien connu, il est universellement connu*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1077^C: cum vellet occultare factum, dixit Deus 'Vox sanguinis fratris tui Abel clamat ad me de terra,' id est -um est quod fecisti. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXI 4 p. 1010: -um tamen erat, Balianum Ioppensem...ad partes transmontanas missum.

c) *déclaré publiquement*: CARTUL. select. Altmann 149,17 p. 311,18 (a. 1085—1106): ubicumque...duo exercitus congregantur cum erecto vexillo et securitate vel ofledene, quicquid ibi pugnatum fuerit in vulneribus et in mortuis, tunc debet illud totum -um vel iechta esse. CONST. I 318,7 p. 450,25 (a. 1186): proscriptum vero, quem pro incendio sententiam proscriptionis incurrisse omnibus -um fuerit.

2) *subst.n., crime manifeste, faute patente*: GRATIAN. decr. C. 2 q. 6, d. p. c. 41: nullus...confessus audiatur appellans, et hoc in -is. SUMMA Paris. C. 2 q. 1 c. 15 p. 102: ostendit quare in -is non requiritur ordo iudicialis. DECR. Frision. A 8 p. 59,10: excidium, id est gersfel, debet emendari pro confesso vel -o secundum quod in eo pugnatum est. CONST. I 318,13 p. 451,12 (a. 1186): si incendiarius captus fuerit et coram iudice negare voluerit incendium se commisisse, nisi forte -um per provinciam fuerit, iudex si possit eum cum VII idoneis testibus convincere, capite plectatur; sed si -um est, nullius requirendum est testimonium, sed statim decollandus. RADULF. DIC. imag. hist. I p. 402: multis impetitus -is...sententiam depositionis accepit.

notorie [notorius] *adv.* *notoirement, de façon claire*: CATAL. rythm. S. Eugend. 6,15 p. 747: fuit et propheta verus, ab ipsi usque nomine / locus est denominatus, ut videmus -e.

2. **notorius**, -i m. v. *notarius*.

notrimen, -inis n. v. *nutrimen*.

notrio 4. v. *nutrio*.

45 **nottarius**, -i m. v. *notarius*.

notula, -e f. (UGUTIO s.v. nosco: nota...unde hec -a vel notella, diminutiva).

1) *tache, marque*: a) *au propre*: ALEX. NECK. laus div. sap. III 614 p. 409: nature virtus croceo velamine vestit / rufum, sed -is est variata nigris. b) *au figuré (avec une nuance de blâme)*: ALAN. INS. planct. nat. p. 474: nec mirandum si in pretaxata cupidinis depictione -as reprehensionis intersero, quamvis ipse mihi quadam consanguinitatis germane fibula connectatur.

2) *signe graphique*: a) *en général*: ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 1,599: in -is tantum vel in litteris. b) *lettre*: WALTH. SPIR. Christoph. II 1,13: alphabetum -arum. BOVO BERTIN. relat. 3 p. 528,32: crux argentea...his tantum trium verborum insignita -is 'sanctus Bertinus abbas'. EKKEH. IV cas. Gall. 131 in.: -arum peritissimus, pene omnia hec eisdem notavit in tabula verbis. CONR. HIRS. didasc. p. 23,1: liber pergamenum appellatur cum -is. c) *mot écrit*: HONOR. AUG. spec. add. p. 15,25: aureas -asque purpureas intimans fide virentes, caritate ferventes. *notez l'expression* litterarum -a: CARTUL. Andegav. III 259 p. 164 (c. 1110): nos memorabile quoddam succedenti profuturum evo, litterarum -is, assignavimus. COD. Patr. Hung. V p. 1 (a. 1199): modum dispositionis eorum immortalibus litterarum -is commisimus. MON. Strig. I p. 160 (a. 1199): necesse est...presencium noticiam...vivacibus litterarum -is...extendere. d) (*math.*) *chiffre*: PS. BOET. abac. p. 158: ut hec -a responderet unitati 1, ista autem binario 2. COMM. Gerb. reg. p. 246: sunt namque novem insignes numerorum characteres, qui propriis insignes -is certisque distributi intervallis designant quandam potentem efficaciam sue mirabilis operationis. RADULF. DIC. abbrev. chron. p. 18: seculi primam et secundam etatem -is numerorum exarans paucissimis. e) *signe d'accentuation*: DOM. GUNDISS. div. philos. p. 50: qui penultimam huius dictionis 'dominus' productio accentu profert, ita viciose scribit, qui -am ad productam eam designandam super eandem sillabam ponit. f) (*mus.*) *note*: α) *signe musical*: REMIG. mus. p. 77: singule enim chorde habent suas -as, sicut habetur in Boetio. HUCBALD. harm. inst. p. 117: primam enim -am cum aspexeris, que esse videtur elatior proferre eam quocumque vocis casu facile poteris. ib. p. 119: eas cum -is paullo presentibus positis annotamus. PS. ADALBOLD. mus. p. 306: quod tali -a inscripsimus. β) *son musical chanté*: ANON. inst. patr. p. 7a: in his punctum bene discernendo, -as decantemus. EKKEH. IV cas. Gall. 47 ex.: in ipso quoque antiphonario primus ille literas alphabeti significativas -is, quibus visum est, aut susum, aut iusum, aut ante, aut retro, assignari excogitavit. ANON. Has. 12: quod quibusdam responsoriis longissimis in fine -as apposuit, eisdemque -is versiculos instar sequentiarum subiunxit. HERIB. Bos. mel. col. 1307^A: hoc est celeuma duplex in cithara nostra concinendum. Hoc profecto modulati nunc in hac cithara meli due -e concrepande. JOH. SARISB. polier. I 6 p. 42: muliebribus modis -arum articulo-rumque cesuris, stupentes animulas emollire nituntur. GIRALD. itin. Kambr. I 4 p. 48: fidicinem previum habens et precentorē, cantilene -is alternatim in fidicula respondentem.

3) *indication*: AGIUS comput. 6,13: hoc valeas, iuvat hoc primum cognoscere quamque / per latum -am semel in quovis fore versu, / que feriam signat sub

concurrentibus istinc. ib. 8,24: hic ipsa -a mox e regione reperta / omnia, que supra posui, sine nube videbis.

4) *petite note critique*: ROB. PAUL. pref. col. 382: si quid in hoc opusculo vel insufficienter, vel non recte dictum inspexeris, tu,...corrigere non pigriteris, sive cum -a aliqua mihi corrigendum remittere. JOH. SARISB. epist. 221: precor...quatenus in operibus Aristotelis, ubi difficiliora fuerint, -as faciat.

5) *glose*: CATAL. biblioth. Lehm. I 5 p. 19,34: Ovidius fastorum et -e eiusdem. ARNO REICHERSB. apol. p. 13,36: hec autem omnia et multa in hunc modum in eorum -is et opusculis invenimus.

6) *récit*: CHRON. Reinh. a. 1195 p. 552,4: cum de illustrium principum, scilicet Hermannii lantgravii et marchionis Adelberti, famosorum bellorum -is quedam prelibaverimus.

7) *règlement, note écrite*: TRANSL. Dion. Ratisb. app. p. 371a, 39: dum, ut in -is patuit, octava noctis hora matutinales ymnos poni suaserat.

8) *document, notice*: CARTUL. Nuchar. 53 p. 61 (c. 1068): quisbusdam -is assignare libuit ea que gessimus. CHRON. S. Petr. Besuens. p. 435: omnibus qui has legerint vel audierint -as. CARTUL. S. Florent. Santon. 20 p. 56 (c. 1180): ut permanentibus in posterum -is infirmitatis humane oblivio redimatur. HUGO LOB. fund. Lob. p. 548,32: que multa lector sedulus... poterit invenire in gestis abbatum Lobiensium,...in annalibus..., necnon in cartis et scedulis...et -is, que frequenter inveniuntur et exese in eiusdem bibliothecae angulis sinuosus.

9) *ornement*: ANSELM. MOG. Adalb. 193: pars operis miri -is erat aucta saphiri.

notulus, -a, -um [notus] *bien connu*: ERMENR. Sval. pref. 1: hos omnes qui bene scioli ac tibi sunt in his -i, preteriens.

notum v. *notus*.

1. *notus*, -a, -um I) *adj.*: A) *connu, patent, dont on a une connaissance certaine*: 1) *absolument* (PAPIAS: -us, -a, -um, cognitus): RICHER. II p. 58: musicam multo ante Galliis ignotam, -issimam effecit. THIETM. 2,27: inter multas itineris asperitates incolumis -os pervenit ad fines. ADAM S. VICT. p. 57,4 v. 19: veritatem -am facis. GILB. POR. Boet. hebd. p. 187: conceptionem... adeo -am esse convenit, ut cum aliquid confirmandum adducetur, testimonio probationis non egeat.

2) *avec dat., de la personne qui connaît*: POETA SAXO 5, 553: compotus annalis fuerat -issimus illi. RICHER. II p. 38: ut vobis quoque -issimum est, in Italiam concessi. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1076 p. 285,33: de manifesta et plurimis -a causa. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 29 p. 59 (a. 1134): quia status terre -ior vobis existit. STEPH. TORNAC. summa introd. p. 1: quod sibi -um reputat, aliis non necessarium opinatur. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 20 p. 635: iter nemini -us ingreditur.

a) *bien connu, dont on a entendu parler en bien, dont la réputation est bonne*: 1) *en parlant d'une personne*: a) *absolument* (PAPIAS: -us...preclarus, insignis, nobilis): WALAHFR. Wett. 267: latitare volens, sed -us ubique. ROB. MON. REM. hist. Hier. IV 13 p. 782: erat quidam miles...in Romanie partibus bene -us. CARTUL. hosp. S. Joh. Andegav. 7 p. VII (a. 1183): nullos alios capellanos...recipient, nisi sit alta persona vel aliquis transiens et -us. CARTUL. cath. Ambian. I 76 p. 102 (a. 1190): -am personam cui fides debeat adhiberi, si ipse ire non poterit...mittet et censum...recipiet.

b) *avec dat. de la personne qui connaît*: JOH. SCOT. divis. nat. II 10 col. 538^A: *Jesus* in ipso sexu virili in quo natus est...apparuit discipulis...non enim aliter eum cognoscerent si -am eis formam non viderent. ADAM BREM. p. 181,11: si qui tamen palatio et regi -iores erant. RAYM. POD. 12 p. 260: quedam Turcorum...nobilem et nobis -um per militiam suam. CARTUL. Lisk. 11 p. 53 (a. 1174): dummodo vobis -us sit et catholicus. c) *avec abl. de la cause pour laquelle on connaît*: WALAHFR. carm 5,24,28: cum causa videlicet ipsa / personam exprimeret, notis -issima gestis. GUILL. PICTAV. gesta p. 60,26: Pontivi comes, nobilitate -us ac fortitudine.

2) *en parlant d'une chose*: GERH. AUG. vita Udalr. 9 p. 396,51: octo vero -issimas beatitudines. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1473^D: septuagesimus annus iste, -us scilicet et famosus iamdiu est. GIRALD. topogr. p. 6: nova namque palam an -a proponet?

c) *de connaissance, familier, ami de quelqu'un*: GERH. AUG. vita Udalr. 3 p. 390: aliorum autem nemo, qui in sua presentia, sive -us fuisset, sive ignotus, cibum sumpserunt. GERBERT. epist. 194 p. 236,16 (a. 996): valeant quondam michi -i vel affinitate coniuncti. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1078 p. 306,48: ipsi -us et amicissimus fuerat.

d) *connu (en mal)*: FORM. Augiens. C 23: huius mundi -issimis perturbationibus agitatus. ABELARD. hist. calam. p. 191: abbatia...cuius abbas ipse...tanto vita deterior atque infamia -ior erat.

e) *expressions*: 1) -um esse, *être connu (habituel dans les formules de notification)*: a) *avec prop. inf.*: SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 535,2: presentibus -um sit...Heriwardum cum fratribus simili pretio nummorum emisse quicquid Wichpertus hactenus habuit. HIST. mont. Pannon. I p. 598 (a. 1146): -um sit omnibus sancte fidei cultoribus me Fulconem adhesisse. b) *avec prop. conj. introd. par: α*) quod: SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 529,11: omnibus...fidelibus -um sit quod...Erluinus quandam ecclesiam dedit. COD. Boh. I 83 (a. 1078): omnibus...christianis...-um esse desidero quod ego...monasterium...construxi. CARTUL. Neron. vil. LII p. 338 (c.a. 1122—1142): -um sit omnibus...fidelibus...quod quidam miles...donavit...molendinum quoddam. β) *quia*: HETTI epist. 1: -um sit tibi, quia terribile imperium ad nos pervenit.

HIST. Mont. Pannon. I p. 597 (a. 1146): -um sit quia ego...excogitavi sic ordinare patrimonium. γ) *quoniam*: TRAD. Ratisb. 884 (c. 1160): -um esse volumus...quoniam...detinebant. δ) *qualiter*: COD. Lauresh. 53,1 (a. 897): omnibus...-um esse desidero, qualiter tractare non destiti. ε) *quomodo*: TRAD. Fris. 308 (a. 813): omnibus fidelibus atque Deo servientibus viris notu(m) sit, quomodo ego Ratolt cogitavi. ib. 364 (a. 816): -um sit cunctis audientibus quam tamen legentibus, quomodo Nidhart venit. c) *avec prop. interrogative ind.*: SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 534,22: satis sibi -um esse quam palatinis canibus sit familiaris rapacitas, quam domestica eis sit voracitas.

2) -um facere, *informer, faire connaître*: a) *avec prop. inf.*: CARTUL. Neron. vil. LXXXVIII p. 362 (a. 1160—61): -um facimus universis...fidelem nostrum Theobaldum...quarundam terrarum fecisse permutationem. b) *avec complément direct*: GERH. AUG. vita Udalr. 15 p. 404: omnia que in itinere acciderant -a fecit. c) *avec de et l'abl.*: VITA Barbatiani p. 197^D: -um factum est Barbatiano de adventu. d) *avec complétive introduite par: α*) quod: Ivo epist. I p. 54: -um facio beatitudini vestre quod Senonensis archiepiscopus...me...accusavit. CAND. FULD. Eigil. I pref.: -um facio tue caritati quod etc. GUILL. CAS. II 1337 p. 89 (a. 1191): um facimus universis nostris imperii fidelibus quod... β) quia: HIST. Mont. Pannon. I p. 597 (a. 1142—46): -um facio omnibus...quia ego instituta sancti regis Stephani...restitui. γ) *qualiter*: DIPL. Henr. II 501 a p. 640,24 (a. 1023): -um facio omnibus...fidelibus...qualiter assidua proclamatio nostras aures inquietabat.

3) -um fieri: a) *avec accusatif*: FUND. Werth. app. p. 167,29: -um fieri cupimus omnibus Christi fidelibus miserabilem crudelitatem, quam fecerunt homines domne Richilde. b) *avec une complétive introduite par: α*) quod: TRAD. Ratisb. 37 (ante 859): dum igitur fieri volumus cunctis christianis fidelibus...quod...tradidi. β) quia: CARTUL. S. Bened. Floriac. 103 p. 260 (a. 1108): -um fieri volumus...quia...donavimus. CARTUL. Neron. vil. XLVIII p. 336 (a. 1118): -um fieri volumus quia Garmandus...adiit serenitatis nostre presentiam. c) *avec un infinitif*: CARTUL. Mai. Mon. Dun. 126 p. 177 (a. 1177): -um et certum fieri volo...sub tali conditione aquam meam Castriduni oppignerasse pro M. solidis Andegavensium monete.

4) -um ire sive iri, *informer, faire connaître*: CARTUL. eccl. Werd. 13 p. 21 (a. 1145): -um iri volumus sancte catholice matris filiis. CARTUL. Rhen. med. I 649 (a. 1165): -um eat universis qui bonam habent voluntatem...quomodo. CARTUL. Heist. 6 p. 101 (a. 1176): -um ire volumus tam futuris quam presentibus.

5) -um manere sive permanere, *être connu, être certifié*: TRAD. Fris. 895 (a. 864—75): -um maneat

omnibus fidelibus...quomodo...episcopus...commutationem...facere voluit. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 123 p. 205 (a. 1200): ut ratum teneatur et -um permaneat, presentem paginam...fecimus roborari.

6) -um (-am) habere, *connaître, savoir*: HRABAN. epist. 29 p. 445: quid Isidorus...in ethimologiis suis inde senserit, -um habere. BRUNO QUERF. Adalb. (rec. A) 17: quam -am habebat sicut manum viam invenire non valens.

II) *subst. masc.: familier, ami*: VITA Liutg. II 1,6: ab omnibus conscolasticis suis et -is in maximo habebatur affectu. THANGM. Bernw. 32: omnes suos -os et familiares. CARTUL. Gellon. 37 p. 38 (a. 1004): ullus de heredibus vel de propinquis seu parentibus aut amicis sive -is meis. GERARD. MORES. delib. p. 127: quantam pressuram habuerunt non solum ab incognitis tandem (*sic*) quin etiam a -is. GALTER. CASTIL. Alex. VII 21 col. 530^C: cui nec locus inter amicos / et -os superest. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXI 4 p. 1009: missis nunciis ad amicos et -os suos in Franciam. WALTH. MAP nug. cur. IV 16 p. 199: hoc a vicinis omnibus et -is evincam fieri.

III) *indécl. (neutr.) formes: noctum*: DOC. Port. reg. I 104 p. 127 (a. 1129). *nodum*: DOC. Port. part. III 391 p. 340 (a. 1112). *noto*: DOC. Port. part. III 15 p. 13 (a. 1101). CARTUL. Silos 45 p. 67 (a. 1135). *notu*: CARTUL. S. Emil. Cocul. 183 p. 193 (a. 1065). *expression servant à exprimer la date (dans les chartes espagnoles et portugaises)*: LIB. fid. Brac. 16 p. 35 (a. 840): fac(ta) est hec divisio inventario -um die V kalendas magii. CARTUL. S. Petr. Arlan. 36 p. 78 (a. 1042): -um die III idus Julii. CARTUL. Silos 17 p. 17 (a. 1067): -um die dominico. DOC. Port. part. III 7 p. 6 (a. 1101): factum series testamenti -um die erit idus Januarii. ib. 10 p. 9 (a. 1101): facta kartula venditionis -um die quo erit X^m kalendas Marcii. ib. 12 p. 10 (a. 1101): -um die quo erit pridie kalendas Marcias. ib. 14 p. 12 (a. 1101): facta carta testamenti -um die VI° idus Martii. ib. 15 p. 13 (a. 1101): facta carta venditionis -o termino VI idus Marcii. DOC. Port. reg. I 20 p. 27 (a. 1110): facta cartula donationis et firmitatis -um die quod erit nono kalendas Augustas. ib. 24 p. 31 (a. 1111): facta cartula -um die septimo idus Maii.

2. *notus, -i m. forme nothus*: WALAHFR. carm. 5,14,4, ib. hort. 46. AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 36. CARM. Cantabr. 14,2,10. RADULF. CADOM. gesta Taner. 145 p. 708. GESTA Franc. expug. Hier. 63 p. 537. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 2,460. 1) *vent du sud* (REMIG. barbar. p. 272: -us i. ventus australis. UGUTIO s.v. nosco: dicitur etiam nothus quidam ventus malus, sinister, scilicet auster qui pluviosus est et calore suo etiam pisces in mari adulterat et corrumpit): WALAHFR. hort. 46: inde nothi coquitur flabris. AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 36: nomina XII ventorum...auster vel

nothus, suben wind. GESTA Franc. expug. Hier. 63 p. 537: sedato hiemis tempore quod instabat, appropinquante pascha, spirante notho. ALEX. NECK. laus div. sap. II 85 p. 375: auster sive -us plumas cum flumine (*lege* pluvias cum fulmine) mittit. 2) *vent en général*: SEDUL. rect. VI p. 40: fluctibus ac tumidis tunditur illa nothis. RADULF. CADOM. gesta Taner. 145 p. 708: nothis agitate furentibus, inimicorum manus nequeunt declinare. 3) *le sud*: ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 5,542: a parte -i rutila.

3. *notus, -us m. pour nutus approbation, consentement*: CARTUL. select. Jesse 57 (a. 1099): nec deinceps episcopus eum in illam monetarum suarum absque -u abbatis admittat.

4. *notus, -i m. faute pour notarius, notaire?*: CARTUL. S. Mar. via Lata 2,51 (a. 921): as charta mihi -o et rogatorioque suo dictaberunt.

5. *notus, -i m. v. nothus*.

novacula, -e f. formes: navacule: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,39. *novacula*: PETR. RIGA Aurora Num. 133 p. 185. 1) *rasoir*: a) *en général*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,39: -e, rasoria acuta. PAPIAS: -a ratorium dicta quod novum faciat. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1443^A: dixitque iterum Dominus ad eum: 'sume tibi gladium radentem pilos' id est -am. b) *pour couper la barbe*: HRABAN. univ. XXII,XIII col. 610^A: -a est... ferrum radendis pilis acutissimum preparatum, quod licet barbe segetem metat impressum, corporis tamen substantiam relinquit illesam. ALAN. INS. planct. nat. p. 496: pullulanti etiam barbe crebras -e apponunt insidias. ib. p. 503: -e severitas barbe castigabat excessum. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 3,84: ipse dicitur Anxur id est sine -a qua non egent nisi barbati. c) *pour couper les cheveux*: GUIGO I consuet. XXVIII 1 col. 694: habet etiam...pectinem, -am ad caput. (*par métaphore*): ALAN. INS. planct. nat. p. 462: silva vero, nunc frondium crinibus capillatur, nunc acuta hiemis -a decalvatur.

2) *techn.*: a) *grattoir du copiste*: PAPIAS: -a ferrum subtile quo chartule innovantur. GUIGO I consuet. XXVIII 2 col. 693: ad scribendum vero, scriptorium, pennas,..., ad radenda pergamenta -as sive rasoria duo. ALEX. NECK. utens. p. 116: scriptor habeat ratorium, sive -am, ad abradendum sordes pergameni sive membrane. b) *instrument du tanneur*: MAPPE Clav. CCXXX p. 231: pende pellem in cantirio, et rade eam -a, ex utraque parte. ALAN. INS. planct. nat. p. 517: morticinii pellem -e demorsione pilorum cesarie denudatam. c) *bistouri du chirurgien*: RADULF. TORT. mirac. Bened. 28 p. 325 (Migne PL 160 col. 1218^A): qui tenuem que eius pupillas texerat pelliculam acuta incidebat -a, que utique incisa, confestim lumen recipiebat. GIRALD. gemma II 17 p. 246: correpta -a testiculos eius abscidit.

3) *par métaphore (en parlant de la mort ou de la vieillesse)*: GUILL. GEMET. VII 41: omnes mortis -a abras. Doc. S. Quir. Pruv. 49 p. 283 (a. 1192): ne...hanc elemosinam processu temporis -a vetustatis abradat a memoria posterorum.

4) (*sens symbolique*) *représentant l'Antéchrist*: HRABAN. univ. XXII, XIII col. 610^B: in -a quoque fraus et dolus Antichristi exprimitur. ALAN. INS. dist. col. 875^D: dicitur autem Antichristus -a que promittit innovationem, et incidit, sic Antichristus dolosis suis promittet beatitudinem et occidet.

novaculator, -is *m.* [novacula] *barbier*: LAMB. ARD. hist. Ghisn. 152 p. 640,42: -es sive rasores cum rasoriis.

novaculum -i *n.* [novacula] 1) *rasoir*: FUND. Werth. app. p. 168,3: spoliaverunt eum vestimentis suis, id est tunica, cingulo, cultello, pectine, -o, gravio. 2) *grattoir*: VINC. PRAG. ann. 108: si qua...in eo opere sunt corrigenda, -um et si qua augenda calamum... presto tenemus. 3) *couteau*: ADALBERO LAUD. rythm. sat. 19 p. 85: acuta sunt -a / perfidie duritia. 4) *spéc. (en parlant d'armes)*: *poignard*: AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 35: nomina armorum...-um, naegl-sex.

novalis, -e I) *adj.*: A) *récemment défriché*: TRAD. Brixin. 47 p. 19 (c. 995—1005): tradidit...partem communionis quam habuit in -i rure, quod tunc temporis proximum excolebatur. CARTUL. Sangall. 1 822 (a. 1061): ego Norpertus...abbas, in -i loco,...in convalle circumpositorum montium sito, basilicam... condidi. CARTUL. episc. Halb. 133 p. 96,27 (a. 1107—1109): tradimus...lucos versus occidentem positos cum agellis -ibus civitati adiacentibus. CARTUL. com. Mansf. 10 p. 393 (a. 1154): XXI mansos et mansum -em et silvam.

B) *mis en culture ou labouré pour la première fois*: HRABAN. univ. XIV 30 col. 411^B: -is ager est primum proscissus (cf. Isidor. 15,13,12). AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 37: -is ager, brocen land. PAPIAS: -is ager est primum proscissus.

C) *labouré chaque année*: UGUTIO s.v. ager: est ager -is qui continuis annis novatur.

D) *decima -is (dîme novale)*: CARTUL. Ins. Norm. 176 p. 257 (a. 1185): monachi predicti hactenus possederunt et legitime perceperunt maiores et veteres -es quoque decimas.

E) *mis ou laissé en jachère*: HRABAN. univ. XIV 30 col. 411^B: -is ager est...qui alternis annis vacat novandarum sibi virium causa (cf. PAPIAS s.v. novalis et UGUTIO s.v. neos).

II) *subst.*: A) *neutr. formes*: noval: DOC. Port. part. III 180 p. 157 (a. 1105). novare: DIPL. Henr. IV 88 (a. 1062). nubale: COD. Ver. 134 p. 183,14 (a. 832).

1) *terrain défriché*: a) *en général* (Gloss. cod. Casin. 401 p. 468,37: -ia, loca in qua cultura nova): VITA Firm. I 8 (c. 800): prepositi...intrans desertum...servos

...illuc mittentes, variis ferramentis stirpando...plura peregerunt -ia pulchra. GESTA Aldrici p. 321,41: commemoratio de mansionilibus et -ibus que prefatus Aldricus...construere et extirpare studuit. WALTHARIUS 5 355 p. 38: vicis diffugiunt, speciosa -ia linquant. DIPL. Otton. II 279 p. 325,13 (a. 982): omnia -ia eiusdem silve et eiusdem ambitus. DIPL. Otton. III 80 p. 488,25 (a. 992): in silvestri -i...XL iugera contradidit. DIPL. Henr. II 252 (a. 1012): in silva omnem decimacionem sive ex porcorum precio sive ex -ibus...provenire poterit. CARTUL. Bern. I 4,77 (a. 1025): qualiter...exartum sive -e, mansos duos valens...concessimus. CARTUL. Vindoc. I p. 57 (c. 1040): dedit terram veterem...pariter cum -ibus. TRAD. Salisb. I 48 p. 276,24 (a. 1025—44): ex silva I -e commendasse. GUILL. PICTAV. gesta p. 20: gratulabatur agricola quod securum erat -ia scindere. CARTUL. S. Vinc. Cenom. 336 col. 201 (a. 1068—78): bordagium...cum domibus, cum annona, cum -ibus. CARTUL. Anhalt. I 306 p. 227 (a. 1144): partem eiusdem arbusti iussimus excidi et sterilem rubum in fertiles agros commutari; ipsum autem -e...donavimus. CARTUL. Turic. 301 p. 184,2 (a. 1153): ut quoddam predium...antea quidem incultum excolerem...et quasi nemorosum et silvestre ratione -ium in agriculturam converterem. ACTA Pont. 60 p. 90,24 (a. 1156—9): XXV -es terre in valle de B. JOH. SARISB. policr. I 4 p. 396b: a -ibus suis arcentur agricole dum fere habeant vagandi libertatem. CARTUL. Ursicampi 56 p. 36 (a. 1183): si qua vero -ia deinceps in ea portione nemoris...facta fuerint. CARTUL. Berd. p. 276,411 (a. 1186): in nemore de Gavere...non debent predicti fratres facere -e sine consensu eorum. CARTUL. capit. Atreb. 76 p. 56 (a. 1189): -ia vero omnia de ipsa silva...facta vel deinceps facienda. CARTUL. Magalon. 257 p. 456 (a. 1200): -ia intellegimus ea que domus milicie abstulit, vel auferet, ab aquis vel nemoribus, vel hactenus inculta fuerunt. ALEX. NECK. utens. p. 113: -a iterando rebinare aut veracta renovare. *spéc., terrain défriché servant de cimetière*: EPIST. Wibald. 169 (a. 1149): corpus defuncti ad -e apud Sanctam Mariam sepultum est. CARTUL. Bean. LXXIII p. 46 (a. 1163): ut canonicis illam -ibus que sunt iuxta ecclesiam de Plana Silva fieret cimiterium. b) *mis en culture et source de revenus* (UGUTIO s.v. neos: -e, ager qui singulis annis renovatur arando vel qui primum novus prescinditur et aratur): PETR. DAMIAN. serm. VIII col. 547^A: rusticus quidam, ut uberes proventus suis -ibus provideret, postquam segetes messuit..., stipulas...igne succendit. CARTUL. cath. Ambian. I 7 p. 12 (a. 1073): omnium -ium episcopalium Ambianensium, segetum...decimas dedi. CARTUL. S. Marcel. Cabil. 95 p. 83: ipsa predicta mulier, cum viveret, -e presens pro recognitione predicti doni tribuit. CARTUL. hosp. Castrodon. p. 11 (a. 1164): de -ibus vestris decimas...exigere. CARTUL. march.

Misn. II 355 p. 245,33 (a. 1168): decimam omnium -ium, que in omnia retro futura tempora in pago Rochelez novari poterunt. ACTA Henr. II, II 643 p. 256,10 (a. 1172–85): etsi que fiant -ia in dicto feodo, inde percipiet decimas. CARTUL. Tarvan. 59 p. 48 (a. 1178): laborum ac -ium suorum decimas apostolicis privilegiis sibi confirmatas asserentes. CARTUL. Alt. Aven. p. 12 (a. 1179): decimationem tam -ium quam terre prius culte postulavimus. *à noter les formules utilisées par la chancellerie pontificale*: ACTA pont. Rom. ined. I 231 p. 217 (a. 1154): de laboribus -ium quos propriis manibus aut sumtibus colitis. ACTA pont. Rom. Gall. I 73 p. 266 [a. 1156]. CARTUL. Icaun. I 384 p. 550 [a. 1156]. CARTUL. Belliloc. Carnot. 64 p. 30 [a. 1163]. ACTA pont. Rom. Gall. + G 70 p. 119 [a. 1165]. CARTUL. S. Martin. Camp. II 430 p. 318 [a. 1172]. ROB. Torig. chron. add. t. 2 XLIII p. 318 [a. 1179]. CARTUL. S. Sepulcri 128 p. 237 [a. 1195]. ou: ALEX. III (X 3, 10,10): ut de -ibus suis, que propriis manibus vel sumptibus excolant, ...decimam non persolvant.

2) *jachère* (HRABAN. univ. XIV 30 col. 411^B: -ia enim semel cum fructu erunt et semel vacua. UGUTIO s.v. neos: -e, ager ... qui alternis annis vacat et novandarum sibi virium causa, cf. Isid. 15,13,12): CARTUL. Carit. 82 p. 183 (c. 1139): calumpniam...supra -ibus de toto nemore ipsorum...que ipsi monachi fecerant propter usus pascales.

3) *revenu d'un défrichement*: CARTUL. Vindoc. II p. 471 (a. 1190): si querelam faciant de decima et -ibus.

4) *par métaphore, appliqué*: a) *au travail intellectuel*: HRABAN. univ. XIV 30 col. 411^B: -ia possunt significare labores fructuosos noviter inceptos. Unde est illud propheticum 'innovate vobis -ia' (Ose X), ac si diceret 'exercete vosmetipsos in studiis utilibus'. hinc et alibi ascriptum est 'multi cibi in -ibus patrum' (Prov. XIII), hoc est abundantes delicie virtutum sunt in doctrinis et exemplis sanctorum doctorum. RUP. MEDIOL. Adalb. 3: cum iam egregii rationabilium -ium agriculatores... viderent fructificare incrementum. GUIBERT. Nov. trop. III 10 col. 396^A: innovat sibi -e quisquis vitam religionis aggrediens sacri eloquii incipit secreta discutere. In his -ibus, iuxta quod alibi dicitur, multi cibi sunt ad omnes (Prov. XIII 23). b) *aux efforts de la vie spirituelle*: BULLAR. Rom. I p. 267 col. 2,14 (a. 970): -ia cordis gentilium scindere et triticum bone operationis terere. PETR. DAMIAN. epist. VIII col. 491^D: -e igitur novant qui cordis agrum, licet iam ante proscissum, crebris adhuc pie confessionis vomeribus sulcant et male leta passionum carnalium germina, ... acuto semper proprie correptionis et penitentiae ligone recidunt. id. serm. col. 358^B: et bonorum operum frugibus -ia diligenter exculta vestiret. ALEX. NECK. vita monach. p. 191: fructificet...Deo cordis -e.

B) *masc (sc. ager) jachère*: PETR. DAMIAN. carm. A

XLIII p. 60: ditescunt steriles sariente ligone -es. epist. V 12 col. 354^C: et dum petrosus ager attenditur, in comparatione eius trigesimi fructus terra, fecundissimus -is Africe iudicetur. ACTA Pont. 95 p. 137,11 (a. 1177/8): XL -es in nemore meo.

novalius, -i m. [novalis] *terre nouvellement défrichée*: DIPLOM. Astur. I 16 p. 96 (a. 800): vadit...ad illos -os et vadit ad illo pino (cf. CARTUL. S. Emil. Cocul. 2 p. 2 [a. 800]). TRAD. Ratisb. 837 p. 404,7 (cf. 1148–49): proprietatem...cum duobus -is ipsis adiacentiis. CARTUL. Bund. 434 p. 322,5 (a. 1186): interrogatus si...colligebant tantum de novalibus vel de -is et aliis, respondit: de -is habebant quiete. v. *novale*.

novascia [orig. inc.] *nom propre?* REG. Januens. I p. 102,12 (a. 1018): da una parte est Costa que se dividit inter ipsa terra et terra casa -a.

1. **novatianus**, -a, -um [Novatus] *forme novacianus*: UGUTIO s. v. 1) *adj., novatien, de l'hérésiarque Novatus*: RADULF. NIGER II p. 121: heresis latrat -a, que rebaptizabat.

2) *subst. m., novatien, hérésiarque de la secte fondée par Novatus*: GERARD. MORES. delib. p. 16: aliter errant ...-i, aliter Origeniani, aliter Sabelliani. PAPIAS: -i, heretici a Novato Rome presbytero orti sunt, qui adversus Cornelium cathedram sacerdotalem conatus invadere, heresim instituit. -i secundas nuptias damnant; poenitentiam negant. UGUTIO: -i quidam heretici a Novato romano presbytero dicti, qui adversus Cornelium cathedram sacerdotalem conatus invadere, heresim constituit, volens apostatas suscipere et rebaptizare baptizatos. CONCIL. Warstall. a. 1106 col. 470^B: qui -os et Donatistas in suis ordinibus susceperunt.

2. **novatianus**, -i m. [novus] *forme novacianus*: CONCIL. Rispac. p. 206,25. *novice monastique*: CONCIL. Rispac. 19 p. 210,10: ut -i qui veniunt in monasterio non recipiantur antequam in ordine congregationis, antequam secundum regulam pleniter examinentur; et non preponantur ceteris in monasterio, antequam regularis vite ordinem pleniter edoceantur (cf. CAPIT. reg. Franc. I p. 228,26 [a. 799–800]).

novatio, -nis f. (*jur.*) *renouvellement d'une obligation*: LIBELL. de verb. legal. § 7: -o...prioris debiti in aliam obligationem sive civilem sive naturalem translatio atque transfusio, hoc est cum ex precedenti ita constituitur nova obligatio et prior perimitur. SUMMA Trec. p. 295,14: -o a novo seu nova obligatione nomen sumpsit; est enim -o transfusio prioris obligationis in aliam obligationem seu translatio. ib. p. 282,12: receptum est -ne voluntaria pignus liberari, veluti si debitor pro se alium delegaverit. ib. p. 48,16: -o vero que fit per sententiam, rem perimit.

noudtegeldum v. **notegeldum**.

nove v. **novus**.

novecuplum [refait sur decuplum] *neuf fois plus*:

CARTA XIIe s. ex. (Muñoz y Romero, Colecc. fueros p. 105): quod fecerit in -um pectet, si non promiserit directum.

noveletum, -i n. [novellus] *plantation de jeunes arbres*: REG. S. Mar. Vellat. 25 p. 20 (a. 1026): aliquantulum de silva quod est -o castano iuris mei...ut faciad ...de predicto -o...quodcumque voluerint.

novella, -e f. *formes*: nobella: DIPLOM. Astur. I 39 p. 181 (a. 831). CARTUL. Vall. Pos. 37 p. 347 (a. 962). nuvela: REG. S. Mar. Vellat. 321 p. 220 (a. 1191). *abl.* novelle: COD. Lang. 615 col. 1052^a (a. 956).

1) *jeune fille*: JOH. NEAP. Febr. 537,36: quia sunt alique in nobis -e, ne forte rapiamur a militibus.

2) *jeune pousse (d'un arbre)*: HELM. 84 p. 164,3: succreverat -a plena viroris, que confortata validam crevit in arborem.

3) *plantation de jeunes arbres*: a) *avec adj.*: RADBOD. TRAIECT. carm. 5, 32: arboreas studuit plantare / -as. b) *avec gén.*: HERIB. BOS. Thom. col. 1085^B: magnati magnatum filii tanquam -e olivarum in circuitum mense eius (cf. Ps. 127,3). OPUSC. XIIe s. (Rev. bénéd. 67 [1957] p. 87,177): quo in consequentibus uxorem et vitem, latera domus et filios cum -is olivarum accipiet. c) *absolument*: POLYPT. Irm. p. 29: de vinea aripennum I et dimidium, de -a aripennos XIII. CARTUL. Nobiliac. p. 24 (a. 831): secundus campus que dicitur ad illas -as, ad illos clupos abgecet. DIPLOM. Astur. I 39 p. 181 (a. 831): ad illa nobella de Lopelli...pumares, nobelle iusta casa illa. COD. Lang. 615 col. 1052^a (a. 956): campo pecia una cum -e super se habente. REG. S. Mar. Vellat. 321 p. 220 (a. 1191): vendicionis...de IIII petiis terre cum nemore et nuvele in territorio de S. Bimio...allia est pratus cum nemore et nuvele in simul tenente.

4) *terre nouvellement labourée*: POLYPT. S. Vit. Virdun. append. p. 118: de tertio in tertium annum -am I.

5) *chose nouvelle, notion nouvelle*: ABELARD. hist. calam. p. 194: ego subieci hoc non esse -am, sed ad presens nichil attinere, cum ipsa verba tantum, non sensum, requisisset. GIRALD. expugn. I 36 p. 284: nec alique aliunde -e audiri omnino valuissent.

6) *(au plur.) les Nouvelles (partie du droit romain)*: CARTA a. 1013 (Ficker, Forschungen IV 43 p. 64; cf. GLOSS. Pist. p. 37,97): ut in libro legitur -arum. STEPH. TORNAC. summa dist. VI p. 17: post cuius tempora Iustinianus constitutiones principum...et alio volumine -arum, in uno codice felici nomine decorato composuit.

novellacio, -nis f. v. *novellatio*.

novellatio, -nis f. *sive novellacio*, -nis f. 1) *terre nouvellement défrichée*: CARTUL. episc. Spir. 85 p. 95 in. (a. 1148): decimas -cionum et nutrimenta animalium...penitus remisimus. MAGNUS REICHERSB. annal. a. 1140 p. 458,38 (XIIe s.): duas quoque porciones episcopaliū decimarum...Willehalmsdorf, -ciones sub monte Sekkel...de agris, vineis, pecudibus superaddidit.

2) *défrichement*: COD. Lauresh. 160 p. 441 med. (a. 1168): -nem agrorum seu pratorum quatuor aratris sufficientem in foraste ad Virnheim pertinente.

novelletum, -i n. v. *noveletum*.

novello 1. 1) *renouveler*: GONZO Gengulph. 13: evangelicum nobis miraculum iteratur, antiquatum itidem -atur.

2) *retourner la terre*: NOTK. BALB. gesta 2,12: in tripetio rusticano sedentem eum invenimus et tridente areolam holerum -antem.

3) *défricher*: COD. Lauresh. 153 p. 434 (a. 1148): montem...ad -andum, colonis locandum, vineis vel agris conserendum, modis omnibus possidendum...donamus. CARTUL. Salvan. 470,3 p. 382 (a. 1161—71): ubicumque vobis placuerit manete, edificate, seminate, plantate, -ate. CARTUL. Alexandr. I 107 p. 142 (a. 1187): quicquid ei in montibus aut in alpibus...donatum est...cum omni iure plaudi (*sic*), -andi, roncandi, pascendi. CARTUL. march. Misn. II 552 (a. 1190): aliamque villam...Conradus -avit. *expression* decima -ata sive -anda, *dîme des terres défrichées ou à défricher*: CARTUL. episc. Halb. 253 p. 220,6 (a. 1159): significatum esse volo...de totis novalibus silve...in sustentationem fratrum...decimam me contulisse sive ante me -atam sive post me -andam.

novellatum, -i n. [novello 1.] *une chose renouvelée*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,40: -um, quicquid renovatus.

novellulus, -a, -um [novellus] *tout nouveau*: CARM. Bur. B 104,2,1,5: amor noster senuit, / dum re peramata / renovata / Veneris scintillula / nove -a / michi me subripuit. ACTUS pont. Cenom. p. 479 (XIIIe s.): verbis -is dubitationem matris filius mutus absolvit.

noellum, -i n. v. *noellum*.

novellus, -a, -um *forme nobellus*: CARTUL. S. Vinc. Ovet. 22 p. 21—22 (a. 978). CARTUL. Mica Aurea 31 p. 50,9 (a. 1028). COD. Caiet. I 250,15 (a. 1014). CARTUL. Vallevenar. 118 p. 545 (a. 1079).

I) *adj.*: A) *nouveau, récent*: 1) *en général*: RECEPT. A. LXXIV p. 20: cum -a cervisia bibat. ERMOLD. NIGEL. Ludov. III 472 p. 54: gesta -a canens. MILO ELN. sobr. II 665 p. 664: vetus atque -um / eloquium. THIETM. 1,13: -is nostris evenere temporibus. ADAM BREM. 1,14 p. 18,6: propter -am gentis Saxonum conversionem. INST. mor. 2: in nostra monarchia adhuc quasi iuvenis et -a predicatur ecclesia. *en opposant le nouveau testament à l'ancien*: CARM. biblioth. 3,1,89: testamenti precepta -i. PETR. RIGA Aurora II cant. 1130 p. 754: veterem cum lege -a / associans. GIRALD. gemma I 48 p. 126: super evangelis multiplicandis quia -e consuetudinis est, nihil in canonibus expressum.

2) *nouvellement né, jeune (en parlant d'animaux)*: ERMOLD. NIGEL. Ludov. III 433 p. 53: ursa rapax catulos amissa -os. CARTUL. S. Vinc. Ovet. 22 p. 21—22 (a. 978):

vaka vitulata I, item alia nobella. GERARD. MORES. delib. p. 224: vitulum -um cornua producentem et ungulas. LEGES Cnuti 8,1 p. 292,1: decime de -is gregibus in Pentecosten. ROG. SALERN. chirurg. p. 208: accipe... an-xungie porcine -e vel veteris bene ablute lib. III. *pris absolutement*: ib. p. 234: pistentur ana manipulum unum con axungie libra una et -e et coquantur illa omnia in olla.

3) *de la nouvelle récolte*: a) *au propre*: WILH. HIRS. const. 1,85: -e fabae, novus panis et mustum (PETR. TUDEB. hist. XIII 12 p. 100. GESTA Franc. Hierosol. 35 p. 190. HIST. de via Hier. 97 p. 211). ALBERT. AQU. hist. 8,12: explorato -o ordeo, sed nondum maturo. b) *par métaphore*: VITA Bonif. III 18: ut in -a messe sibi cooperator existeret.

4) *nouvellement planté*: a) *au propre, en parlant des terres nouvellement mises en culture*: DIPLOM. Astur. I 39 p. 180 (a. 831): illa binia -a de Faffilane. CARTUL. Rhen. med. (Prum.) 98 (a. 861—84): ingressum ad vineam nostram que dicitur -o Plantato. CARTUL. Clun. II 1452 p. 507 (a. 978): hoc est terra cum plantata -a. LIB. Domesd. (Worcs.) fol. 175b: vinea -a. CARTUL. S. Joh. in Vall. 17 p. 11 (c. 1115): tres quadrantes -e plantacionis vinearum. PETR. COMESTOR hist. schol. 1254^B: si -a vinee plantatio ante quartum annum fructum faceret, immunda erat, quia natura preter tempus vim fecisse videbatur, nec ea primitias Deo offerre, vel quidpiam edere licebat. *en parlant d'une forêt*: POLYPT. Irm. p. 8: de silva -a bunuarium I. ib. p. 98: habet ibi de silva passionali, inter totas decanias bunuaria LXX...; de -a vero quam dominus Irmino nutrire precepit bunuaria VII. b) *au figuré*: -a plantatio, *implantation*: α) *en parlant de religion*: LIUTG. Greg. 11 p. 75,31: de -a Dei plantatione. VITA Burch. Wirz. I 3: -e plantationis in fide Christi gentes. LAMB. ATREB. prim. sed. col. 638^A: papa... ne -a Atrebatensis ecclesie plantatio eradicaretur Romanorum preces in hac parte non suscepit. CARTUL. S. Launi Toarc. 6 p. 9 (a. 1133): ecclesiam sancti Launi Toarcensis que secundum regulam et instituta beati Augustini est in Christo -a plantatio. LEGEND. Steph. Maior p. 381: ut... quod in mente tractabat, in -a plantatione christianitatis explorare sufficeret. β) *en parlant d'une fondation politique*: CARTUL. archiep. Magd. 300 p. 375 (a. 1159): ad incrementum vero illius -e plantationis libertatem transeundi et redeundi, emendi et vendendi omnibus advenientibus dedi. GUILL. TYR. hist. rer. transm. IX 5 p. 370: ne diuturniore tanti principis solatio regni -a plantatio recrearetur. ib. XI 10 p. 468: quatuor rebelles... que nostrorum -e plantationi multum oberant ad obtinendum incrementum.

5) *novale (en parlant de dîmes)*: CARTUL. Athanac. 137 p. 655 (a. 993—1013?): postulans ut... ipsam noviciam capellam novis eiusdem ecclesie terris noviter exartatis, -is decimis ditaremus.

6) *nouvellement fondé*: EIGIL. Sturm. 13 p. 371,17: ad -um coenobium. VITA Rimb. 2: iam dicte -e ecclesie... rectorem. TRANSL. Libor. I 5: prefatos presules raro hanc -am ecclesiam invisere. TRANSL. Marci in Aug. 5: -um in Alamannie parte locellum. BERTHOLD. CONST. annal. a 1075 p. 279,49: ecclesiarum quinque -arum... institutor et provisor. DOC. Port. part. III 49 p. 43 (a. 1102): -a erat ipsa heremita. ORD. VII. hist. III 4 t. II p. 68: -e ecclesie sibi commisse. CARTUL. Icaun. II p. 133 (a. 1161): -is domibus religionis.

7) *nouvellement converti*: HRABAN. epist. fragm. p. 522,26: -a illa gens que inter paganos constituta sub tuo regimine gubernatur. ADAM BREM. 2,24 p. 83,3: qui -os Winulorum populos doctrina et virtutibus illustravit. -a christianitas, *nouvelle communauté chrétienne, nouvelle église*: THANGM. Bernw. 12 p. 762,49: ab ipso principio -e christianitatis nostre gentis.

B) *inexpérimenté, ignorant*: PAUL. DIAC. homil. sanct. col. 1525^B: qui rudes erant ac -i quia audierant eum suam resurrectionem predicantem et nondum Spiritus sancti gratia illuminati. HRABAN. epist. 42 p. 486,7: bonum mihi videtur ut -i doctores... catholicorum doctorum sequantur vestigia. TRANSL. Modo. 2 p. 291,13: rudis ecclesie provisor, -us abbas Haulfus. ROB. PAUL. I 2 col. 385^A: ad orationem invitat quia -us populus nondum salutatione pontificis dignus videtur. GUILL. S. THEOD. cant. p. 38: porro adulescentule sunt tenere ac -e anime. -i fratres *en parlant des novices*: CARTUL. S. Bened. Floriac. I 44 p. 111 (a. 938): sive in detrahenda vel impedienda conversatione quam -i fratres tenere visi sunt, contrarius extiterit. VINC. PRAG. ann. 421: Fridericus... Duci Boemie... curiam indicit ad quam dominus dux W(ladizlaus) tamquam -e creature obaudire nolens.

C) *nouveau, dont on n'a pas l'habitude*: BERNARD. apol. 20 p. 97,19: palatum quippe, dum -is seducitur condimentis.

D) *nouveau, futur*: PETR. COMESTOR serm. XIII col. 1759^A: prostratus est in deserto... ut -e eorum generationi terra daretur desiderabilis.

E) *sens techniques*: 1) (*méd.*) *renouvelé, réparé (en parlant de tissus)*: PASS. Quir. Teg. 14: paulatim resolutio nervorum facta est, ita ut calcavit humum plantis -is, contulit incessus, quod non edidit ortus. CHIRURG. Bamberg. p. 138: ad mamillarum et crurium vulnera... apostemata patientibus loca competenter infrigidat, -am carnem implet.

2) (*astron.*) -a luna, *nouvelle lune*: COLL. Salern. III p. 38: in modum lune -e.

II) *subst.*: A) *mascul.*: 1) *jeune taureau*: CARTUL. Vallevenar. 118 p. 545 (a. 1079): accepimus de te pretio quanto nobis placuit, id est, uno nobello, et in rescē V arenços. CARTA a. 1114 (Estud. de Edad Media de la Corona de Aragón III p. 49): dono XVIII vacas et unum taurum et tres -os.

2) *terre nouvellement défrichée*: COD. Patav. I 42 p. 62 (a. 954): ipsa venit ad -um Gisiverti et inde usque ad ruverem Gallenario.

3) *homme récemment affranchi* (?): TRAD. Fuld. I 43,76 p. 124 (XIIe s.): Sclavi sunt XI, unusquisque persolvit siclos II, et sunt dimidie hube III, singule unciam I, -i IIII quisque carratam frumenti et dimidiam.

B) *fém. voir H col. 1439, 8 ss.*

C) *neutre*: a -o, *fraichement, récemment*: REG. Sublac. p. 49,13 (a. 936): pastina a -o pastinate. CARTUL. Mica Aurea XXXI p. 50,9 (a. 1028): vineam a novello pastinatam.

novem formes nobis: COD. Cavens. I p. 11,18 (a. 821). CARTUL. S. Mar. Via Lata 2 p. 3,15 (a. 947). nobem: COD. Caiet. 92,1 (a. 954). nove: COD. Lang. 303 col. 515^a et ^b (a. 881). CARTUL. Parm. 244,14 (a. 988). noven: COD. S. Columb. Bob. 134 p. 425,1 (a. 1089).

1) *neuf (adj. numéral cardinal)*: a) *employé seul*: ANNAL. Xant. a. 847: per miliaria -m renigaverunt. ADAM BREM. 4,27: solet quoque post -m annos communis...sollemnitas in Usola celebrari. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1078 p. 309,54: aliorum qui ibi convenerant -m episcoporum. OTTO FRIS. chron. 8,21 p. 425,7: iuxta -m celestis curie ordines totidem...cuneos constituunt. à noter l'expression -m weregildos componere: *payer neuf fois la valeur d'un homme libre*: LEX Frision. 20,2: si quis hominem occiderit et absconderit, quod mordritum vocant, -m weregildos componat (v. *novies et novigeldum*). b) *en composition (dix-neuf, vingt-neuf, etc.)*: WANDALB. martyr. 665: quos pariter quadraginta atque -m comitantur. DIPL. Ludow. Germ. 61 (a. 851): cum familiis...utriusque sexus numerum viginti -m. DIPL. Karlom. II 14 (a. 878): cum...manciipiis...utriusque sexus decem et -m. WALTH. SPIR. Christoph. II 4,153: nonaginta -m. c) *avec un ordinal (pour exprimer une fraction)*: OTTO FRIS. gesta 1,32: coloni...-m decimum vel etiam septem octavum vel infra...instruunt.

2) *symboliquement*: HRABAN. univ. 18,3 col. 491^D: -m namque ad Sacramentum passionis Domini demonstrandum satis valet.

november, -ris, -e formes: nobember: COD. Cavens. I p. 75,3 (a. 860). nobever: CARTUL. S. Mar. Via Lata 4 p. 4 (a. 950). novimber: CARTUL. Conch. p. 60 (c. 1087). MARIAN. SCOT. chron. a. 268. CARTUL. templ. Dozenc. A. 173 p. 156 (a. 1150). novinber: CARTUL. Clun. II 1072 p. 167 (a. 959). *gén. plur.* novembrium: DIPL. Arnulfi 105 (a. 892).

1) *subst. m., novembre*: a) *en général*: EINH. Carol. 29: -rem, Herbistmanoth. WANDALB. mens. 299: undecimus magno nunc volvitur orbe -r.

b) *avec un terme exprimant la date*: WALAHFR. carm. 5,89,2: idibus intrat hiems septenis dura -is. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 302,39: in II idus -is. HROTSV. prim. 382 p. 240: festum / Sanctorum principio mensis

celebratum rite -is. CARTUL. Cales. 1 p. 14 (a. 1110): II kalendas -is.

2) *adj. de novembre*: DIPL. Arnulfi 105 (a. 892): data III nonarum novembrium die. MARIAN. SCOT. chron. a. 268: hoc est quasi mense novimbre. CARTUL. Conch. p. 60 (c. 1087): scripta carta ista mense novimbri.

3) *indécl.*: CARTUL. Clun. II 1072 p. 167 (a. 959): in mense novinber.

novembernus, -a, -um [november] de novembre: VITA Anton. Senon. 157 p. 384: -as quinto preeunte Kalendas. v. *november*.

novembrius, -a, -um [november] forme novimbrius: CARTUL. Conch. p. 102,21 (a. 945). CARTUL. Athanac. 141 p. 659 (a. 1012). Cartul. Richar. 8 p. 11 (a. 1143). 15 *novembre*: ANNAL. Fuld. II a. 827. CARTUL. Clun. II 1190 p. 275 (a. 965). RADULF. GLAB. hist. p. 27: mense -o.

novemdecim dix-neuf (adj. numéral): CARTUL. Templ. Sommer. 40 p. 57 (a. 1193): debent reddere -m denarios et obolum.

20 *novemsalis, -is m. [fausse étymologie de novensilis] danseur en l'honneur de Jupiter*: REMIG. comm. Mart. Cap. I 28,1 p. 117,9: *Diique novensiles* id est -es, hoc est saltatores lovis (v. col. 1445 l. 38).

novena, -e f. v. novenus.

25 1. *novenarius, -a, -um forme novennarius*: JOH. SCOT. ier. Dion. VI 9 p. 284. UDALR. consuet. Clun. I 11 col. 657^B.

I) *adj., qui se compose de neuf unités (ou de trois fois trois)*: VITA Donat. p. 499^E: Sancta Trinitas, que -o distinguatur numero.

II) *subst. masc.*: A) *nombre se composant de neuf unités, le nombre neuf*: RAMP. Phil. 21 p. 392^D: -us dividi eque non potest nisi in tribus ter. JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 46,2 p. 58,15: epogdous dicitur superoctavus quia -us superat octonarium in octava sua parte. Ps. JOH. SCOT. comm. Boet. p. 28: primum posuit ternarium post unitatem, qui est triplus ad unitatem, deinde -um, qui est triplus ad ternarium, nonuplus ad unitatem. OTLOH. quest. 40 col. 116^C: iam vero pertingens ad -um, dicam, ...et eius mysterium. ALEX. NECK. nat. rer. II 173 p. 296: ergo -us est equalis octonario. *spéc. dans la notation musicale*: JOH. SCOT. ier. Dion. VI 9 p. 284: inter novennarium et senarium sesquialtera, que est diapente. DUDO Norm. pref. p. 117: respiciente siquidem eodem numero [*i.e. senario*], ad octonarium sesquialtera, ad -um sesquitertia proportionem diapente et diatessaron retinet symphonias.

B) *groupe de neuf*: 1) *en parlant de personnes*: BERNARD. serm. de div. XXVII col. 615^D: nec sine causa in -o inventi sunt, qui non redeunt ad Salvatorem; in quo nimirum numero quaternario quinquarius iungitur, et est non bona commistio corporee sensualitatis et evangelice traditionis (cf. Ps. 1,6). 2) *(en parlant de choses) ensemble de neuf (psaumes, lectures, etc.)*: AMA-

LAR. antiph. prol. 3 t. III p. 13,16: interrogavi quotus ordo responsoriorum celebraretur in dominica nocte quam solemus nominare octavas pasche; responsum est: -um in ea cantamus de auctoritate. ib. LXXIII 1 t. III p. 102,20: quibus deficit numerus responsoriorum id est -us, his potest addi ad perfectionem novenarii numeri sufficientia de responsoriis Job. UDALR. consuet. Clun. I 11 col. 657^B: ipsi nocturni geruntur a nobis eodem modo quo a canonicis, psalmis, lectionibus et responsoriis ad novennarium pertinentibus. JOH. BEL. div. off. col. 34^A: -um psalmorum, -um lectionum, -um responsorum.

2. novenarius, -i m. [novena v. col. 1446 l. 16] *collecteur d'impôts* (novena): CARTUL. S. Saturn. Tolos. p. 324 (XIIe s.): ut cum -o meo eat semper decimarius ecclesie.

november, -bris, -e v. *november*.

novendial(e) -is n. *deuil de neuf jours*: AMALAR. off. IV 42,8 t. II p. 537,38: nescio utrum inveniatur alicuius sanctorum in scripturis celebratum esse luctum novem dies quod apud Latinos -l appellant. PAPIAS: -l, novem dierum luctus.

novenia v. *novenus*.

novennalis, -e [novem] 1) *de neuf ans, d'une durée de neuf ans*: ANDR. FLOR. Gauzl. 74a p. 146: -i exilio detinetur. 2) *qui contient neuf?*: JOH. SCOT. ier. Dion. VI 9 p. 283: si vero singulas tres ierarchias -is latitudinis ter quis multiplicaverit. v. l. 41.

novennarius v. *novenarius*.

novennis, -e *âgé de neuf ans*: EPIST. Wibald. 256 (a. 1150): ut...propinquiore cognato meo -i prebendam et locum apud nos concedatis.

novennium, -i n. *durée de neuf ans*: GUILL. MALM. gesta pont. I p. 138: aliquot dies super -um.

novensiles, -ium 1) *dieux malfaisants*: UGUTIO s.v. nea: hii et hec -es, quidam dei qui sic dicuntur quia novem insultibus navem infestant, unde dicitur quod si evaserit navis decimum insultum non timet.

2) *danseurs du culte de Jupiter*: PAPIAS: -es id est novem salientes vel salvatores Jovis. REMIG. comm. Mart. Cap. I 28,1 p. 117,9.

novenus, -a, -um 1) *adj. numéral distributif*: A) *comprenant chaque fois neuf*: JOH. SCOT. ier. Dion. VI 9 p. 283: singularum siquidem ierarchiarum tres ordines simul connumerati novem faciunt, in quibus longitudo ternaria et latitudo cubica -a efficitur. ACARD. ARROAS. templ. Salom. 304: bis -is cubitis. B) *équivalent à un cardinal*: *neuf*: SYLL. Bern. 5,178: -us hinc perfectus esse cernitur. EUGEN. VULG. syll. 16,11: numeratio exinde usque ad -um. ANNAL. Quedl. a. 1004: quos congregarat atque educaverat *monasterium*... 170 ac -is annorum circulis...perdidit. C) *ordinal (neuvième)*: HROTSV. Mar. 264 p. 12: post hec -o percerte mense peracto / venit summa dies. CARTUL. Bean. 310 p. 137 (a. 1075): ego...habens quandam hereditatem, scilicet

-am partem in ecclesia sancte Marie. FULCO hist. vie Jeros. I 83: anno milleno sexto deciesque -o. ADELARD. BATH. alchor. II p. 23: si 3 septimas in 4 -as multiplicare volumus.

II) *subst.*: A) *féminin (forme novenia*: DOC. Port. reg. I 347 p. 465 [a. 1182]). 1) *neuvième partie*: DOC. Port. reg. I 347 p. 465 (a. 1182): de furto descuberto det a suo dono toto suo avere duplatio et novenias partiant cum palacio. OBERT. SCRIBA a. 1190,353 p. 139: pervenit tecum indivise et nominatim -am livellarie de Costa Furce. 2) *redevance de la neuvième partie d'une récolte* (v. col. 1371 l. 12 ss.): CARTUL. S. Vict. Mass. II 432 (a. 1010—1040): W. de Dromo concessi X-as in feudo de Dromo quas tenuerat et possederat. DOC. Sanc. Ranimir. I p. 63 (a. 1083): de -as que infra isto suprascripto termino exierint, dedi medietatem. *impôt*: CARTUL. S. Saturn. Tolos. p. 332 (XIIe s.): de illa -a regia, quod si aliquis empararet -am de ista vinea, isti duo facerent tenere omni tempore in pace illam -am ecclesie sancti Saturni de Artaxena. *dime de cet impôt*: CARTUL. S. Saturn. Tolos. 453 p. 324 (XIIe s.): dono prenominate ecclesie...decimas de -a ac decimas de calumniis et homicidiis (cf. ib. p. 447 [c. 1120]).

B) *neutre: redevance du neuvième*: CARTUL. S. Saturn. Tolos. 374 p. 267 (a. 1152): vendidit...totam suam partem quam habebat in decima de Castilio hoc est medietatem de -o per XV solidos Morlanenses. CARTA a. 1164 (Gallia Christ. noviss. Marseille 164 col. 82): in stagno de Leonio, in proprietate tua totum -um de salibus, et tertiam partem ledde.

noverca, -e f. *formes*: nuberca: ANDR. BERG. Lang. 6 p. 225,21. nuverca: ib. p. 225,17. 1) *belle-mère, marâtre* (GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,23: -a, matrea): a) *en général: seconde femme du père* (PAPIAS: -a, patris uxor secunda, dicta ab eo quod nova superducatur): CAND. FULD. Eigil. I 24 p. 233,27: nemo...cognovit, qualis plerumque filiis miseria est, quod eis legitimus pater aufertur, et vitricus consequenter infertur, propria mater occumbit et -a succedit. BERTHOLD. CONST. annal. 40 a. 1076 p. 285,37: publice namque -am suam loco uxoris habebat. LIB. Domesd. I 365b: habent Ainar et -a eius III car[u]catas terre. Ivo epist. I p. 300: ita dicens de eo qui -a sua manifeste abutebatur. GALAND. REGN. prov. 30 p. 52: -a vero privignos suos amans. OBERT. SCRIBA a. 1190,47 p. 20: me debere tibi Paxie -e mee. b) *avec nuance péjorative*: WANDALB. mens. 118: presumptisque -arum vitare venena / potibus. WALAHFR. hort. 204: si quando infense quesita venena -e / potibus inmiscent. ORD. VIT. hist. IX 15 t. III p. 596: obsederunt...Ierusalem Christiani, non tanquam -am privigni, sed quasi matrem filii.

2) *(au figuré) ennemie*: URSIO Marc. 2,2(1): opprimente / fortuna orbem terrarum, felicitatis -a. EPIST. Ratisb. I p. 274,8: que oblivio, diligentie -a, extinxit. RADULF.

CADOM. gesta Tancr. 13 p. 615: utraque prosperitatis mee -a. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1492A: -a autem pacis est dissimilitudo. RAHEW. apol. 8: curia ceca, probis preponens posteriores, / vera -a bonis, sublimans deteriores. CARTUL. S. Joh. in Vall. 103 p. 55 (a. 1179): oblivio, -a memorie semper infida. MATTH. VINDOC. ars vers prol. 1 p. 109: quia stipulationis -a est dilatio. ib. I 35 p. 118: prolixitatis, que -a est memorie. PETR. BLES. epist. 235 col. 567C: ingratitude alumna turpitudinis et -a est honestatis.

novercalis, -e 1) *de belle-mère, de marâtre (nuance péjorative)*: PETR. DAMIAN. epist. VIII 3 col. 468A: tandem mater que privignum senserat in percussura, recognovit filium in natura; et non duritiam, ut ille meruerat, -em sed maternorum exhibet viscerum pietatem. ALAN. INS. planct. nat. p. 505: qualiter Hippolyti castitas, muro vallata constantie, -is luxurie oppositionibus institit refellendo. GIRALD. expugn. I 42 p. 295: sua mater non fuerat, immo noverca, quamquam non -i, sed materno diligens affectu. 2) *(au figuré) hostile, traître*: ANNAL. Mett. I p. 19: -es insidias graviter tolerabat. DUDO Norm. IV 84 p. 239: -isque odii zelo a Northmannis nimium perteso. RUODL. I 67: esse -es omnes inibi fratres, / non meliorasse res sed peius reperisse. RADULF. CADOM. gesta Tancr. 12 p. 614: in Boamundum oculi retorquentur, quos faciebat ira -es. PETR. ALF. disc. cler. p. 44: -i vultu eum respicientes.

novercor 1. 1) *(abs.) sévir, exercer une action néfaste, faire du mal*: CARTUL. S. Florent. Namn. 12 p. 82 (c. 1184): ne veritatis falsitas in posterum valeat -ari. ALAN. INS. planct. nat. p. 489: Hippolytus etiam si nummi preces audiat susurrantis, sue noverce non vult precibus -ari.

2) *(avec le datif) être néfaste, faire du mal*: PETR. CELL. epist. II 136 col. 580B: cunctis affectionibus nostris insidioso -atur oculo. NIGEL. WIREK. contra cler. p. 229: cui sedet in insidiis rerum vicissitudo, que ei assidue -atur. WALTH. MAP nug. cur. p. 88: cui nunquam temeraria presumptio -ata est, cum in omne periculum quasi cecus irruerit. CARM. Bur. B. 77,18,2: ergo meus animus recte vulneratur / ecce, vita graviter michi -atur. ib. 120,1,10: invida fama / tibi -atur. CARTA a. 1197 (Ch. Métais, Les Templiers en Eure-et-Loir p. 33): ne subscripti negotii memoria (i. -e) -aretur oblivio, litterarum nostrarum monumentis mandavi. DIPL. a. 1198 (Rudimenta artis diplomaticae ed. A. Horvat, 1883 p. 113): factis, que scripti carent autentico, processu temporis solet oblivio -ari.

participe présent -ans *funeste, mauvais*: ALAN. INS. Anticlaud. VII 369 p. 167: nexus amicitie, quam nec Fortuna -ans / solvat. ACTUS pont. Cenom. p. 474 (XIIe s.): vetustatis incommodo -ante.

participe passé -atus: *(sens passif) maltraité*: VITA Kentig. LXXIX p. 245: rex...filiam habuit -am.

noverna, -e f. [*orig. inc.*] *mesure de poids indéterminée*: ANTIDOT. Glasg. p. 147: in primo stupo mittis piper tres -as, in secundum II, in tercio una, da ei bibere qui patitur.

novicius, -a, -um *sive novitius*, -a, -um *forme novicus*: CONSUE. Trev. 43 p. 45,25. 1) *adj.*: A) *récent, nouveau, qui n'existe pas depuis longtemps*: 1) *en parlant de choses*: EPIST. var. II 26 p. 343,3: ut liber ille -us honestate ac decore et utilitate sui et librarium exerceat, et lectorem erudiat. DIPL. OTTON. II 93 (a. 975): hanc sedem -tiam inter gentiles positam. PETR. DAMIAN. epist. VI 12 col. 393A: horum qui non conversionis fervore -tio sed monasterii probatione diuturna didicerunt contra diabolum...pugnare. CARTUL. episc. Hild. I 221 (a. 1140): cura -e capelle. 2) *(en parlant de personnes) nouveau dans sa charge ou sa fonction*: ORDO Rom. 36,22: unus ex -is diaconibus legit evangelium. ib. 36,23: pontifex oblatas...dat singulis -is presbiteris. TRIUMPH. Remacli 1,17: ipsum -tium pontificem inhumane tractans. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 292,48: non solum vero -tii milites, set etiam antiqui. COSM. PRAG. chron. I 7 p. 17 (1125): dum per compendia viarum irent nec tamen adhuc illi nuncii ceu ad -um dominum familiaris loqui auderent. 3) *(dans une suite chronologique) récent, moderne*: HUGO S. VICT. gramm. p. 305,6: has iuris notas -i imperatores a codicibus legum abolendas sanxerunt (cf. Isid. etym. 1,23,2).

B) *nouveau, autre, différent du précédent*: ANDR. CAPELL. II 6 p. 263: verus amans nunquam potest amorem exoptare -tium, nisi primitus ob certam iustamque causam prioris recognovit advenisse defectum.

C) *novice, inexpérimenté*: VITA Eugendi p. 158,3: tamquam -tium ac rudem. GAUFRID. VINDOC. epist. II 11 col. 80A-B: professio quam a me adhuc juvene et -tio extorsistis regularis minime fuit. GUIBERT. Nov. virgin. col. 585C: virgo cui per filium nil coeleste non subiectum non -tia sed veteri et probata testificatione didicimus. GUERR. serm. II 3 col. 104C: aperi, Domine, oculos huius pueri, rudem loquor et -tium, cui cum tribulatur, putat se derelictum.

D) *novice (en parlant d'un moine)*: NALGOD. Odon. p. 196: -tius quidam frater initiali fervore succensus. GUILL. DAND. Hugon. Lacerta 51 col. 1216B: fratres -os.

E) *néophyte*: BRUNO QUERF. fratr. 10 p. 726,37: quem -us fervor in heremum duxit.

F) *nouveau marié, jeune marié*: JOH. VEN. chron. p. 168,16: -us vero dux cum sua venusta sponsa apud palladium...degere disposuit.

II) *subst. m.*: A) *novice (en religion)*: SMAR. reg. Bened. col. 899B: -tiorum cella dicit, non hospitum, sed pulsantium. (DIPL. Caroli II II p. 62,11 [a. 862]. AIMOIN. SANGERM. mirac. Germ. p. 119. REGINO chron.

a. 746 p. 42. VITA Will. Gell. p. 76. CARTUL. Clun. IV 2998 p. 195 [a. 1049]. CARTUL. S. Marcel. Cabil. 96 p. 83 [a. 1093]. LANFR. const. p. 10: caveat ne adolescentes et -tii simul eant, sed cum senioribus. VITA Walar. p. 163,26: quasi -tium inter pulsantes esse iudicandum estimabant. STATUT. Cisterc. p. 31 (a. 1134): nullus puerorum doceatur litteras intra monasterium vel in locis monasterii, nisi sit monachus vel receptus in probatione -tius. ORD. VIT. hist. III 4 t. II p. 68: religiosa quoque instituta...-tiis ad religionis conversationem conversis solerter insinuant. PETR. VENER. epist. col. 117^c: in suscipiendis -tiis regulam omnium servamus. CARTUL. S. Mar. de Firmit. 177 p. 148 (a. 1158–69): Andreas, primus -us Firmitatis. PETR. CELL. purit. anime p. 177,6: attendat -tius quam habeat sibi propositam conversionis formam. CARTUL. Gellon. 501 p. 421 (a. 1162): de oblacionibus -orum et sanctimonialium et mortuorum habet cellerarius duas partes et abbas terciam. ACTA pont. Rom. Gall. IV 116 p. 238 (a. 1169): eisdem abbatibus liceat -os proprios benedicere et alia, que ad illum officium pertinent, exercere. ACTA pont. Rom. Hispan. I 155 p. 451 (a. 1172): insuper medietatem rerum mobilium vel sese moventium quas -i ecclesie et episcopo contulerint.

B) *néophyte*: VITA Corb. II p. 608,7: carique ibi habebantur sacerdotes, sicut -tiorum mos esse compellit. PILGR. epist. ad Bened. p. 47,22: qualiter ergo ex prelibata fide idiotas erudire debeam et ipse in susceptam -tiorum ecclesiam conversari.

novicus v. *novicius*.

novies adv. *neuf fois*: 1) *en général*: POETA Saxo 3,10 p. 31: decem quoque circiter annis / Emensis -s, postquam Deus est homo natus. ODO DIOGIL. 6 p. 62: torrens...quem oportebat in die -s vel occies transvadere. FULCH. hist. Hier. II 25 p. 464: Iam -s orto gemitino sub sidere Phebo, / urbs Accon capitur.

2) (*jur.*) *expression*: componere -s: a) *s'il s'agit de choses*: payer une amende de neuf fois la valeur de la chose volée: LEX Saxon. 31: extra septa furatum -s componendum. b) *s'il s'agit de personnes*: payer neuf fois le *werfeld* d'un homme libre: LEX Frision. 7,2: si autem dominum domus flammis ex ipsa domo egredi compulit, et egressum occidit, componat eum -s, cuiuscunque fuerit conditionis. v. *novem*.

novigeldum, -i n. [novem et geld] *amende neuf fois plus forte que la composition simple*: CONST. I 434,17 (a. 922): emunitas sexcentis solidis solvitur id est novem capitibus: sacrilegium novem -is componatur.

novilunium, -i n. *nouvelle lune*: 1) *au propre (en parlant de l'apparition de l'astre dans le ciel)*: GERV. DOROB. chron. p. 277: cornua...ad orientem versa sunt ut in -o. (*poét.*) *par analogie*: ALAN. INS. planct. nat. p. 440: illic luna, proprio lumine pauperata, quasi invidens, in conchilia propriam vindicabat iniuriam, quae

quasi sui corporis -o laborantia lune luebant pauperem.

2) *en parlant du moment de la nouvelle lune dans le cycle lunaire* (UGUTIO s.v. *luceo*: -um, tempus quo luna est nova, cum incipit illuminari a sole): WANDALB. martyr. 41: -a paschaque sanctum / ieiunique dies statuit temporibus anni / certis inflexa servari lege per evum. BERNOLD. chron. p. 393,40: primum decennovialis cycli annum a paschali -o. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 1,218: tercio die a -o qui (*dies add. MV*) si est pluviosus tota lunatio est pluviosa.

novimber, -bris, -e v. *november*.

novimbrius, -a, -um v. *novembrius*.

novinber, -bris, -e v. *november*.

novintas, -tis f. v. *novitas*.

novitas, -tis f. *forme novintas*: ANAST. difflor. ad Petr. col. 573^B. 1) *nouveauté, qualité de ce qui est neuf, qualité de ce qui est récent ou jeune*: a) *en général*: CARM. de Tim. 97: ardebant omnes uti -te liquoris. CARTUL. Turg. II 51 p. 192,13 (a. 1175): scriptum...falsa imperatoris annotatione signatum...per cere etiam -tem quam ex colore et odore liquebat...reprobabat. CARM. Bur. B 78,1,1: anni novi rediit -s. GILO hist. Hier. VI 107: fertilitas igitur rerum -sque recentis / temporis ad solitos trahit agmina laeta labores. PETR. BLES. epist. 168 col. 463^B: creationis vestre -s...desolationis Romane ecclesie tenebras propulsavit. b) *sens péjoratif (par opposition à 'vetus' ou à 'antiquitas' qui donnent toute garantie)*: ADALBOLD. Henr. II p. 683,37: quia in omnibus scriptis antiquitas delitiose veneratur, -s fastidiose repudiatur. CARTUL. S. Florent. Cenom. 5 p. 357 (a. 1055–70): ne quis autem estimet, propter huius karte -tem, hec in dubium venire, kartam veterem habemus que...eadem sine dubio valet ostendere.

2) *nouveauté, qualité de ce qui ne s'est jamais vu, de ce qui est insolite*: a) *en général*: α) *avec génitif*: RADULF. CADOM. gesta Tancr. 71 p. 658: prodigii -s comitem defendit (HIST. de via Hier. 106 p. 216). HIST. Hier. II 32 p. 575: irritatum cibi -te acerbissime sensit veteris plage sue dolorem renovari. GUIBERT. Nov. trop. II 9,14 col. 390^B: cum quis consuetudinarie peccat, utcunque tolerabile est, cum autem -tes adinveniuntur criminum...bonis omnibus inaudibile est. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1541^D: -te miraculi percussa. STEPH. FULG. Vital. II 6 p. 376: nemo nostra inventa suspicetur esse, pro tante rei -te, que huc inseruimus (ROB. TORIG. chron. a. 964 t. I p. 21. CHRON. COSM. PRAG. cont. II p. 242). GUILL. TYR. hist. rer. transm. XI 11 p. 470: stupidus pre facti -te. β) *absolument*: OTTO FRIS. gesta 2,28 p. 133: singularitatis amator, -tis cupidus. ALAN. INS. Anticlaud. prol. p. 55: ad hoc opus non nauseantis animi fastidio ductus...sed delectatione -tis illectus, lector accedat. b) *miracle*: CHRON. Rames. p. LIX:

fama tante -tis...frequentes populos attraxit. RIGORD. 121 p. 140: infinite -tes apparuerunt...in sacrificio altaris, vinum visibiliter mutatum est in sanguinem et panis in carnem.

3) *transformation, changement, renouvellement*: a) *en général*: DIPL. Henr. III 103 p. 130,27 (a. 1043): quia ullam in hac re -tem incipere vel nos aliquid exinde postulare antea non presumpsit. HUGO BONON. rat. dict. I p. 53: ob hoc Aginulfi vel Alberti Samaritani temeritatem et indiscipline doctrinæ -tem huic introductioni preponere...satagunt. SUGER. consecr. Dion. 4 p. 225: ut...illam (i. ecclesiam) que tanta...necessitate -s inchoaretur,...inniteremur nobilitare. GAUFRID. S. VICT. fons philos. II 772 p. 62: sed et foris habitu corporeque lotus / alteror mirabili -te totus. b) *transformation politique, événement*: WIDUK. 1,30: gens...bellis prompta mobilisque ad rerum -tes. LAMB. HERSF. annal. a. 1056 p. 69,32: que tanta arte periclitantis rei publice statum tutata est, ut nihil in ea tumultus, nihil simultatis tante rei -s generaret. WIPO gesta 5: historia publica scribitur, que animum lectoris ad -tem rerum quam ad figuras verborum attentiores facit. CARTUL. episc. Misn. 53 (a. 1160): quum futurorum incerta -s nonnunquam obliterare solet preteritorum statutas iustitias. c) *promotion à une nouvelle fonction*: RIGORD. 41 p. 66: electio illius est confirmata, tali tamen conditione regiaque prohibitione adiecta, quod, in illa -te seu promotione sua, alicui...munus aliquod nec daret nec promitteret. d) *sens péjoratif*: α) *changement dont on se méfie*: CARTUL. S. Bened. Floriac. 65 p. 171 (a. 980): ne antiqua ordinatio aliqua preiudicii -te turb[ar]etur. ANSELM. HAV. dial. 1,1 col. 1141^C: quare tot -tes in Ecclesia Dei fiunt. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIII 15 p. 578: prospicientes in posterum ne in Romanam ecclesiam aliquam inducerent -tem. β) *doctrine nouvelle, hérésie*: HRABAN. epist. 45: -tis enim presumptio mater est heretice pravitatis. id. hom. I 50 col. 93^A: ne forte illud *cor*...per -tum presumptiones heresis scindat. RATRAMN. Grec. III 6 col. 303^B: hos tamen modernos, non disputatores, quia nihil ex ratione...astruunt, sed -tis assertores, quibus similes esse dicamus? ANAST. difflor. ad Petr. col. 573^B: qui impiam -tem sectantur. GERH. AUG. vita Udalr. 9 p. 396: contentione heresi, iactantia ac presumptione -tum. ELIS. SCHON. vis. 2,31 p. 54,20: ne forte iudicarer quasi inventrix -tum. e) (théol.) *renouvellement spirituel, vie nouvelle en Dieu (souvent opposé à 'vetus homo' ou à 'vetustas' désignant l'état intérieur soustrait à la grâce divine)*: JOH. SCOT. ier. Dion. III 12 p. 258: ex imperfectione et vetustate exterioris hominis in -tem et perfectionem interioris. PETR. DAMIAN. epist. VII 18 col. 458^D: reperiunt destrue vetuste confusionis ordinem et salutaris induc innocentie -tem. Ivo epist. I p. 138: unde bonorum omnium largitori, a quo fit hec de vetustate in -tem

laudanda mutatio, grates exsolvimus. PETR. LOMB. sent. IV 14,1 p. 819: baptismus, ubi deponitur vetus homo et induitur novus...poenitentia, qua post lapsum resurgimus, dum vetustas reversa repellitur et -s perdita resumitur. ADAM S. VICT. 55 p. 175,9: vetus homo -ti, / se terrenus puritati / conformet coelestium. *expressions*: -s fidei: HRABAN. carm. 13,56: mentibus ignaris in -te fidei. -s vite: RUP. TUIT. off. 9,3 col. 241^D: totum hominem veterem in vite transferri -tem. NARR. de rel. Scafh. 5: ut consepulti cum Christo...conresurgant etiam cum illo in -te vite. ROB. PAUL. I 44 col. 403^A: ut se cum Christo resurrexisse et in -te vite ambulare debere admoneantur. GUILL. S. THEOD. cant. p. 56: conversi ad Dominum in -te vite ambulant. ALAN. INS. Anticlaud. V 504 p. 138: post mortis tenebras vite -te relucens. *pris absolument*: AMADEUS LAUS. hom. 4,198: Eva (*parit*) in vetustate, Maria in -te (*peperit*). *en parlant de la vie monastique*: EMECHO ECKEB. p. 450, 28: utrum in clero permaneret vel potius monastice professionis -tem arriperet. f) *innovation de langage, formule nouvelle*: α) -s verborum *sive* vocis *sive* vocationis arguar, qui contra preceptum Apostoli verborum -tes induco. BERNO ton. prol. 15 p. 79b: observare voluisse constitutiones, quam vocationem sequi -tes. GERH. HOH. Sim. p. 258,28: non est autem profana vocis -s, qua exprimitur non nova rerum veritas. OTTO FRIS. gesta 1,54: verborum profanam -tem (*cf.* PETR. CELL. epist. II 171 col. 616^D). β) *absolument*: CARTUL. Mai. Mon. Dun. 21 p. 21 (a. 1038—40): in loco qui antiquitus Martis Aqua, -tis depravatione appellatur Mortua Aqua. Ps. HUGO S. VICT. epist. Pauli I Tim. 38 col. 602^B: hypostasis autem tempore hereticorum notabat profanam -tem quo nomine heretici utebantur. g) *nouveau moyen*: GIRALD. gemma II 32 p. 323: per -tes extorquendi pecuniam inventas. h) in -tem convertere, *transformer*: HILDEGARD. scivias 2,6 col. 511^B: orbem terrarum in aliam et meliorem -tem convertit.

4) *commencement, début*: a) *en général*: GAUFRID. AUTISS. serm. p. 187,84: in -te sua [*prior*] sit nitidus, ut in primo eius accessu gratia hilaritatis appareat. SUGER. adm. 15 p. 175: in -te prelationis nostre. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 7,285: cogniti et veteres magis subditos gravant quam novi qui in -te sua mites sunt et benigni. b) *en parlant du cycle lunaire*: PETR. BLES. epist. 8 col. 22^A: in astrologia Martiani luna in sua -te menoides dicitur. c) a -te, *depuis le commencement, à neuf*: ANAST. chron. p. 204,11: quam (*domum*) ipse munivit a -te construens ad recondendas pecunias.

5) *âge récent, génération nouvelle*: PRAY. 25 a. Micr.: presertim cum facili(u)s observetur, quod provida antiquitas instituit, quam quod inconsiderata -s et infirmitas et auctoritas invenit.

6) (*jur.*) *coutume nouvelle, exaction nouvelle*: CARTUL. Mai. Mon. Dun. p. 2,32 (a. 1040): iniustus consuetudinibus immo -tibus violentis opprimere. ORD. VIT. hist. X 10 t. IV p. 63: ut...abbatem sine alicuius -tis exactione consecraret. DIPL. Loth. III 90 p. 142, 1 (XIIe s. spur.): ut hec omnia...nulla possint improbitate convelli, nulla -te mutari, nisi forte in melius.

7) *connaissance (de nouvelles langues)*: OSBERN. Dunst. p. 121,27: cumque ad hec confirmanda signorum illis faciendorum potestatem delegaret, demonum eiectionem, linguarum -tem, tollere serpentes.

8) *annonce, révélation d'une chose nouvelle*: ANNAL. Quedl. a. 1002 p. 78,34: domine quoque imperiales filie...honorifice tanti nominis -tem excipientes, quanta potuerunt caritate concurrerunt. HELM. 47 p. 93,17: ad -tem incogniti dogmatis gens bruta grandi miraculo percussa est.

9) *rumeur publique qui répand les nouvelles*: PAUL. FULD. Erh. 2,2 (1): ea tantum que percelebrata triviatum adhuc diffamat -s, promere conemur.

10) *situation nouvelle*: GESTA Magd. 15 p. 393,13: quem videlicet regem ac reginam cum optimatibus, quantis in hac -te suppetebat, benigne honorans muneribus, cum ipsis mox Gevekenstein proficiscitur.

11) *bienfait nouveau, amélioration*: CARTUL. Anhalt. I 545 p. 403 in (a. 1174): quod nos pro commodo terre illius et -te populi...decrevimus, ut archidiaconatus terre ipsius ad parochialem ecclesiam Iuterbuck pertineat.

novitergenita, -e f. [noviter et gigno] *premier âge*: CHIRURG. Bamberg. p. 141: etates sunt VII: -a, dentium plantativa, puericia, adolescentia, iuventus, senectus et seniam. In -a usque ad VII vel IX diem consolidabitur.

novitialis, -e [novicius] *de novice*: GAUFRID. AUTISS. serm. p. 186,46: ad -em nihilominus pertinet disciplinam.

novitius, -a, -um v. *novicius*.

novito 1. [novo] *innover, donner une forme nouvelle*: QUADRIP. arg. 11 p. 533: hinc sunt ille leges, illa pacis federa, quo semper Angligenarum corda suspirant et modis optant omnibus, quicquid suspecta dominorum commenta -ent et raro boni completa promissio.

novitricus, -i m. [novus et vitricus] *beau-père*: HRABAN. univ. VII, IV col. 191^B: vitricus est, qui uxorem ex alio viro filium aut filiam habentem duxit; et dictus vitricus, quasi -us, quod a matre superducatur novus (cf. Isid. 9, 6, 20).

novium -i n. [gaul. *nauda, FEW 7,53] *canal, bief*: ACTA pont. Rom. Gall. II 111 p. 204 (a. 1162): assisiam retis in -o molendini ad capiendas anguillas. v. *noellum*.

novo 1. 1) *renouveler, restaurer, remettre à neuf*: a) *au propre* (PAPIAS: -are, novum facere, reparare): WALAHFR. Wett. 50: qui cuncta sacris sub legibus arcens / rure tenus destructa -at, geminamque ruinam / elevat. HRABAN. univ. XIV 30 col. 411^B: novalis ager est primum proscissus, sive qui alternis annis vacat -andarum

sibi virium causa. DIPL. Otton. II 140 (a. 976): in -andis divini cultibus servitii necnon ecclesiarum statu...consolidando. BRUNO QUERF. fratr. 7 p. 723,3: eam (*i. Romam*) -ando illuminare et paulo post destruendo capere...concupivit. b) (*sens spirituel*) *rénover par la grâce*: CARM. biblioth. 3,10,20: per te pontifices pueros cum chrismate sancto / nomine de Christi rite -are queunt. HILDEB. myst. miss. col. 1187^A: sub cruce, sub verbo natura -atur, et aram / panis honorificat carne, cruore calix. BRUNO QUERF. Adalb. (rec. A) p. 213: exterior corrumpitur homo, interior ad vitam -atur. DUDO Norm. II 10,8 p. 151: chrismate perfusus oleique liquore -atus. c) *sens figuré*: PETR. RIGA Aurora Gen. 480 p. 45: sculpturis operum laudem dedit iste metallis, / ...arte metalla -ans. d) (*jur.*) *mettre à jour*: EPIST. var. I 33 (LIBELL. suppl. Fuld. 1): hec quoque coenobium totum Fuldense rogavit Augustum Carolum iura -are sibi. SUMMA Trec. p. 48,14: potestas iudicii seu ius tum ex contestatione tum ex sententia perpenditur. Lite quidem contestata res -atur, non ut causa perimatur set potius augetur et in meliori statu reformatur, ut si actio temporalis fuit, exinde incipit esse perpetua.

2) *changer, transformer*: JOH. SCOT. divis. nat. col. 537^A: -antur naturae et Deus homo fit. METELL. Quir. 4,24: regni quoque comparem Severam, / recepta nomen cui fides -arit. PETR. RIGA Aurora XVIII col. 36^B: sic et schismaticos puniet ira Dei / qui faciunt altare recens, qui schismatica querunt, / qui baptismata -ant, Ecclesiamque premunt.

3) *défricher*: a) *au propre*: CARTUL. Rhen. inf. I 146 (a. 1009 spur. XIIe s.): cum...terrīs cultis et incultis, forestis, novalibus -atis aut innovandis. FUND. Ebrac. p. 1042,40: X talenta ipsis fratribus obtulit ut in fundo ecclesie ipsius agros ex silva -arent. CARTUL. march. Misn. II 355 p. 245,35 (a. 1168): decimam omnium novalium que in omnia retro futura tempora...-ari poterunt. b) *par métaphore*: PETR. DAMIAN. epist. VIII 14 col. 491^D: novale igitur -ant qui cordis agrum, licet iam ante proscissum, crebris adhuc pie confessionis vomeribus sulcant.

4) *rem -are, se révolter, se soulever*: GUILL. PICTAV. gesta 41 p. 100: ut ipsius opes et auctoritas totius Anglice gentis dissensum coercerent, si rem -are mallent perfida mobilitate.

5) (*en parlant de la lune*) *être nouvelle*: BABIO 317: luna -at.

noutegeldum, -i n. v. *notegeldum*.

noutegildum, -i n. v. *notegeldum*.

nouttegeldum, -i n. v. *notegeldum*.

novus, -a, -um *formes*: nobis: MEM. Amalf. 171,8. CARTUL. Font. Junc. p. 113 (a. 834). REG. Tib. 3 p. 28,28 (a. 954). nous: DIPL. Karolom. II (a. 879). novuus: CARTUL. S. Sepulcri 48 p. 88 (a. 1152). nowis: COD. Boh. I 159 (1143—48).

1) *adj.*: A) *nouveau, récent*: 1) *en général*: WOLF-HARD. Waldb. 1,1 (prol.): portenta, que...-is temporibus divina peregit clementia. CHRIST. PRAG. Wencesl. 88: qui velut -a sidera lumine virtutum suarum patriam suam Bohemiam...irradiant. PETR. DAMIAN. serm. II col. 515^C: ut que longis ante temporibus sunt peracta, nostris nunc reducta conspectibus quodammodo recentia videantur et -a. ANNAL. Altah. a. 1044 p. 34,10: cum -a nupta (JOH. ALT. Arch. V p. 324). Ivo epist. I p. 94 (a. 1093—4): inter eum et -am coniugem suam. ROG. SALERN. chirurg. p. 219: primariole et in partu -e, sepe caput mamille interius ducitur.

2) *nouvellement fait, nouvellement établi (souvent opposé à ancien)*: a) *en général*: LEX Frision. add. 3a, 73: duo denarii et dimidiis ad -am monetam... duo denarii -i solidus est. DIPL. Otton. I 124 (a. 950): -a atque lapidea...civitate. DIPL. Otton. II 199 (a. 979): intra ductum -e et antique urbis. GERH. AUG. vita Udalr. 4 p. 392: vestibus -is. ARNULF. LEXOV. epist. 4 p. 6: quoniam -e dignitates veteres solent amicitias inmutare. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1592^C: cum primum inhabitamus -am domum aut induimus -am vestem. b) *spécialement*, -a lex sive -um Testamentum: α) *Nouveau Testament*: WANDALB. martyr. comm. 11: adgressus veteris -eque legis. LANFR. const. p. 135: secundum legem non tantum -am sed et mosaycam. ROB. TORIG. chron. add. t. II, LXI p. 341: ad enucleandas multas questiones tam veteris legis quam -e, id est evangelii. COZROH. pref.: -i et veteris Testamenti. COLOM. decr. I 25: tam -i quam veteris Testamenti pagina. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 540,43: vetus et -um Testamentum continentem. STEPH. TORNAC. summa introd. p. 1: patrum veteris aut -i Testamenti gesta mystica. β) *religion chrétienne*: CHRIST. PRAG. Wencesl. 93: et quod paternos mores relinqueret et -am atque inauditam sanctitatis legem christianorum arriperet.

3) *nouvellement engagé (dans une fonction ou un service)*: BRUNO QUERF. fratr. 13 p. 733,41: quos sancti servicii -os et albi martyrii dignos alumnos gratia Dei fecit. ADALBOLD. Henr. II p. 687,23: nolens -os sic frequentare fideles, ut postponendo dementicaret veteres.

4) -a terra, *terre nouvellement défrichée*: ACTA pont. Rom. Gall. III 11 p. 48 (a. 1109): decimam annone illius terre -e. CARTUL. Tarvan. 11 p. 9 (a. 1123): cum decimis -e et veteris terre. CARTUL. capit. Atreb. 28 p. 22 (a. 1154—59): terragia -arum terrarum. ROTUL. pip. 13 Henr. II p. 31 (a. 1166): in -a terra comitis. CARTUL. capit. Atreb. 34 p. 29 (a. 1170): contentio super quibusdam -is terris in confinio utriusque parrochie constitutis.

5) (*au figure*) -a planta, -a plantatio, *nouvelle fondation religieuse*: SUGER. adm. 22 p. 184: tanto de propriis ut de acquisitis eam locupletare tanquam -am plantam et confovere iure decertabit. GERARD. IHER. Steph. Mur.

52 col. 1029^B: ad illam -am Domini plantationem se deferri fecit, ut in orationibus fratrum recipi meruisset. (cf. coll. 1441 l. 32 ss.).

6) (homo) -us, *homme nouveau, qui s'est acquis par lui-même fortune ou dignité*: ALEX. NECK. nat. rer. I 39 p. 91: -us autem dicitur quilibet ditatus aut repentino eventu in dignitatis apicem sublimatus.

B) *neuf, jeune*: 1) *de la nouvelle récolte (en parlant de végétaux)*: WANDALB. mens. 112: tellurisque -as fruges. ANNAL. Fuld. II a. 873 p. 79,19: tempore vero -arum frugum. CARTUL. Argent. 52 p. 44,29 (c. 1007): hoc vinum non -um sed vetus esse debet. UDALR. consuet. Clun. I 30 p. 676^A: fabas -as et nondum bene maturas de folliculis suis egere. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 296,16: de -is illius anni frugibus. PETR. TUDEB. hist. XIII 12 p. 100: manducabant...in medio...Aprili -um frumentum (Hist. de via Hier. 97 p. 211). PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1442^D: ad acervum -arum frugum. ALAN. INS. Anticlaud. IX 401 p. 197: non arbor cultum querit, non vinea falcem, / sed fructus dat sponte -os. 2) *frais*: TRAD. Werd. 122 (XIIe s. in.): panis et -orum piscium vinique...refectio. 3) *qui commence*: PAUL. DIAC. carm. XVIII 10 (éd. Neff): mane -o. ib. XXVIII 2: vere...-o (cf. AGIUS epic. Hath. 173). CARTUL. S. Cruc. Aurel. 73 p. 144 (a. 1153): ad -i anni illuminationem. *spécialement*, -a luna, *nouvelle lune*: THIETM. 7,54: luna a multis visa est ut -a. ALAN. INS. dist. col. 876^A: dicitur noviter apparens, unde luna dicitur -a.

C) *nouveau, dont on n'a pas l'habitude, extraordinaire*: HRABAN. carm. 3,16: gesta Redemptoris indicat arte -a. BERNO ton. prol. 15 p. 79b: -e sonoritatis...desiderio. PETR. DAMIAN. epist. IV 8 col. 310^D: -um aliquid inquisitus, Albericum...obiisse respondit. LEGEND. Emer. p. 459: cantant canticum -um (cf. Apoc. 14,3—4) quod nemo potest canere, nisi is qui virgo est. PETR. RIGA Aurora IX col. 26^B: sculperat arte -a. ADAM S. VICT. Noël p. 15,13: res est -a, res insignis. ALAN. INS. dist. col. 876^A: -us...dicitur inauditum. GIRALD. itin. Kambr. II 2 p. 141: vidimus hic quod in oculis nostris -um apparuit, caecos scilicet cervinos. *spécialement, en parlant d'une comète*: LEGEND. Lad. p. 515: tanquam de syderibus -um sidus. LEGEND. Steph. minor p. 400: sicut iubar -i luminis.

D) *nouveau, qui se renouvelle*: 1) -ae res: *révolution, bouleversement politique*: GUILL. PICTAV. gesta p. 20: destruxere munitiones -arum rerum studio constructas. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 292,25: populi -arum rerum cupidi. WIPO gesta 7: ut mos est hominum semper in -is rebus intemperanter se habere. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1547^C: orta est seditio, que in -is rebus accidere solet. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXII 1 p. 1062: timentem ne res -as moliri attentarent (cf. ib. XXII 5 p. 1070). 2) *sens spirituel*: a) *en parlant du Christ*: GUILL. S. THEOD. cant. 125 p. 158: Christus

...qui -us homo sine peccato venit in mundum. ALAN. INS. dist. col. 876^A: Adam dicitur vetus homo, Christus homo -us; quia Adam fuit infirmus, Christus fuit firmus. b) *en parlant du chrétien* (cf. Ephes. 4,24): PETR. DAMIAN. epist. VI 7 col. 387^C: immeabile est iter quod -us viator ingrederis. NICOL. CLAR. epist. 35 col. 1627^A: cellam novitiorum ubi frequens numerositas tam nobilium quam litteratorum -um hominem in novitate vite parturiunt. PETR. LOMB. epist. Paul. Ephes. col. 204^C: homo...si autem in novitate vite ambulat alienus a seculi errore -us dicitur. ib. col. 205^C: quia scilicet vetus homo est deponendus et -us induendus. ALAN. INS. dist. col. 875^D: purgatum a vetustate culpe...indue me -um.

E) *nouveau, qui remplace un autre, autre*: 1) *en général*: WALAHFR. carm. 5,19,13: Dedalus ille -us. RIMB. Ansc. tit. 6: ad -am Corbeiam. ANAST. chron. p. 43,26: in seniori Roma Constantem imperatorem, in -a vero Roma Constantinum dimisit. BENED. ANDR. p. 11,9: ut -a prole filios aggregaret. EKKEH. IV bened. I 33,93: ecce modernus Adam si forte -am petit Evam. OTTO FRIS. chron. 2,15 p. 85,2: Cambises -am Babyloniam in Egypto dicitur instaurasse. ANON. inst. mor. 2: quamvis semper -am habeat ecclesia prolem, in certis tamen locis, quasi antiqua habetur. ANDR. CAPELL. II 8 p. 311: -us amor veterem compellit abire. CARTUL. Karrof. p. 158 (a. 1176): cereum paschalem ex integro, -o substituto, percipiebant. 2) *sens péjoratif, en parlant d'hérésie*: ANAST. Hon. pap. col. 566^B: -is adinventionibus. ib. col. 561^D: -a quedam predicante. 3) -um facere, *renouveler*: DIPL. Colom. p. 33 (a. 1109): privilegium sancti Stephani...exinanita fide veteris privilegii oportuit -um fieri.

F) *nouveau, de plus*: HRABAN. epist. 39 p. 478: nec aliquis postea -us intrabit. LEX Rom. Can. 84 p. 117,1: cum -i viginti anni intercesserint. ACTA Henr. II, I 358 p. 497 (a. 1172—3): prohibeo ne aliquis ei...contumeliam faciat et nullus illam in -am consuetudinem mittat.

G) *inexpérimenté*: RADULF. GLAB. hist. I 1,5 p. 7: quamvis conscius fraudis -us tamen calliditatis. ANON. gesta Hung. 38: quando -i fuimus et pro precio ei misimus XII albos equos.

superlatif: 1) *dernier*: a) *dans le temps*: HRABAN. epist. 34 p. 468: in -issimis temporibus (cf. ACTA pont. Rom. Gall. I 1 p. 176 [a. 981]. LEGEND Emer. p. 449). RATHER. conf. col. 432^A: dum in -issima utique hora consistis. ADAM BREM. p. 27,10: anno Ludovici senioris -issimo. GAUFRID. VINDOC. serm. 8 col. 267^D: in coena quam ante passionem suam cum eis -issimam fecit. CHRON. COSM. PRAG. cont. I 205: -issimum errorem priore peiorem effecerunt. ARNULF. LEXOV. epist. 87 p. 142 (a. 1172): ut in -issimis diebus, ad quos me senectutis necessitas odiosa perducit. GUILL. TYR. hist. rer. transm. V 19 p. 225: effluerant porro feriae, eaque nox erat -issi-

ma. ib. XV 1 p. 656: a prima diei hora usque ad -issimam. *spécialement, en parlant du jour du jugement dernier*: PAULIN. AQUIL. carm. 3,15,1: resurget in die -issima. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 23 p. 50 (a. 986): in die -issima est cum sinistris, nihil commune habeat cum dextris. THANGM. Bernw. 56: in -issimo die de terra surrecturus sum. PONTIF. ROM. LI B 31 p. 284: Domine, resuscita me in -issimo die. UGUTIO s.v. aro: heretici...dicentes animam cum corpore mori et in -issimo die utrumque resurgere. b) *en âge*: HRABAN. univ. VII, III col. 187^C: quadripartitus est ordo filiorum ita 'unigenitus, primogenitus, medius, -issimus'. ANAST. pass. Cyr. et Joh. col. 708^D: Eudoxia, harum -issima, annum agebat undecimum. *expression -issimus natu*: GUILL. TYR. hist. rer.transm. VII 15 p. 299: -issimus natu filiorum Chanaan (cf. ib. XV 19 p. 689). c) *dans une suite ordonnée*: EINH. Carol. 9: -issimi agminis incedentes subsidio. HRABAN. epist. 27 p. 441: nostrum opusculum...feci... et -issimam partem illius. GUAFRID. S. VICT. microcosm. 7 p. 35,6: opus gratie, id est corpus immortale, -issime erit post penam peccati. d) *(dans l'ordre hiérarchique) le plus modeste, celui qui est inférieur à tous*: HILDUIN. transl. Dion. p. 11,3: non celestibus et divinis simplicitatibus terrestres et -issimas imponere multiformitates. NOTK. BALB. hymn. p. 8: Notkerus cucullariorum Sancti Galli -issimus. CONSUEV. Trev. 22 p. 22,6: incipiens a -issimo ordine usque ad priorem. OTTO FRIS. chron. 1 prol. p. 7,23: regnum Romanorum...ex nobilissimo factum est pene -issimum. STATUT. Cisterc. p. 106 (a. 1187): -issimi sint, nullum administrationem habeant.

2) *pire, le plus grave*: LIUTG. Greg. pref. p. 66,28: perventuri sumus in die -issime necessitatis. RIMB. Ansc. 34 p. 66: in infirmitate positus -issima. PETR. CELL. epist. II 87 col. 534^A: -issima damna sustineunt.

3) *tout nouveau*: in -issimo die: *au matin suivant*: HILDEGARD. caus. p. 143,3: in -issimo die totas virtutes suas in plenitudine ostendunt.

II) *subst.*: A) *masc. pl.*: 1) *la nouvelle génération, les hommes actuels*: HRABAN. epist. 25 p. 433,3: cum hoc nec -orum nec antiquorum nec etiam ipsis apostolorum dogmatibus consuetudinibusque conveniat. GERARD. MORES. delib. p. 197: nec quisquam sive veterum sive -orum.

2) *troupes fraîches, non encore engagées au combat*: RADULF. CADOM. gesta Tancr. 91 p. 671: supplete -os, supplete caballos.

3) *nouvel hôte, nouveau tenancier*: SUGER. carte 10 p. 351 (c. 1140): census novum -orum quos hospitari feci in vacua horti terra.

B) *n.*: 1) *nouveauté*: WETT. Gall. 20: cum vetera -aque rimabat de corde. ALAN. INS. Anticlaud. III p. 92,132: in lucem tenebrosa refert, -a ducit in usum. CARM. Bur.

B 121,1,8: iam nunc prior contemnitur / quia -a diligitur. 2) *nouvelles*: ECBAS. capt. 448 p. 16: quenam -a tristibus affers? HIST. de via Hier. 47 p. 190: ecce -a tibi dico. GESTA Franc. Hierosol. 39 p. 208: apprehenderunt plures ex eis qui dixerunt omnia belli -a, ubi essent et quot essent aut ubi bellare disponent contra christianos. 3) *moisson nouvelle*: MEM. Amalf. 171,8: dare vobis promittimus modia duo de fabe omni annu ad nobu. GUIBERT. Nov. gesta Franc. IV 2 col. 732^D: tempore -orum inibi recens acto, fervebat opulentia.

C) *forme superlative*: 1) *masc.*: *le dernier*: PETR. DAMIAN. serm. XIV col. 573^B: Malachias protulit qui -issimus est duodecim prophetarum. 2) *n. pl.*: a) *fin, derniers moments*: THIETM. 5,9: sunt principia eorum ut mel et -issima quasi absinthium (VULG. prov. 5,4). ANON. Has. 1: pauca tibi de -issimis eius edisseram. HELM. 85 p. 165,31: propter quod...-issima eius infelici exitu conclusa sunt. CHRON. Rames. p. 84: -issima sua crebro memorans et vite humane conditionem. GUILL. TYR. hist. rer. transm. V 3 p. 197: circa noctis -issima, iam illucescente aurora. b) -issima inferni, *le plus profond des enfers* (cf. Deut. 32,22): PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1327^A: inferni -issima intravit Dominus. RATHER. conf. col. 439^B: ardebit usque ad inferni -issima. GERARD. MORES. delib. p. 135: usque ad inferni -issima dicitur. SUGER. Ludov. VI 20 p. 150: cum...suam guerram ad inferni -issima infinite debellando transtulerit. c) *limites extrêmes*: JOH. SCOT. versio Dion. Ar. I 7 col. 1053^C: usque -issima terre extendens bonitatem suam in omnia. ANAST. chron. p. 137,5: in -issimis Numidie circumclusit.

III) *locutions adverbiales dans des expressions*: A) a -o: 1) *à neuf*: ANNAL. Xant. a. 872: ecclesia...nuper a -o restaurata per Samuelem episcopum. 2) *de nouveau*: DIPL. Otton. II 275 p. 320,19 (a. 982): quicquid...Arnolfus rex ad ecclesiam...dedit...totum a -o...ad integrum concedimus.

B) de -o: 1) *à neuf*: CHRON. Grad. 43,7: et de -o erexit XVI episcopatus. DIPL. Otton. III 88 (a. 992): ad monasterium...quod ipsa in honore apostolorum de -o construxit. CARTUL. Icaun. II p. 179 (a. 1165): eiusdem ecclesie que de -o construitur. ACTA pont. Rom. Gall. II 261 p. 355 (a. 1185): prohibemus...ut infra terminos parrochiarum vestrarum nullus de -o capellam...edificare presumat (cf. id. III 185 p. 243 [a. 1195]). CARTUL. hosp. S. Joh. Andegav. 12 p. 14 (a. 1188): fecit nobis presorium nostrum totum de -o in clauso nostro. 2) *de nouveau*: HRABAN. epist. 14 p. 403: de -o dictavi. GUILL. TYR. hist. rer. transm. VII 2 p. 279: equis de -o acquisitis et refocillatis veteribus.

C) ex -o, *à neuf*: CAND. FULD. Eigil. I 19: claustrum monasterii ex -o construere.

D) in -o, *à neuf*: CHRON. Reinh. a. 998: monasterium

sancti Stephani in Halberstat in summo conbustum est et a Hildwardo in -o reedificatum consecratur.

E) in -issimo: 1) *en dernier lieu*: AMALAR. off. I 25,4 p. 135,1: Spiritus sanctus introducit in -issimo et est omnis deprecatio ut...efficiatur...habilis...ad purificationem mentis. 2) *le jour du jugement dernier*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1301,35: omnes defuncti in -issimo sunt resuscitandi. PETR. CELL. epist. II 156 col. 600^D: beatus Benedictus...nostras respicit pravitates et in -issimo dentibus mordebit, accusando apud Dominum suorum decretorum...contemptores.

nove adv. *forme superl.* nobissime: COD. Cavens. II 446 p. 326,4 (a. 992). 1) *d'une manière nouvelle, d'une manière inusitée*: MEGINH. BAMB. fid. 1 p. 225,27: in his vero, que -e et extraordinarie divinitus exhibeantur, fidei pietatem exercendam esse.

2) *superl.*: a) *tout récemment*: TRAD. Ratisb. 309 (c. 1010—20): -issime sepe dicta matrona Pilifrid tradidit. COD. Polon. Mai. I p. 9 (a. 1133): -e diebus istis, cum divine dispositionis providencia nos...ad apostolatus administrationem placuit evocare. b) *finalement*: HRABAN. epist. 14 p. 402,10: ut divina clementia diutius fieri permittat, et -issime eterna mercede remuneret. THEGAN. Ludow. 7 p. 592: -issime autem colligens pedes suos, extendens brachia et manus super corpus, clausit oculos suos. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1078 p. 310,50: huiusmodi sermone...habito sed tamen predicta inrefragabili et iusta Saxonum ratione et oboedientia -issime laudabiliter consummato. ARNULF. LEXOV. epist. 4 p. 6: timueram sane ne memoriam mei apud vos diuturnitas temporis vel distantia regionum vel ipsa -issime vestra promotio delevisset. ROB. TORIG. chron. a. 1054 t. I p. 47: -issime autem Francigene victi fugerunt. c) *en dernier lieu*: GERH. AUG. vita Udalr. 17 p. 406,20: omnibus itaque expositis et illo -issime egresso, navis in posteriori parte profunditati dimersa est. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1343^D: propter hec verba quidam dicunt predictum psalmum -issime scriptum a David. LEGEND. Emer. p. 458: ille plurimorum loca sanctorum peragravit, -issime Jherusalem ad sepulchrum Domini veniens. d) *pour la dernière fois*: REG. regum Anglo-Norm. I 131 [c. 1087]: abbas...omnes terras suas...habuit...die qua ego -issime in Angliam veni. e) *au dernier jour*: HRABAN. carm. 39,73,54: iudex nempе -issime / venturus.

noviter *forme nobiter*: CARTUL. Mica Aurea p. 28,13 (a. 1004). comp. novitius: HERIG. Lando. p. 602,29.

1) *récemment, depuis peu, dernièrement*: ANNAL. Lauriss. p. 143: predia que idem pontifex in singularum civitatum territoriis -r construxit. HRABAN. epist. 37 p. 472: aliquod opusculum me -r confecisse. ANAST. chron. p. 195,36: cum -r electo exercitu. p. 237,7: cum -r et nunquam antea factus visus esset, non admisit *characterem*. PASS. Trudp. I 9: more -r morientium

lavacro lotum linteaminibusque ... involutum. PETR. DAMIAN. epist. VIII 3 col. 468^B: quam cernebat -r nuptam. CARTUL. S. Alb. Andegav. I 29 p. 49 (a. 1056): -r onus susceperat abbatie. LANFR. epist. 21 col. 526^B: clericus iste -r ad me venit. GESTA Franc. expug. Hier. 12 p. 498: Sarracenum -r interfectum. LEGEND. Gerh. maior p. 490: novus christianus sum, -r baptizatus. GUILL. MALM. gesta pont. III p. 254: inventaque sunt -r... sanctorum corpora. CHRON. COSM. PRAG. cont. II 234: nix magna -r lapsa terram operiebat.

2) *de façon neuve, de façon nouvelle*: ERMENR. Sval. 10 p. 162,29: cur mihi...virtutes...voluisses sic incognite -rve coram exponere. THANGM. Bernw. 41 p. 776: Bavenberg...episcopalem sedem -r instituire disponebat. PURCH. Witig. 216: menibus et cunctis -r docteqe paratis.

3) *de façon inusitée*: THIETM. 8,29: im mense Aug. stella quedam iuxta plastrum -r apparens...cunctos cernentes terruit.

4) -r sive a -r: à neuf: POETA SAXO 5,466: in regno reparans cuncta suo -r. DIPL. Conr. II 248 (a. 1037): nulli...persone liceat portum habere nec -r edificare ad navale negotium exercendum. DIPL. Otton. I 336 p. 452,21 (a. 967): cellam...quam a -r construxit (CHRIST. PRAG. Wencesl. 95). ANNAL. Camald. p. 182,21 (a. 1005): aquimolum a -r faciendum. CARTUL. Mica Aurea p. 28,12 (a. 1004): cum celle que ego a -biter edificabit.

5) (théol.) *par création (s'opposant à la génération normale)*: GILB. POR. Boet. contra Eut. VI 17 p. 325: quidam mentiti sunt carnem eius (i. Christi) -r esse formatam.

nowtegeldum, -i n. v. notegeldum.

nox, -ctis f. formes: gén. sing. nocctis: HARTV. Legend. Steph. p. 425. abl. pl. notibus: CARTUL. S. Mar. Via Lata 31 p. 39,12 (a. 1012).

1) *nuît, moment où le soleil n'éclaire pas la terre* (AELFR. temp. III 1 p. 19: -x est solis absentia terrarum umbra conditi, mortalibus ad requiem facta. THIETM. 4,14: -x nil aliud est nisi umbra terre. HONOR. AUG. imag. mundi. 2,29: est...-x, solis absentia, terre umbra. HUGO ROTOM. hex. 1,17 p. 247: -x...quam dicimus esse tenebras utcumque dispositas, pro absentia lucis ita nominatur. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. V 627: -x celi esse dicitur, quia de vertigine celi diem sequitur -x): WALAHFR. carm. 5,5,36: ceca silentia -ctis. WETT. Gall. 11: -ctis quies. WIDUK. 3,35: -ctis tenebre prelium dirimere. GERH. AUG. vita Udalr. 14 p. 404: in silentio -ctis. GESTA Franc. expugn. Hier. 9 p. 496: usque ad -ctis crepusculum et ultra fugere non cessaverunt. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. I 15: -x videtur sidera ducere, fugiendo solis aspectum et in occidente recondere. spéc., *la nuit personnifiée*: WAN-

DALB. martyr. compr. 10: fuscis -x tenditur alis. BRUNO QUERF. fratr. 13 p. 730,3: dum -x amica sceleris occultum facinus adiuveret.

II) *nuît, obscurité, ténèbres*: A) *sens propre* (ARNULF. AUREL. glos. Lucan. V 627: est alia -x, que est nubium): RUD. FULD. Leob. 14: tenebrarum caligo celum diemque nubium -cte subduxit. WIDUK. 1,38 p. 56: nisi -x visum pugnantibus impediret. FULCO. MELD. nupt. VII 908: crux necat, os ledit, fel torquet.../ fit -x, flet celum. 10 CHRIST. PRAG. Wencesl. 96: -ctis in latibulo (opp. diurne luci). ALAN. INS. planct. nat. p. 470: accidentalis -x nubium aetheris indefessum diem non sepe lit. (expression) *par une nuit profonde, obscure*: WALTH. SPIR. Christoph. II 3,12: densa -cte. THIETM. 4,66: -cte tenebrosa. ADAM BREM. p. 52,11: -cte intempesta. spéc. *s'appliquant à l'obscurité dans laquelle apparaît une vision mystique*: HRABAN. univ. VII 8 col. 214^C: -x, in qua cernitur visio, obscuritas mystice visionis intelligitur. *considérée comme un châtement divin*: PETR. RIGA Aurora Exod. 188 p. 98: plage...decem: / sanguis, rana, culex, musce, moriens pecus, ulcus / grando, locuste, -x, mors prius orta necans. ib. 207: Moyse levante manus fit -x triduo, tribus horis / fit -x cum tendis in cruce, Christe, manus.

B) *sens figuré*: 1) -x temporum, *la nuit des temps*: 25 PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1330,15: Deus conscientias nostras alta -cte temporum totus intravit. 2) (théol.) *ténèbres, ignorance de Dieu*: a) *s'appliquant à la méconnaissance de Dieu*: PAUL. DIAC. homil. sanct. col. 1494,19: ante filii sui adventum, dum adhuc -x antiqua cursum suum perageret. BERNARD. serm. sup. cant. II 75 p. 253: -x est ignorantia paganorum. GUILL. S. THEOD. enigm. fid. 43 p. 128: ipsa...est scientia de Deo, de qua Psalmista dicit, quia -x eam indicat -cti, hoc est homo homini. ADELARD. BATH. eod. et div. p. 16,28: inferentes illam sibi ignorantie -ctem ut quid ipsa sit anima intueri non possit. b) *s'appliquant aux êtres et aux actes qui s'opposent à Dieu*: α) *le diable*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1178,49: -x in sacra Scriptura pro diabolo...accipitur. β) *les pécheurs*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1178,49: -x in sacra Scriptura pro...peccatoribus...accipitur. HRABAN. univ. X 4 col. 288^B: dies et -x iusti et peccatores...in Apostolo. γ) *le péché, l'injustice, le mal (définitions)*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1178,49: -x in sacra Scriptura pro...peccato...accipitur. HRABAN. univ. X 6 col. 291^C: -x iniustitiam et infidelitatem atque adversa queque designat. ib. X 4 col., 288^B: dies et -x..., iustitia et iniquitas in Apostolo. BERNARD. serm. sup. cant. II 75 p. 253: -x est iudaica perfidia...-x heretica pravitas, -x etiam catholicorum carnalis animalisve conversatio. GUIBERT. Nov. moral. I 5 col. 40^{B-C}: vocat 'tenebras -ctem', quando eos, qui prepostere vivunt, et voluntarie peccant, tradit in -ctem, id est in reprobum sensum. HONOR. AUG. sacram. 48 col. 772^C: -x est vita peccatorum):

GUIBERT. Nov. moral. IV, XIV 14, 15, 16 col. 126^C: et super ea que nos oppresserunt vitia per confessionem peccati opprimenda, quasi per agnitionem -ctis nostre irruimus. RICHARD. S. VICT. verb. incarn. XIV col. 173^{C-D} p. 274: Antichristi adventus -ctem ingerit. O -x tenebrosa et omni horrore plena quam facit Antichristi presentia. id. stat. int. hom. col. 1135^B: inter diem et -ctem iudicamus, quando bona a malis segregamus. ALAN. Ins. Anticlaud. VI 319 p. 150: hos gemit excessus, errores luget, abusus / deplorat mundumque dolet sub -cte iacere. *spéc., règne du mal, temps des persécutions*: PETR. DAMIAN. serm. LXXI col. 907^B: dies Ecclesie est tempus pacis, -x Ecclesie est tempestas persecutionis. δ) *l'enfer*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1294,50: -x ista impiorum est, quibus dicitur: 'Ite, maledicti, in ignem eternum'. ib. col. 1381,46: qui sunt isti latrones, nisi angeli -ctis atque tenebrarum. HRABAN. univ. X 6 col. 292^A: per -ctem significavit *psalmista* inferni claustrum. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 524,7: hoc amplius -ctis tartaree subeunt penetralia. PETR. RIGA Aurora II cant. 337 p. 719: -x mundum signat, qui lucis gaudia nescit. c) *la vie terrestre* (ALAN. Ins. dist. col. 876^B: -x dicitur vita presens...que eleganter dicitur -x, quia multis tenebris ignorantie et culpe involvitur): PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1178,49: -x in sacra Scriptura pro...peccato, presenti vita accipitur HRABAN. univ. X 6 col. 292^A: -x vita presens, ut in psalmo: in -ctibus extollite manus vestras in sancta. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 524,21: ad celestis consortium Hierusalem de -ctis valle vocatos. CARTUL. Clariloci 4 p. 151 (ante 1168): sub -cte nostre mortalitatis. d) *tourments, malheurs*: HRABAN. univ. X 6 col. 291^C: -x adversa queque designat. ib. X 6 col. 291^D: adversa ergo in -ctis nomine exprimuntur, ubi psalmista se in -cte clamare testatur, hoc est in tribulatione, nec tamen exauditus esse. GUIBERT. Nov. moral. III, VIII 21,22 col. 105^B: -cte adversitatum pressi aut die prosperitatis effusi.

III) *la nuit, considérée comme une durée (par opposition au jour)*: AMALAR. off. IV 8,1 p. 439,20: apud eos qui -ctem dividunt in septem partibus, prima pars vocatur crepusculum, secunda vesperum. RATHER. conf. col. 421^C—422^A: transivi...a ieiunio ad crapulam,...a noxiis ad peiora, a vigiliis -ctis ad dormitionem...diei. CARTUL. S. Sepulcri 119 p. 223 (a. 1124): ita ut omni septimo die, videlicet die sabbati, cum precedente -cte...aquam...haberemus. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIX 22 p. 919: exercitum...omnem, circa primam -ctis vigiliam, illuc transfretare. ib. XXII 18 p. 1100: circa -ctis initium. *expression -ctem ducere, passer la nuit*: LEGEND. Gerh. maior p. 491: Chanadinus -ctem illam ducens insomnem.

emploi adverbial: 1) *abl.*: a) -cte, -ctu, *de nuit, pendant la nuit*: ANNAL. Xant. a. 864: cum solo presbitero

Colonium -ctu perduxit. AGIUS epic. Hath. 652: -cte mihi caram somnia dant faciem. FLODOARD. annal. a. 966 p. 93 n.c.: dum -ctu dormiret. RICHER. II p. 32: dormitorium, ubi -ctu...quiescerent. GUIBERT. Nov. moral. IV, XIV 14, 15, 16 col. 126^C: irruimus super eos -cte. ORD. VIT. hist. VIII 17 t. III p. 367: quemdam egrotum...-ctu visitavit. CARTUL. Bass. Font. 2 p. 5 (a. 1145): ita videlicet, ut -cte ibi non iaceant. b) -ctibus, *de nuit, pendant la nuit*: EINH. Carol. 24: -ctibus sic dormiebat ut somnum quater aut quinquies...interrumperet. ORD. VIT. hist. VII 15 t. III p. 229: -ctibus multotiens...a Gualterio...de camera principali furtim exportatus sum. 2) *au nom.*: CHRON. Salern. 40,18: una die unaque nox (40,23. 171,35. v. U. Westerbergh p 251). 3) *expressions adverbiales*: a) *tota -cte, pendant toute la nuit*: RATHER. conf. col. 424^A: cum tota -cte non minus quam trecennis quilibet dormiens. b) *prima -cte, la première nuit*: EIGIL. Sturm. 23: mansimus prima -cte ad proximam cellam. CHRON. COSM. PRAG. cont. II 247: ubi dum -cte prima adventus sui ex more ad matutinalem synaxim pergens foribus ecclesie appropinquaret. c) *medio -ctis, au milieu de la nuit*: GUILL. PICTAV. gesta p. 8: -ctis autem insecute medio manus inermis ex somno languidi post tergum restrinxit. d) *circa mediam -ctem, vers le milieu de la nuit*: LEGEND. Gerh. minor 42 p. 475: ubi circa mediam -ctem ancilla...duritiam sui laboris cantilena demulcebat. e) *in -cte*: α) *la nuit, pendant la nuit*: RADULF. NIGER I p. 13: supervenit...in -cte. β) *pour la nuit*: THIETM. 4,36: balneum portans preparavit in -cte. f) *in tota -cte, pendant toute la nuit*: GERH. AUG. vita Udalr. 12: in tota -cte eas edificare. g) *per -ctem, pendant la nuit*: ADALBOLD. Henr. II p. 685, 8: per -ctem ab inimicis suis egreditur, viriliter pugnans interficitur. h) *per totam -ctem, pendant toute la nuit*: WIDUK. 3,69: per totam -ctem armatus incescit. ADALBOLD. Henr. II p. 688,22: ipse per totam -ctem castra suorum circuit. i) *de -cte, de nuit, la nuit*: WIDUK. 3,54: de -cte consurgens. THEOD. EUCH. mirac. Celsi 11: de -cte illico surrexit. GUILL. TYR. hist. rer. transm. II 20 p. 101: clam et de -cte in domini comitis irruunt expeditiones. ROB. TORIG. chron. II a. 1182 p. 106: 'Tu fac' inquit mater eius 'de -cte'. j) *die -cteque (diu -ctuque), die ac -cte etc.: jour et nuit*: EIGIL. Sturm. 17 (ex.) p. 374,25: cum eis pariter die -uque mente pertractans. POETA Saxo 5,472: fundens devotas -cte dieque preces (CHRIST. PRAG. Wencesl. 96). DIPL. Otton. I 298 (a. 965): servi Dei die -cteque ipsi sanctoque Mauricio ibidem famulaturi. DIPL. Otton. III 157 p. 569, 15 (a. 994): monache vero que ibi...die -ctuque incumbant servitio divino. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 303,42: diu -uque laborando. k) *per diem et -ctem, jour et nuit*: RATHER. conf. col. 433^D—434^A: deduc quasi torrentem lacrymas per diem et -ctem. CARTUL. S. Petr. Carnot. p. 39 (a. 1144): molent ad mea molen-

dina...et ibi expectabunt per diem et -ctem. I) dies -ctesque, diebus ac -ctibus, neque dies neque -ctes, *jours et nuits*: AGIUS comput. 1, 11: dies -ctesque. RATHER. Metr. col. 406^C: sanctus iste nuda seminudus, et inequalissima volutabatur diebus ac -bus per septennium humo. RUOTG. COL. 19: neque dies neque -ctes requiescere. WIDUK. 3, 74, p. 150: talia opera... diebus ac -ibus se exerceret.

IV) (*liturgie*) *nuît, veille d'une fête*: A) *en général* (nox, sacra nox): THIETM. 4,21: ad missam sancti Kiliani...ad se vocans,...eosdem habuit; et comes in sacra -cte post matutinam...ludens. CALIXT. II serm. Jacob. col. 1381^C: ita hec -x aliis est ad salutem, aliis ad damnum. ib. 1381^D: huius ergo sanctificatio -ctis fugat scelera, culpas lavat.

B) *s'appliquant à une fête particulière*: 1) *Noël*: THANGM. Bernw. 42: in sacratissima -cte dominice nativitatis. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1076 p. 281,46: in -cte sacratissima nativitatis Domini. *abs.* (nox dominica): RADULF. DIC. abbrev. chron. p. 56: Jesus...VIII kalendas Januarii dominica -cte nascitur. (nox venerabilis) HROTSV. gesta 356 p. 214: inter sacratos -ctis venerabilis hymnos. 2) *l'Épiphanie*: THIETM. 7,50 p. 460: epiphaniam Domini sollempniter peregit, et in sacra -cte eadem Frithericus comes...obiit. 3) *Pâques*: ANNAL. Xant. a. 845: in -cte sancta resurrectionis Christi. ANNAL. Quedl. a. 1000 p. 77,25: dominicam -ctem resurrectionis. ROB. PAUL. III 21 col. 451^C: quid significet cereus -cte paschali ante baptismum erectus. 4) *l'Ascension*: ORDO Rom. 13^D,5: usque in sanctam -ctem Ascensionis Domini. 5) *la Pentecôte*: RIMB. Ansc. tit. pref. 3: -cte sancta Pentecostes. 6) *la Toussaint*: HROTSV. prim. 214 p. 235: sacrata festi...-cte futuri. 7) *sancti Stephani protomartyris*: CHRON. COSM. PRAG. cont. I 203.

C) *nuits de la période pascale où l'on administrait le baptême*: ORDO Rom. ant. p. 83 a, 16 (c. 950): quod in Pascha dictum est de sequentibus -ctibus baptismalibus.

V) (*dr.*): A) *délai légal en justice, équivalent à 'jour'*: CARTUL. S. Bened. Floriac. I 10 p. 25 (a. 815): uti tale testimonia aremisset in proximo mallo post XL -ctes. CAPIT. reg. Franc. I p. 292,14 (a. 819): si comes infra supradictarum -ctium numerum mallum suum non habuerit. WETT. Gall. 15 p. 264: adesse eum...super duodecim -ctes. LEX Franc. Cham. 43: ingenuus...super -ctes XIII ad placitum veniat. CONCIL. Clovesh. col. 487^C (a. 874): post 30 -ctes illum iuramentum...deductum est. EPIST. Tegerns. I 53: nisi intra XIII -ctes ad se veniat, vos excommunicandum. GAUFRID. VINDOC. epist. II 27 col. 94^A: in hoc tamen non -ctes, secundum consuetudines laicorum sed secundum instituta canonum, inducias postulamus. LEGES Athelst. IV 6,1 p. 172: habeat novem -ctes de termino.

CARTUL. scrin. Col. A I p. 125 (a. 1172—78): exposuerunt Vogloni...cellarium...et hallas et mensas...usque ad 14 -ctes post festum s. Martini. STATUT. Stamp. p. 112 (a. 1179): pro debito recognito et gagiato prepositus districtum non exigit, nisi per legitimas -ctes.

B) *droit de pêcher la nuit*: CARTUL. Gemet. XII p. 37 (a. 1024): dedimus...de piscariis quartam -ctem. CARTUL. Vindoc. 2 p. 9 (a. 1025—30): a Toriaco usque ad Fractam-Vallem habebat unam -ctem in unoquoque anno ad capiendos pisces. DIPL. Conr. II 200 p. 268,14 (a. 1033): ex piscatoria episcopi una quaque ebdomada duas -ctes (*cf.* DIPL. Otton. I 90 p. 175,14 [a. 947] et 290 p. 407,27 [a. 965]). CARTUL. S. Eparch. 129 p. 89 (a. 1106): dono...illam levatione [*sic*] angularum quam habebam in angulariis de Visnaco semel in anno id est in uno -cte. CARTUL. S. Maxent. 219 p. 248 (a. 1107): exceptis tribus -ctibus piscacionum, quas habemus in omnibus molendinis.

C) *guet*: CARTUL. Derven. p. 96 (IXes.): faciunt -ctes, carropera et manopera (*cf.* ib. p. 95: faciunt waitas, carropera atque manopera). CARTUL. S. Michael. Mos. 41 p. 160 (a. 1080): debent...servitium X militum unius -ctis (*cf. expression* custodia -ctis: CARTA a. 1109—28 [Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine app. 3 p. 716]: medio maio debet nummum pro custodia -ctis).

D) *journée de travail exigée des tenanciers*: CARTUL. Rhen. med. (Prum.) 135,1 (a. 893): quando XV -ctes facit et fenum colligit et curvadas facit. CARTA XIIes. in. (Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine app. 4 p. 721): si in villa abbatissa venerit, villicus prima -cte debet ei servire. (*ou impôts en nature?*): POLYPT. S. Vit. Virdun. 9 p. 118: solus mansus I carrat. de virgis et XL -ctes et XII carratas unum [*sic*] herbe, alteram feni. LIB. Domesd. (Essex) II 5: tunc reddidit hoc manerium X. -ctes de firma et X. libras. CARTA XIIes. in. (Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine app. 4 p. 722): in martio vero XIII solidi ad culturas vinearum de rectis -ctibus et XXXVI pullos. v. col. 1317 l. 17.

E) *droit d'imposer une corvée (de nuit ou de 24 heures)*: TRAD. Fris. 337 (a. 815): Arpio episcopus legitime tres -ctes possidebat eodem locum vel domum et omnia.

noxa, -e f. 1) *délit, crime, péché* (UGUTIO s.v. noceo hec -a, id est culpa, delictum): LEX Frision. 12,1: si servus rem magnam quamlibet furasse dicatur, vel -am grandem perpetrasset. TRAD. Fris. 259 (a. 807): perdonavimus ei hanc -am. CHRIST. PRAG. Wencesl. 109: -am quatinus...hesterna nocte patratam clementer indulget. HERM. AUGIENS. chron. a. 1053 p. 132,21: diversas ob -as patria pulsi. PETR. LOMB. sent. IV 17,5,2 p. 855: sicut enim publica -a publico eget remedio. PETR.

VIENN. except. III 24 p. 337: ex quacunque actione -e fuerit debitus. ACTA pont. Rom. Gall. IV 118 p. 244 (a. 1169): ut prefata villa...pro forisfacto vel -a advocati vel principis terre nulli subiaceat interdicto. ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 2,733: volebant Romam a -a solvere. WALTH. MAP nug. cur. III 2 p. 312: quod nullius -e conscius est, nullas timet insidias.

expressions: -e ou -a convictus: convaincu, reconnu coupable d'un crime (ou délit): ANNAL. Fuld. II a. 885 p. 103,12: -a convictus lumine oculorum...privatus est. POETA Saxo 2,361 p. 27: convictus -e capitali / dampnatur poena. DIPL. Loth. III 74 p. 115,23 (a. 1135): si quis -e convictus fuerit, abbati sex solidos...componat. -am luere: *expier une faute*: HELM. 25 p. 48,13: luit hanc -am Ordulfus Saxonum dux, qui... nullam contra Slavos victoriam consequi potuit. ADAM S. VICT. p. 243,10 v. 60: Petrus luit / -am cum singulibus.

2) *péché originel*: THEODULF. bapt. XIV col. 234^A: opportunum erat ut novus homo nova acciperet vestimenta et purgatus veteris -e colluvione, candidarum vestium indueretur nitore. PRUD. predest. col. 1253^C: sola Sancti Spiritus operatione conceptus nulla originalis -e potuerit noxatione vitari (GODESC. SAX. redempt. p. 282,5).

3) *souillure (dans le domaine moral et spirituel)*: a) en général: WALAHFR. carm. 5,77,13: respuens omnes vitiantis evi / pectore -as. PONTIF. ROM. XVII 6 p. 177: quicquid...hec unda resperserit, careat inmunditia, liberetur a -a. b) *expression -a delicti*: ERMOLD. NIGEL. Ludow. p. 78 IV 718: Petri credo precatu / -a delicti posse carere mei. HRABAN. epist. 41 p. 479,39: ubi humanus error delicti -am peperit in his.

4) *châtiment*: LAMB. TUT. Herib. 2,17: inconsideratione sua incurrit -am et noxiam. OTTO FRIS. gesta 2,44: compositionis incurrit -am. SUMMA Trec. p. 68,9: ut iubeat aut estimationem solvere aut hominem -e dedere. LADISL. decr. II c. 3: persolvat L quinque pensas et eandem -am reddat in ligamine.

5) *défaut, manque, préjudice*: HELM. 69 p. 132,33: compensaverunt -am hanc amplissimis regni divitiis.

noxalis, -e 1) *criminel, coupable*: SUMMA Trec. XVI p. 67,15: de -ibus actionibus generaliter hic supponit. 2) *infamant*: PETR. CRASS. def. 7 p. 447,40: accusator autem ex utriusque legis moderamine -is poene sit reus et infamis.

noxaliter adv. [noxalis] *en ce qui concerne une faute, en tant que coupable*: SUMMA Trec. p. 67,15: nomine cuius damni non solum suo nomine possessor tenetur, si jussit vel prohibere potuit, set etiam -r servi sui nomine.

noxatio, -nis f. [noxa] *souillure morale*: PRUD. predest. col. 1253^C: sola Sancti Spiritus operatione conceptus nulla originalis noxe potuerit -ne vitari.

noxialis, -e forme noxieilis: VITA Leti p. 72 n. 12.

1) *qui souille, qui avilit* (PAPIAS: -is vel noxilil, nocuus. -is, -e, nocuum. UGUTIO s.v. noceo: hic et hec -is, -e, id est noxius): CARTA a. 885 (A. Vidier, Notices sur des actes d'affranchissement et de précaire, dans le Moyen-Age, t. XI [1907] p. 316): neque nobis neque successoribus nostris quicquam -is debeas servitutis. HILDEGARDA epist. I 20 col. 177^B: populum...cum misericordia ungas, et -e crimen post te non trahas. PETR. BLES. epist. 140 col. 418^D: eliminantur ob humano spiritu et purgantur universi -es affectus. *spéc.*, -is culpa, -e peccatum: *péché*: ANSCAR. pigm. p. 50: voce nos, Domine, spiritalibus armis -ibus resistere culpis. CARTUL. Rhen. inf. I 489 (a. 1183): gravibus delictis et -ibus peccatis dominum Deum graviter offendisse intra me extimui.

2) *qui provoque la faute (en parlant du fruit défendu)*: TRANSL. sang. Dom. in Aug. 2: tu (*sc. mors*) ex morsu -is pomi nomen execrabile sortita es. HILDEGARDA epist. 47 col. 235^A: -i pomo. ROB. PULL. sent. col. 761^B: merito gustus genitoribus -is, peccatum originale deputatur genitis.

noxibilis, -e [noxa] *nuisible*: PAPIAS: noxius, -a -um malus, -is.

noxieta, -tis f. 1) *faute*: HINCM. REM. epist. 169 p. 155,37 (a. 864): -tem in Rothado cum factis suis pensavimus. Ivo Pan. III 164 col. 1169^A: residua officia sciant nemimen posse ab hac -te, si convincitur, vindicari.

2) *caractère de ce qui apporte le trouble, de ce qui provoque la confusion*: EPIST. var. II suppl. 9 p. 632,16: intremui, fateor,...deficientes quondam fumos nova rursum accensione erumpere, suique -te multorum oculos caligare. ALAN. INS. quoniam homines 177 p. 319: quod una subtilior est quam alia potius videtur esse ex maiori vel minori -te corporis.

noxius, -a, -um forme noxus: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,24. 1) *adj.*: A) *dangereux, nuisible*: 1) *en parlant de personnes* (UGUTIO s.v. noceo: -us, -a, -um, nocivus, culpabilis, malus): DIPL. Ludow. Germ. 66 p. 92,30 (a. 853): presbiteris atque aliis litteratis, qui -i in hac presumptione seducti sunt, clementer indulsit. POETA Saxo 3,581: Francorum nimium gens -a regno. Wipo gesta 19: dux Wormatiensis...nec fidus imperatori, nec tamen multum -us illi. 2) *en parlant de plantes*: NORK. BALB. gesta 2,12: urticas et -a queque tridente extrahentem repperissent.

B) *pernicieux, nuisible (pour le corps humain)*: EINH. Carol. 24: ut sepe queretur -a corpori suo esse ieiunia. WALTH. SPIR. Christoph. I 16: hoc quod -um bibistis, evomite. PETR. DAMIAN. epist. VII 18 col. 458^C: nec enim hic describere que mihi sunt -a...iudicavi. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1150^A: putrescentibus cada-veribus fetor nimis -us exhalabat ex aqua. id. serm. XI

col. 1752^C: quandiu enim -i humores sunt in corpore, inutile est medicamenta superaddere.

C) *funeste*: WALTH. SPIR. Christoph. II pref. p. 68: causa fuit mortis unius -a multis. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVIII 2 p. 818: usque ad odium manifestum et guerram -am prodierat res.

D) (*dans le domaine moral*) *mauvais, nuisible*: LUPUS epist. I 3 p. 16: quam tamen (*sc. anxietatem*) proficuum potius mihi quam -am hactenus experior. PETR. DAMIAN. epist. VI 5 col. 383^A: corda torpentia, que iam -us tepor invaserat, recalescunt. ib. VII 6 col. 445^B: a corde tuo omne tedium -i meroris expelle. ORD. VIT. hist. VII 8 t. III p. 191: -a temeritas semper comprimenda est. PETR. BLES. amicitia II, XLVIII p. 506: desiderium -e voluptatis. HELM. 7 p. 18,27: -a libertate potiti sunt. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXI 25 p. 1047: ceteris -is voluptatibus maiorem dabant operam.

E) *coupable, criminel*: 1) *en parlant d'une personne*: SUMMA Trec. p. 68,1: *noxalis actio* in eum competit qui -um servum possidet. 2) *en parlant d'une action*: PONTIF. ROM. XLIX A 17 p. 268: unge has manus de oleo consecrato, ut, quicquid illicito vel -o opere peregerint, per hanc unctionem evacuetur. 3) *en parlant d'une chose personnifiée*: ARNULF. AUREL. glos. Lucan. 2,733: Egiptum vero -am facere.

II) *subst.*: A) *masc.*: *coupable*: THEGAN. Ludow. 20 p. 595: pastor in ecclesia aliquos neglegentes -os ausus non est canonica iustitia provocare.

B) *fém.*: *châtiment*: LAMB. TUIT. Herib. 2,17: inconsideratione sua incurrit noxam et -am.

C) *neutre (sing. ou plur.)*: 1) *péché, faute*: PAUL. DIAC. carm. 2,133: funde benigne preces, caveat quo -a vite. CAND. FULD. Eigil. I 6: -a queque vetuit. HRABAN. carm. 9,11: linqua, mente, manu commisi -a multa. RIMB. Ansc. 1 p. 19: auditor nostri benignissimus -a cuncta a nobis depellat. CHRON. Salern. 122 p. 535,45 (éd. Westerbergh 137,20): confer opem famulis...-a cuncta fuga. PETR. DAMIAN. carm. ined. (Rev. benéd. 67, 1957, p. 154): Petrus, quem cernis, tumuli requiesco tenebris, / ...-i valde reus. GUIBERT. NOV. moral. III cap. VIII 17,18,19 col. 103^C: concupiscibilitates, quibus animatur ad -a. 2) *mal, danger*: NIVARD. Ysengr. I 558: fac dapibus licitis insanum assuescere ventrem, / cuius ob ingluviem -a nulla times.

noxie adv. de manière coupable: PONTIF. ROM. XLIX A 12 p. 268: ungo has nares de oleo sacrato, ut, quicquid -e contractum est odoratu superfluo, ista emundet medicatio.

noxtor v. noster.

noxus, -a, -um v. noxius.

noys, -s f. [gr. νοῦς] 1) *pensée divine*: ADELARD. BATH. eod. et div. p. 12,20: nam et antequam coniuncta essent, universa que vides in ipsa -y, simplicia erant. ALAN. INS. Anticlaud. V 169 p. 128: poli regina...

ipsam / haurit mente -ym, divini fluminis haustu / ebria. DAN. MORL. nat. p. 7: summus fabricator, que fieri disposuit, in -y, i.e. in mente divina...signavit.

2) (*surtout en poésie*) *pensée divine personnifiée* (ANON. quinque digres. cogit. p. 317: cum enim nominatur eternitas, vel opifex vel -ys, vel naturalium ypo-
(s)tasium exempla ydee): a) *créatrice*: BERNARD. SILV. mundi univ. I 2 p. 9,8: -ys, ego, scientia et divine voluntatis arbitraria ad dispositionem rerum. ALAN. INS. planct. nat. col. 447^C: que -ys plures recolens ideas / singulas rerum species monetans, / rem togans forma. id. Anticlaud. VI 428 p. 153: Deus rem prosequitur, producit in actum, / quod pepigit; vocat ergo -ym que preparet illi / numinis exemplar, humane mentis ideam. 15 ib. VI 442 p. 153: hanc formam -ys ipsa Deo presentat, ut eius / formet ad exemplar animam. b) *ordonnatrice du chaos initial*: BERNARD. SILV. mundi univ. p. 33: dicit -ys: 'ecce mundus, o natura, quem de antiquo seminario, quem de tumultu veteri, quem de massa confusionis excepi'. ALEX. NECK. laus div. sap. p. 426: singula disponens, ars, -ys, ordo, decor. / Singula componens, ludit, creat, ordinat, ornat. c) *assimilée par certains théologiens au Saint Esprit*: ABELARD. introd. ad theol. p. 38: quod vero dicit Deum excogitasse tertium anime genus, quod animam mundi dicimus, tale est ac si tertiam a Deo et -ym personam extruat esse Spiritum Sanctum in illa spiritali divina substantia. ib. p. 51: de Deo vel -y nasci, aut creari sive fieri anima quandoque a philosophis dicitur. id. theol. p. 378: ubi videlicet Mentem, quem -ym vocant, ex Deo natam, atque ipsi coeternam esse perhibent, id est Filium quem Sapientiam Dei dicimus ex Deo Patre eternaliter genitum.

3) *esprit en général*: HERM. AUGIENS. hymn. 1,8a,9: intime / nudam crucem nuduli / baiulemus / carne et -y.

35 *nozalis, v. nogaris.*

nozaris v. nogaris.

nozedos v. noçedos.

nozetos v. noçedos.

nubale, -is n. v. novale.

40 *nubecula, -e f.* 1) *petit nuage*: VITA Liutg. I 19: -as nigras ab aquilonali maris parte...ascendere. ODO CLUN. occ. p. 101: nec solem credit, quod eum -a texit. WALTH. SPIR. Christoph. I 6 p. 69,23: -a quedam imbrem in specie roris aere sereno collegit. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1380^B: ascendebat -a de mari. WALTH. MAP nug. cur. II 33 p. 97: vidi hodie '-am a mari ascendere' et facta est in nubem maximam (cf. 3 Reg. 18,44).

2) *nuage*: ANNAL. Xant. a. 841: -a parva in oriente 50 et aquilone. SIGEH. Maxim. 17 (15): in nulla caeli parte ne quidem minima caeli -a apparuit. PETR. DAMIAN. serm. VIII col. 547^A: in aeris vastitate -a brevis valde et exilis apparuit. ANNAL. Altah. a. 1044 p. 36,23: tenuis -a.

3) *tache*: a) *sens concrets*: α) (*en ophtalmologie*) *néphélion* gr. νεφέλιον): PAUL. AEGIN. cur. p. 63,23: in oculis cicatrices -am appellant. β) (*astron.*) *tache sur la lune*: HONOR. AUG. imag. mundi I 69 col. 138: quasi -a in ea (*sc.luna*) videtur, ex aque natura creditur. b) *au figuré*: PETR. VENER. epist. III col. 287^D: qualibet vel parva peccati -a postmodum subintraverit. PETR. BLES. epist. 161 col. 457^B: inter quos -am odii seminavit adulationem.

4) *voile*: a) *sens concret*: ALAN. INS. planct. nat. p. 502: ne frontis aream come sepeliret -a. b) *au figuré*: α) *ce qui cache*: NITHARD. hist. p. 39: erroris -am. β) *inquiétude*: PETR. CELL. epist. II 120 col. 570^A: -am istam amovit a facie nostra relatio Alexandri amici vestri, qua de statu vestro letificavit nos. γ) *contrariété*: LAMB. HERSF. annal. a. 1073 p. 168,23: cum hi quoque, quos intima familiaritate sibi devinxerat, ad primam ingruentis tempestatis -am a se defecissent.

nubeculosus, -a, -um [nubecula] *obscur*: JOH. SARISB. epist. CLXIX col. 162^C: sic quidem Ambrosius colligit, sed ratio inferentie vobis plenius liquet et Grecis, mihi vero et mei similibus -ior est.

nubens v. *nubo*.

nuberca, -e f v. *noverca*.

nubes, -is f. *forme nubs*: THEODULF. carm. I 42 p. 446. CARUS Clem. 427. PETR. DAMIAN. carm. B 15,1 p. 103. 1) *nuage*: JOH. SCOT. ier. Dion. XV 29 p. 292: ventis...altissimis -ibus percussus. POETA SAXO 2,240: per Alpes / montibus in summis ubi tecte -ibus atris...rupes...surgunt. BOVO MIN. in Boet. 20: ita ut etiam -es non altius quam decem stadiis a terra dicantur posse levare. GAUFRID. S. VICT. microcosm. 168 p 187,25: naturale est ut solis adiuta calore in -es aut nebulas aut in aliud elementum aeris resolvatur. GLOSS. medic. cod. Mon. p. 23,39: -es est cumgeries minutissimarum guttarum aeri supernatans, in graviolem partem vergens. -es est collectio, fumositatem a terris et aquis dissolutarum vergens in partem que est ponderosior. GIRALD. topog. I 6 p. 27: *humores* dum...collibus incumbunt, nebule nuncupantur; altius elevati et a terreno contagio libere sublimati, -es vocantur.

2) *nuée, nuage de pluie, orage*: ANNAL. Xant. a. 869: mense februario tenebrosis aquis in -ibus aeris. RATHER. Metr. col. 461^C: quando pluviigere -es obduxere nebulosa caligine polum. PETR. CELL. epist. II 90 col. 537^C: cum autem -es magna et ignis involvens naviculam nostram invadit. HONOR. AUG. imag. mundi 1,56: venti suo spiramine aquas in sera trahunt, que conglobate in -es densantur. Dicuntur autem -es quasi nimborum naves.

3) *nuée comme manifestation de la présence divine*: HRABAN. carm. 13,47: flammivoma veniet Dominus cum -e coruscans. GUIBERT. Nov. moral. III, VI 16 col. 90^C: erat etiam super omnem locum montis Sion -em

per diem Deus. PETR. CELL. epist. I 69 col. 515^B: virga Moysi,...columna -is per diem. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1194^B: operuitque -es tabernaculum cum lux serena esset.

4) (*par analogie*) *ce qui a l'aspect d'un nuage, nuage*: a) *de fumée*: GALTER. CANT. I, IV 4 p. 70: licet fumerarum -ium intimatione...exustionem eiusdem municipii a nostris...factam esse intellexerint. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVI 11 p. 723: fumi occurrentis -e densissima. b) *de poussière*: WALTHARIUS 54: quemam condense consurgit pulvere -es? ROB. MON. REM. hist. Hier. VI 7 p. 808: immensam -em agitati pulveris. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVII 4 p. 764: ex pulveris -e densa equorum hominumque pedibus agitati. c) *de traits*: VITA Bonif. II 1 p. 91,2: irruentibus iaculorum -ibus interemptus. RADULF. CADOM. gesta Tancred. 26 p. 624: tantam telorum -em (*cf.* ALEX. NECK. utens. p. 105). ROB. MON. REM. hist. Hier. III p. 761: dum -e volantium sagittarum obumbrantur (*cf.* ROB. TORIG. chron. a. 1065 t. I p. 53).

5) (*au figuré*) *les nues, le ciel*: ALCUIN. carm. I 1336 p. 199: tunc anima ex superis cuiusdam -ibus eius / ante pedes cecidit. PETR. CELL. epist. I 69 col. 515^A: tanquam illa que aliquando -es capite tangit, aliquando autem vultum in terra demittit. GUIBERT. Nov. trop. IV 9 col. 446^B: ut, iuxta Job, caput eius -es tangat...quasi sterquilinum in fine disperditur.

6) (*au figuré*) *chose fuyante et vaine*: MATTH. VINDOC. ars vers. I 32 p. 117: quando aliquis utens superflua verborum festivitate et oratione phalerata -es et inania captat (*cf.* Hor. ars 230).

7) (*au figuré*) *voile, nuage, ce qui cache, ce qui empêche de voir*: SEQ. ined. 23,131: a verus sol divinitus carnis -e conditus. GERARD. MORES. delib. p. 41: prophete -ibus allegoriarum involuti. PETR. CELL. epist. I 71 col. 517^B: quousque -em opponis, ne transeat ad te oratio nostra? GALTER. CASTIL. Alex. I 23 col. 465^B: fugata / rerum -e, dedit causas penetrare latentes. ADAM. S. VICT. p. 5,41: quod sub -e carnis agit / Dei sapientia. CARTUL. Maloleon. 21 p. 31 (a. 1174): -ibus ignorantie relegatis. CARTUL. archiep. Magd. 429 (a. 1191): -e oblivionis tegere. CARTUL. S. Alb. Andegav. II 717 p. 204 (a. 1191—1220): quod vetustatis -es operit. ALAN. INS. planct. nat. p. 466: istam -e taciturnitatis obduxi.

8) *obscurité, manque de clarté*: AGIUS comput. 8,25: omnia, que supra posui, sine -e videbis. GERARD. MORES. delib. p. 30: quorum sacratissimum hymnum omni -e involutum affurcilare desideramus.

9) *ombre, tristesse (en parlant d'un sentiment)*: IVO epist. I p. 90: posset autem vestra fraternitas hanc -em cordis mei in serenitatem cito convertere. GUIBERT. Nov. vita I 15 p. 54: illico mihi visa est a facie cordis -es amota. STEPH. TORNAC. epist. 211 p. 261: tristitie -em congratulationis absorbet claritas. PETR. RIGA Aurora

I Hester 199 p. 393: *detersa -e doloris*. CARM. Bur. B 68,5,3: *scindit -em omnium / curarum*. ib. 140,1,5: *pellantur -es animi*. WALTH. MAP nug. cur. III 2 p. 122: *mirentur Parii...-em in amicitii et fraudem*. VITA Proc. 157: *-e quatuor annis cecitatis occupata mulier*.

10) *tache, souillure morale*: ALAN. INS. Anticlaud. VII 333 p. 166: *deponat -es odii*. CHRON. COSM. PRAG. cont. I 208: *si causam queris...omni -e mendacii remota hoc est*.

11) *sens symboliques*: HRABAN. univ. IX 18 col. 276^A: *-es autem mystice aliquando incarnationem Christi significant, nullo peccati pondere gravatam, sive virginem Mariam, aliquando protectionem Spiritus sancti, aliquando prophetas et predicatorum sanctos*. ib. col. 276^D: *-es predicatorum significari sepe iam diximus...-es est protectio divina...-es obscuritas est Scripturarum*. CALIXT. II serm. Jacob. col. 1383^D: *-es apostoli vocantur quia sicut -es pluviam ferentes... irrigant*. PETR. COMESTOR serm. V col. 1736^A: *quadruplici enim -e obvoluta erat; est namque -es caliginis, est -es roris, est -es grandinis et -es mortis*. ib. col. 1737^A: *per -em caliginis ea recte intelliguntur que relativa erant veritatis*. ib. col. 1737^B: *per -em roris recte philosophorum accipi potest scientia...per -em grandinis poene intelliguntur*. Per -em umbrae mortis peccata intelliguntur. PETR. RIGA Aurora Gen. 658 p. 53: *suntque prophetae / -es, qui mundo verba beata pluunt*.

12) (*sens collectif*) *nuée, grand nombre*: GILO hist. Hier. II 336: *rupit ut illa chorum -es glomerata virorum*. ALAN. INS. Anticlaud. I 275 p. 65: *ordo supercilii, iusto libramine ductus, / nec nimis exhaustus nec multa -e pilorum / luxurians, sese geminos exemplat in arcus*.

13) *addere -ibus, expression signifiant tuer, envoyer au ciel*: CARM. de Lamb. I 397: *fortibus irrumpunt postesque ac limina frangunt / et, quos inveniunt, confestim -ibus addunt*. v. col. 1472 l. 21.

14) *Iris in -e, arc-en-ciel*: GUILL. CAMP. dial. col. 1065^A: *hoc idem Iris in -e significat que, bicolor ex rubro et viridi, aque et ignis indicium monstrat, quorum primum in mundum deseivit*.

nubescō 3. *être voilé, être taché*: JOH. ALT. Arch. VI p. 332: *si Paradisi forme rosei precelleret oris / gloria, nec vultus macule -eret umbra*. ib. p. 341: *nec tulit ut nomen tenui -eret umbra*.

nubeus, -a, -um [nubes] *de nuée*: MIRAC. Bertini II 11: *columpna quoque -a in medio caliginis caelitus pendula super ipsum collem videbatur*.

nubidus, -a, -um *nuageux, sombre*: UGUTIO s.v. nubo: -us, -a, -um, obscurus, quasi nubidatus.

nubifer, -a, -um 1) *nuageux*: WANDALB. creat. mund. 57: *nebulosam / speram -amque*. id. martyr. 33: *-i penetrat sol sidus Aquari*. SEDUL. carm. 2,32,22: *fitque hiemps aestas tempore -o*. ALEX. NECK. laus div. sap. II 101 p. 375: *turbat mare -r Euris*.

2) *qui touche aux nuages, élevé*: ARDO Bened. 30 p. 213,13: *cingitur...-is undique montibus*. GALTER. CASTIL. Alex. VI 108 col. 521^A: *maxima -am se turba recepit in arcem*. EGIDIUS PARIS. Carolin. II 158: *-os erecta.../ castra super scopulos*.

nubigenus, -a, -um *qui produit des nuages*: SEDUL. carm. 2,70,6: *cana hiemps...fert -is nubila tristis aquis*. CARM. cod. Vat. (5330), 13,3: *-um zephyris gremium quassantibus ingens / fit fragor*. GOZECH. epist. 6 col. 888^C: *cum -is omnibus fratribus suis, cumque Aeolo rege et ventis suis*.

nubiger, -a, -um *provenant des nuages*: GIRALD. itin. Kambr. I 8 p. 73: *vada...quolibet -o imbrum augmento non reperiuntur*. v. *nuvigerus*.

15) **nubileus**, -a, -um [nubilus] *nuageux (au sens propre et figuré)*: WALTH. MAP nug. cur. XV p. 21,6: *sicut annos remissionis vel iubileos a remissione vel a iubilo scimus (es)se dictos, annos scilicet remissionis et gracie, securitatis et pacis...ita annus ab incarnatione Domini millesimus centesimus octogesimus septimus nobis est -us a nubilo dicendus, tam nubilo temporis quam tenebris infelicitatis, annus timoris et belli, meroris et oneris...quem hyemales continue turpaverunt inundaciones*.

25) 1. **nubilis**, -e 1) *en parlant de personnes: en âge d'être marié* (UGUTIO: *nubilus*. -e, ad nubendum habilis): a) *en parlant d'une jeune fille*: GUILL. PICTAV. gesta p. 94, 39: *et quoniam pueri etas nondum fuit matura coniugio, in locis tutis illam prope -em magno cum honore custodiri fecit*. CARTUL. S. Sepulcri 77 p. 154 (a. 1129): *puellam -em cuidam nostro nutrito famulo, ...legaliter copulare studuimus*. ORD. VIT. hist. VIII 16 t. III p. 361: *Hadvisa autem <non> iam -is obiit*. SUGER. Ludov. VI 8 p. 40: *filiam...necdum -em*. GALAND. REGN. prov. 19 p. 49: *nec uxor anus, nec que nondum -is est, sed viro iam matura ducenda est*. CARTUL. Maloleon. 24 p. 35 (c. 1186): *que cum -is fuerit et tempestiva, nulli copulabitur in matrimonio nisi homini abbati*. b) *en parlant d'un homme*: THEOD. TREV. Liutr. 9,2: *sic est ad annos perductus iam viriles -is, quando corporis calorem iam sentire ceperat*.

2) *en parlant de l'âge, nubile*: TRAD. Patav. 99c (1013–1045): *ut ipsa et omnis posteritas illius cum ad -em pervenerint etatem tres nummos...persolvant*. GUILL. PICTAV. gesta p. 88,37: *que priusquam -es pervenisset ad annos, morbo ipse interiit*. LAMB. ARD. Ghisn. 129 p. 625,26: *cum puellula...ad -es iam accederet annos*. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 20 p. 637: *adhuc intra -es degentem annos*.

3) *propre à l'âge nubile*: PETR. DAMIAN. epist. VIII 14 col. 493^B: *puelle...cum puberes adolescere, cum iam -ibus incrementis coeperint propinquare*.

2. **nubilis**, -e v. *nobilis*.

nubilo 1. *obscurcir, assombrir* (UGUTIO s.v. nubo:

-o, -as, obscurare. spissum facere): 1) *aupropre*: WOLFHER. HILD. Godeh. II 34 p. 216,29: anus...velato capite -ata facie ante sepulchrum beati viri se proiecit. 2) *au figuré*: ALAN. INS. Anticlaud. II 46 p. 74: ut novus in mundo peregrinet Lucifer, in quo / nullius labis occasus -et ortum. ib. IV 326 p. 116: hec salinca rosas, hec nubes -at astra / virtutum, cuius tenebris paciuntur eclipsim. ib. VI 224 p. 147: cur istos ditat sapiencia, -at illos / sensus inops, animus pauper, mendica voluntas.

nubilositas, -tis f. [nubilosus] *temps nuageux*: ADALBOLD. Henr. II 12 p. 686,37: ut nunquam serenitas quam non sequatur -s, sic raro iocunditas quam non comitetur adversitas.

nubilosus, -a, -um *forme* nubilosus: ADAM PONT. utens. p. 121,22.

I) *adj.*: *nuageux*: A) *au propre* (UGUTIO s.v. nubo: -us, -a, -um, nubo et obscuritate plenus): SEDUL. rect. XV p. 71: cum -a grandine. PETR. CELL. epist. I, LXVII col. 513^C: tam noctis tenebrosa interpolatio quam diei -a caligo. GIRALD. itin. Kambr. I 3 p. 38: occiduum temperiem quo -ior et obtusior, tanto benignior atque salubrior aura fecundat. ALEX. NECK. utens. p. 116: in tempore -o vel aquoso.

B) *au figuré*: 1) *obscur, peu clair*: LABORANS iustit. p. 38,8: contra Stoicorum -am...phantasiam. 2) *trouble (au point de vue moral)*: GUIBERT. Nov. moral. III, VIII 21,22 col. 105^B: vel -a animi egritudine ad modum hiemis concutientes. 3) *qui engendre les soucis*: Ivo epist. I p. 72: exoneratus sarcina pastoralis...plena cure fastidiose et -e. 4) *sombre, troublé*: OTTO FRIS. gesta 1,47 p. 65: nunquam...-um vultum ostendit. ib. chron. pref. p. 1,7: ob -a tempora. 5) *troublé, aveuglé*: VITA Godefr. Cap. I 3 p. 517,19: ne quis...perfidia -us perspicue derogare presumat veritati.

II) *subst. n. pl.*: *mauvaises nouvelles, choses désagréables*: OTTO FRIS. gesta 1,8 p. 25,19: tantundem mihi est primo audire -a, cum postmodum auditurus sim serena, quam primo auditis serenitas, post auditurus sim -a.

nubilus, -a, -um I) *adj.*: A) *nuageux*: RYTHM. Mer. et Car. 100, 2: 'caelum -um' 'Celum -um' / Domine Deus, te rogamus pluviam. ALAN. INS. Anticlaud. II 105 p. 76: non tonitrus horrenda lues, non -us aer (cf. ib. IV 339 p. 117).

B) *obscur*: PAPIAS: -um, umbrosum, tetrum, obscurum. UGUTIO s.v. nubo: -us, -a, -um, obscurus, spissus.

C) *aveugle*: AIMOIN. SANGERM. Georg. III 24 p. 56: iuvenis quidam annos (ut ferebatur) quinque in caecitate gerens, se omni tempore -um fore gemebat.

D) *troublé*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. I 3 p. 13: plerumque lucida, plerumque -a recepit intervalla. PETR. RIGA Aurora IX col. 30^B: -us inde domum redit, hoc exponit amicis, / corde gemens, vultu tur-

bidus. GIRALD. topogr. III 12 p. 155: musica -os vultus serenat.

II) *subst.*: A) *m.*: *vent mêlé de pluie*: UGUTIO s.v. nubo: hic -us id est ventus aque mixtus. GUIBERT. Nov. vita I 23 p. 84: parvo emergente tonitruo, nec crebrescente corusco, tempestuosi aeris -us eminebat.

B) *n.*: 1) *temps sombre, ciel couvert*: WIPO gesta epist. p. 3: ne solis radius sit in -o. UGUTIO s.v. nubo: hoc -um, nubes vel obscuritas. cf. col. 1475 l. 46.

2) *endroit sombre*: HONOR. AUG. spec. add. p. 15,2: tercius calcedonius habens ignis effigiem in publico subrutilans, in -o dans fulgorem.

3) *(au pl.) les nuages*: a) *au propre*: WALAHFR. carm. 5,18,11: quia lucifluo succedunt sepe sereno -a. DICUIL mens. orb. p. 53: *Athlas* ultra -a caput condit. BRUNO QUERF. Adalb. (rec. A) 19: Alpium -a tranans. b) *par métaphore*: PAUL. DIAC. carm. VII 3 (éd. Neff): effulsit ut sidus novum / mundana pellens -a. GAUFRID. S. VICT. fons philos. II 675 p. 58: ex aquis -a tenebrarum densa / horum nobis expulit labor et impensa.

4) *(par analogie) ce qui a l'aspect d'un nuage, nuage (de traits)*: ALAN. INS. Anticlaud. IX 6 p. 185: celum telorum -a velant.

5) *(au figuré) voile, secret, obscurité*: JONAS AUREL. Hugb. col. 392^C: totius ambiguitatis -o exutus. GODESC. SAX. trin. deit. p. 83,18: profecto patet absque ambiguo, claret sine -o, liquet sine scrupulo. EPIST. Ratisb. 5 p. 283,18: si sine -o tue dilectionis dici liceret. PETR. CANTOR verb. abbrev. CXI col. 296^C: sine -o allegorie. LIGURINUS 4,39: eximiis inducens -a rebus.

6) *trouble, tristesse*: Ivo epist. I p. 90: in hoc uno -o mentis mee plenam adhuc consolationem non habui quod illi sancte letitie...interesse non merui. NIGEL. WIREK. contra cler. p. 213: necesse est ut id sedulo opereris quo famam facias detracto -o serenari. CARM. Bur. B 165,3,6: solus solam veneror his laudibus, / terso mentis -o.

7) *souillure, tache morale*: GUIBERT. Nov. moral. III, VIII 15 col. 103^B: accedenti...ad confessionis auro-ram, veteris concupiscentie se -um ingerit. ALAN. INS. planct. nat. p. 497: aliene fame serenitatem detractio- nis -o nubilare conantur.

8) *n. pl.*: *soucis, contrariétés*: WALAHFR. carm. 5,24,12: prisci atra timoris / -a decutiens. POETA SAXO 1,399: facinus tantum quoniam permansit inultum, / tristia regali subduxit -a menti. ALAN. INS. Anticlaud. I 36 p. 58: risus nostre proscribens -a mentis. ib. I 410 p. 69: erroris tergat tenebras .../...mentis et falsi -a pellat.

nubito 1. [nubo 3.] *épouser*: PAPIAS: -ant, nubunt. **nubivulus**, -a, -um [nubes et volare] 1) *qui se déplace sur un nuage*: VITA Reginsw. 16: his peroratis nuntius ille -us (sc. aliquis e civibus coeli) illico unde venit redit. 2) *qui vole vers les nuages*: NOTK. BALB. notat.

p. 68,20: Johannem celipetam -us / Augustinus paribus est alis insecutus.

nubo 3. *formes: ind. parf.:* nubsit: HRABAN. *carm.* 16,27. THIETM. 4,58. FULCO. MELD. *nupt.* I v. 91. nupxit: ROB. TORIG. *chron.* t. II a. 1182 p. 116.

1) *couvrir, cacher:* HRABAN. *univ.* IX, XVIII col. 276^A: nubes dicte ab -bendo, id est, operiendo coelum. UGUTIO: -bere id est tegere.

2) *se marier, épouser* (UGUTIO: -bo, -bis, -psi, -ptum, olim erat activum pro maritare...sed modo neutrum passivum).

a) *en parlant d'une femme* (UGUTIO: -bo...pertinet ad mulieres ut -bo tibi id est maritor tibi, id est ducor a te in -ptam...quia cum femine -bunt tunc primum capita tegunt): α) *avec le datif:* LEX Thuring. 45: si libera femina...cuilibet -pserit. HRABAN. *carm.* 16,27: -bsit...viro insigni...Rebecca. EPIST. Worm. I 21 p. 42,26 (c. 1027—42): eam quam tibi -ptum ire quidam hortantur. GUILL. PICTAV. *gesta* p. 88,38: Gualterium Medantinum comitem cui soror Hugonis -pserat. OTTO FRIS. *gesta* 1,10 p. 5: de uxore eius Agnete, quod Leopoldo marchioni -pserit. CARTUL. S. Mar. Paris. t. III 10 p. 356 (a. 1152): Agnetem ancillam nostram... Galtero -pturam ita absolute et integre liberavimus. HIST. Mont. Pannon. p. 603 (a. 1153?): cum autem...iuxta sue nobilitatis normam viro -bere decreverit *uxor*. GUILL. TYR. *hist. rer. transm.* XVII 18 p. 790: dominam principissam...commonet ut unum de nobilibus sibi, cui -bat, eligat viris. STEPH. TORNAC. *summa causa* XXVII p. 233: dum enim vivunt sacramentaliter separari non possunt, quia nec iste alteram ducere, nec illa alii valet -bere. β) *avec ad et l'accusatif:* TRAD. FRIS. 1266a (c. 972—976): inter nobilem mulierem -ptam ad quemdam famulum. γ) *abs.: se marier:* LEX Saxon. 45: si vidua filiam habens -pserit. THIETM. 4,58: quarum una est abbatisa, IIa -bsit. DIPL. Conr. II 216 p. 296,13 (a. 1035): mulier si extra villam -pserit. GERARD. MORES. *delib.* p. 20: viduas vero, si -pserint, tanquam adulteras dampnant *Catharoe*. ANNAL. August. I a. 1080: converse et Deo sacrate mulieres -bere sunt coacte. *expressions:* dare -ptum (*supin*) ou -ptam: *donner en mariage:* EINH. Carol. 19: quod nullam earum cuiquam aut suorum aut exterorum -ptum dare voluit. ANNAL. Fuld. a. 887 p. 105,29: nobilissimorum filie...suis...propinquis -ptum dedit. VITA Mathild. II³ p. 286,11: non est nostrum, eam -ptam dare alicui absque consilio et consensum parentum. *expressions signifiant mariage:* -bendi copula: MEM. Moden. p. 33,4 (a. 850): quisquis sibi legitimo tramite uxorem maluerit sociari et -bendi copulam honesto decore sortiri. -bentium vinculum: ALAN. *Ins. planct. nat.* p. 503: -bentium indissolubile vinculum.

b) *en parlant d'un homme:* α) *avec ad et l'accusatif:* RUODL. VI 24: pastor ait 'nusquam melius -psisset ad

ullam'. TRAD. Salisb. II 187 p. 671,31 (a. 1170): si ad mulierem michi nobilitate inferiorem -psero. β) *abs.: se marier:* RUODL. VI 120: is -psit. TRAD. Salisb. I 145 p. 321,1 (a. 1104—1116): si...filii eorum...non legitime -pserint. HIST. Mont. Pannon. VIII p. 270 (a. 1086 fals. c. 1135—71): equites...-bunt undecumque, tradunt filias suas quocumque voluerint.

c) *sens général:* HRABAN. *epist.* 29 p. 446: invenimus, quod in tertia propinquitate carnis secundum Grecos liceat -bere, in quinta vero secundum Romanos. WALTHARIUS 82: cum primum tempus -bendi venerit illis. HIST. Mont. Pannon. VIII p. 270 (a. 1086 fals. c. 1135—71): et in aliis locis arantes tali tenore, ut non possint -bere aliunde. ALAN. *Ins. planct. nat.* p. 442: dedignans panno -bere viliori.

3) *prendre femme ou mari, fêter le mariage* (cf. VULG. Math. 24,37. Luc. 17,27): OTTO FRIS. *chron.* 8,7 p. 400,6: qui tanquam fur in nocte, id est non provisos, edentibus et bibentibus, -bentibus, -ptum tradentibus,...supervenire non dubitatur.

4) -bere in Christo, *recevoir le sacrement de mariage chrétien à la suite d'une conversion:* THIETM. 4,56 p. 95: predictus mas et nobilis femina illisque subdita omnis familia gaudet se in Christo -bsisse.

5) *par métaphore:* a) *en parlant du mariage mystique:* HRABAN. *carm.* 16,27: ecclesia Christo -bsit et ipsa viro. b) *en parlant de l'entrée en religion (de moniales):* Ivo *epist.* I p. 42 (a. 1092): Christo enim vovistis -bere, non clericis. c) *en parlant de l'union de l'âme et de Dieu:* ARNULF. AUREL. Ovid. *metamorph.* V 1 p. 212 (56): anima...a viciis liberata suo -bit creatori et coniungit.

6) *joindre, unir (en parlant de choses):* GALTER. CASTIL. Alex. I 14 col. 465^A: non minor urbi / -psit honor. ib. III 186 col. 490^A: et Zoroe qua cruri tibia -bit / cedit utrumque genu. ALAN. *Ins. Anticlaud.* I 282 p. 65: lilia -pta rosis. id. III 13 p. 89: nudis cutis ossibus arida -bit (cf. GALTER. CASTIL. Alex. I 66). PETR. RIGA Aurora I Hester 95 p. 390: mista rosis -bunt in vultu lilia. *spéc., être l'attribut de:* PETR. RIGA Aurora IX col. 26^C: Marti -bi onyx, Venus est iuncta berillo.

7) *avoir des rapports sexuels:* JOH. CANAP. Adalb. 5: ille vero quia vestitam virginem tetigit / ...iam se -psisse verissime / credidit.

nupta, -e f. (*emploi substantivé du participe passé*)
femme mariée: 1) *en général* (HRABAN. *univ.* IX, XVIII col. 276^A: -e quod vultus suos velent. cf. PAPIAS. UGUTIO: s.v. nubo: hec -a, id est uxor): HROTSV. Theoph. 250: David,...princeps quoque regni / Iudaici,.../ illicito -e subito preventus amore. à noter non nupta, la Vierge: HROTSV. Mar. 595: quid sibi non -e partus vult iste novellus? pour désigner Eve: BERNARD. MORL. octo vit. 511 p. 112: -a dedit malum, vir edit, dum suasus obedit. 2) *épouse par rapport à son mari* (PAPIAS: -a, viro copulata): VITA Mathild. 113 p. 286,23: Hen-

ricus autem tradidit venerabili -e in dotem. TRAD. Fris. 1470 (a. 1075): Rozila -a famuli. *cf.* p. 106 in. WALTHARIUS 150: si -am accipiam domini precepta secundum. PETR. DAMIAN. epist. VIII 14 col. 491^B: studet -a ut virum suum falerate compositionis forma demulceat. GILO hist. Hier. II 430: Humberga...-a prius comitis, nunc -a Gualonis. 3) nuper -a: *jeune mariée*: CARTUL. S. Michael. Mos. 71 p. 256 (a. 1119–24): panes etiam et candelae nuper -arum vel mulierum partu resurgentium.

nubs *v. nubes.*

nubulosus, -a, -um *v. nubilosus.*

nuc *v. nunc.*

nucaria, -e *f.* [nux] *formes*: nuceria: CARTUL. Misericord. Dei 212 p. 190 (a. 1177). nugaria: LIB. fid. Brac. I 41 p. 69 (a. 1032) et 92 p. 112 (a. 1057). *noiseraie terrain planté de noyers*: LIB. fid. Brac. I 92 p. 112 (a. 1057): quanto plantato ibi fecimus pumar, sauto, perarias, cessarias, nugarias. CARTUL. Misericord. Dei 211 p. 188 (a. 1163): terram de Moncellis...; -am de Pozai et tuscam Bertet. ib. 212 p. 190 (a. 1177): -erias quas nobis rationaliter contulerunt. *v. noçares, noeria, noiereta, nuclearium nuclearia et nuclearium.*

nuclearium, -i *n.* [nucarius] *noiseraie*: CARTUL. S. Alb. Andegav. I 275 p. 317 (a. 1060–1081): emit unum arpennum terre et dimidium -um. *v. nucaria et nucetum.*

nucarius, -i *m.* [nux] *formes*: nucarius: CARTUL. Icaun. I p. 516 (a. 1153). CARTUL. Paracl. 14 p. 24 (a. 1164). nucerius: CARTUL. Athanac. 22 p. 567 (a. 1034?). nucharius: CARTUL. Gellon. p. 363 (a. 1077–1099). CARTUL. S. Alb. Andegav. II 788 p. 269 (c. 1110). nucherius: CARTUL. Nuchar. 270 p. 297 (c. 1099). nugarius: FORMA mon. Sangall. p. 14a (c. 816–30). RECEPT. A. LXII p. 18. nugarus: COD. Lang. 89 col. 167^C (a. 813). nugerius: CARTUL. Anian. 100 p. 240. CARTUL. S. Sever. Burdigal. 31 p. 31 (a. 1108–1130). CARTUL. S. Joh. Ang. p. 94 (c. 1108). *noyer*: 1) *arbre*: CAPIT. reg. Franc. I 70 p. 91,1 (c. 800): de arboribus volumus quod habeant pomarios diversi generis... ficus, -os, ceresarios diversi generis. ib. 29 p. 255,9 (a. 810): de arboribus, pirarios, pomarios,...-os. AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 33: nomina arborum... Nux vel -us, hnut-beam. CARTUL. S. Cypr. Pictav. p. 131,20 (a. 1085): silvam, arbores, -os. CARTUL. Nuchar. 270 p. 297 (c. 1099): una (*pars terre*)...ubi sunt nucherii prope ad viginti. CARTUL. S. Maxent. 349 p. 364 (a. 1143–64): terram illam cum -is et cum orto. 2) *bois (de cet arbre)*: CARTUL. S. Joh. Ang. p. 94 (c. 1108): unum baculum de nugerio. *v. l. nogarius et noçedos.*

nucatia, -e *f.* *peut-être pour nucaria?*: CARTUL. Roman. 16 p. 42 (a. 1057): breve de guirpimentia quam fecit A. de -a et de recepto donaverunt.

nucarius, -i *m.* *v. nucarius.*

nuceria, -e *f.* *v. nucaria.*

nucerinus, -a, -um [nux] *en bois de noyer*: RUODL.

VII 12: potus at in patera summi tuberis -a / precipui vini piperati sive medonis.

nucerius, -i *m.* *v. nucarius.*

nucetum, -i *n.* *forme nocetus*, -us: REG. Tib. 2 p. 21,12 (a. 945). *noiseraie, lieu planté de noyers ou de noisetiers*: REG. Tib. 2 p. 21,12 (a. 945): terra que ponitur in nocetu. CARTUL. Bugell. 35 p. 47 (a. 1197): canpus et castanetum et -um. *v. noiereta, nucaria et nuclearium.*

nuceus, -a, -um 1) *de noix*: ANTIDOT. Sangall. p. 96: oleo -o sicut amigdalio conficis. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1182^C: hoc (*i. oleum olivarum*) purius est quam -um vel lineum vel myrtinum vel raphaninum. 2) *arbor -a, noyer*: EBBO BAMB. Otton. 3,18: arborem -am pregrandem ydolo consecratam cum fonte...invenit.

nucha, -e *f.* [ar. noukha] *moelle épinière*: COLL. Salern. II p. 537: si medulla id est -a ossis exierit, incurabile est. ALFR. ANGL. cord. 8,9 p. 34,20: nervus quidem precisus et -a similesque casus partes inferiores reddunt insensibiles. *v. nuchus.*

nucharius, -i *m.* *v. nucarius.*

nucherius, -i *m.* *v. nucarius.*

nuchus, -i *m.* [*cf.* ar. noukha 'moelle épinière', voir M. Peñuela, ALMA. XVII pp. 167–8] *nuque*: ROTUL. cur. reg. I 63 (a. 1198): eum vulneravit super -um suum. *v. nucha.*

nucicula, -e *f.* *forme nucicla*: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 520,7. 1) *petite noix*: UGUTIO s.v. noceo. hec -a et nucilla et nuscla, omnia diminutiva...et hec -a. id est amigdala vel minor nux. 2) *amande*: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 520,7: amigdalio(!) grece, latine nux longa quam alii nuciclam vocant. PAPIAS: -am, amygdalam. UGUTIO: *supra.*

nucillus, -i *m.* [nucicula, *cf.* a. fr. noicille 'noisette', FEW 7,226] *amande (de la noix)*: ANTIDOT. Glasg. p. 123: sulfur et -us de nocis et liquamen pariter commissis, teris.

nucilla, -e *f.* 1) *petite noix*: UGUTIO s.v. noceo: hec nucicula et -a et nuscla, omnia diminutiva. 2) *amande*: UGUTIO s.v. amigdala: amigdala, -e grecum nomen est, que dicitur nux longa latine, hanc alii -am vocant, id est minorem nucem.

nuclea, -e *f.* [*cf.* nucleus] *amande de la noix*: HONOR. AUG. spec. col. 839^D: in nuce tria considerantur, per que / tres ordines in ecclesia designantur... / per -arum dulcedinem contemplatione / indulcorati denotantur.

nuclearia, -e *f.* [nucleus] *noiseraie*: CARTUL. Misericord. Dei 2 p. 3 (a. 1175): -am quoque de Pozay quam acquisierant...perpetuo possidendam. *v. nucaria et nuclearium.*

nuclearium, -i *n.* [nucleus] *noiseraie*: UGUTIO s.v. noceo: hoc -um, locus ubi crescunt nuces. CARTA a. 1140 (Gallia Christ. X instr. 26 col. 115): cultura de Vincella in qua prefata ecclesia, que antiquitus habebat, retinet -a. *v. nuclearium et nuclearia.*

nuclearius, -a -um [nucleus] 1) *adj.*: *du noyer*: TRAD. Ratisb. 857 p. 414,30 (a. 1149—c. 60): modium -e frugis exinde monasterio prebens. 2) *subst. m.*: *noyer*: UGUTIO s.v. noceo: hic -us, arbor que fert nuces. BERNARD. MORL. ordo Clun. I 75 p. 282: granatarius vero per consuetudinem ornasse debet totum pistrinum de intus foliis -i.

nucleaticus, -a, -um [nucleus] *décortiqué?*: TRAD. Ratisb. 858 (a. 1149—c. 60): modium -i frumenti monasterio conferant.

nucleolus, -i *m.* *petit noyau*: UGUTIO s.v. noceo: hic -us, diminutivum.

nucleus, -i *m.* 1) *noyau*: RECEPT. A. XCI p. 23: -us persici den. I. ib. B. IIII p. 41: farina ex -us persicarum cum mel et aceto distemperas. ALFR. ANGL. plant. II 16 p. 45,7: facit fructus calorem ascendere, eritque amarus, eruntque -i eius pyramidales propter attractionem caloris superius.

2) *amande (d'un fruit à coquille tel que la noix, la noisette ou l'amande)*: a) *au propre*: UGUTIO s.v. noceo: -us, illud quod latet in testa nucis vel dicitur -us a nubo, quia nubet cortici. PETR. DAMIAN. serm. XLVI col. 760^C: sicut enim amygdalina nux ex -o constat, osse et cortice. COD. Pray 79 off.: nux enim in suo corpore trinam habet substantie unionem: corium, testam et -um. GUILL. CAMP. dial. col. 1048^D: nux integra non est bona ad comedendum... prius ergo oportet testam frangere et sic pervenire ad -um. PETR. RIGA Aurora prol. III p. 7,15: aliquas allegorias elicere, tanquam -um de testa. PETR. COMESTOR serm. X col. 1749^C: nux testam habet inedibilem et -um intus edibilem et dulcem. HILDEGARD. phys. 3,10: interiores -os eiusdem fructus (*sc. amygdali*) sepe comedat. COLL. Salern. II p. 150: avellanarum -os tere. CARTA c. 1200 (Gallia Christ. Noviss. S. Paul-Trois-Châteaux 98 col. 59): de omni bestia deferente extra -os amigdalorum vel nucum accipiuntur tres denarii pro pedatgio et si deferat integras, scilicet cum testa, accipitur unus novus denarius. b) *par métaphore*: GERARD. MORES. delib. p. 26: ideo *Jesus* fregit nuces discipulis quo quandoque vescerentur ex -is. BERNARD. serm. sup. cant. II 42 I p. 33: priusquam ex hac testa -um spiritus elicere inchoemus, dico unum breviter. ADAM S. VICT. p. 11,55: nux est Christus, cortis nucis / circa carnem poena crucis... / et Christi suavitas / signatur per -um. ALAN. INS. Anticlaud. II 513 p. 87: hec scriptura... minime dignata fateri, gramaticos humiles, qui solo cortice gaudent, / quos non dimittit intus pinguedo medulle / si foris exposcunt, fragmenta, putamine solo / contenti, nequeunt -i librare saporem. VINC. KADL. chron. p. 130: in Petro... adeps et -us, in Zophiro cortex fuit et palea virtutis.

3) *fruit*: a) *amande contenue dans un noyau*: HRABAN. univ. XIX, VI col. 514^A: nuces autem generaliter dicunt omnia poma tecta corio duriorè, ut pinee, nuces, avel-

lane, glandes, castanee, amygdales; hinc et -i dicti quod sunt duro corio tecti (*cf.* Isid. or. 17,7,22). Ps. HUGO S. VICT. best. III col. 113^C: hinc -i dicti quod sint duro corio tecti. b) *noisette*: WANDALB. mens. 228: ac dulci ficu prunisque pirisque..., / pluribus et -is gratos miscere saporis. JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 35,3 p. 46,22: adamas est indicus lapis -i avellani magnitudine. ECBAS. capt. 1024: ponantur -i corilorum robore nati. VITA Bonif. II 2 p. 94,30: nichil aliud ad viaticum nisi tantum unam caligam plenam -is secum tulit.

4) *noyau, masse de métal servant à la fabrication d'un objet*: THEOPH. sched. 3,60 p. 251: compone tibi duas massas ad magnitudinem quam vis thuribulum habere... que masse vocantur -i.

5) (*au figuré*) *essentiel, cœur*: EPIST. Worm. I 19 p. 36,14: cum magis ad sententie -um seu ad mittentis devotionem sit respiciendum. GUIBERT. Nov. laud. Mar. VII col. 561^C: ad interne semper dulcedinis -um eius convertebatur optio. id. pign. sanct. II I col. 629^B: -um difficillime et a multis mihi proposita questionis terendo.

nuculus, -i *m.* [anniculus ou annuculus, v. *Caesarius Arelatensis* p. 743 (Morin); *cf.* REW 481] *agneau d'un an*: COD. Histr. I a. 1186: omnis casaria pecudum in festo S. Georgii teneatur conducere unum bonum -um cum tota lana ad domum locatorum. ib.: dare etolvere annuatim... unum porcum et unum -um.

nucos v. *nosco*.

nucubum, -i *n.* [nuculum, de nugulae, *dim.* de nugae, *influencé par* cubare? nox?] *songe*: UGUTIO s.v. -a sompnia dicuntur (*cf.* Gloss. Aa S 602: Somnia: nucula, id est fantasia noctis; Aa S 603: somniator, qui nucula videt, vel qui interpretatur; Abba Nu 14: Nucula, somnia).

1. **nucula**, -e *f.* *petite noix*: PAPIAS s.v. nucicula: nuciculam, amygdalam; quidam -am vocant quasi minorem nucem.

[2. **nucula**, -e *f.* [erreur pour nebula] v. *nebula*.]

nucum, -i *n.* [pour nucetum] *noiseraie*: CARTUL. Sord. p. 48 (a. 1105—1119): cum omnibus alodiis et viridariis et -is.

nudatio, -nis *f.* 1) *action de mettre à nu*: GERARD. MORES. delib. p. 109: de -ne David: nudavit itaque se David, id est: humiliavit se Filius Dei. BURCH. BELV. barb. III 48 p. 86: ut -ne verticis ostendatur.

2) *révélation, explication d'un sens obscur*: GERARD. MORES. delib. p. 296: in libello autem, quem ad Andream presbiterum... de divino patrimonio expressimus... de istiusmodi tam -ne, quam reseratione, latissime anno preterito disputavimus.

nudator, -is *m.* *qui dépouille, qui dévalise*: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 527,38: vispillones baiuli vel -es cadaverum. GERHOF. novit. 38 p. 78,27: quasi pro summi regis victoria tuba intonat... hostes altarium eius -es et lumen suorum extinctores conturbans.

nudicollum, -i n. [nudus et collum] *partie du cou qui est découverte*: ALAN. TEWKES. Thom. 30 p. 346: utebatur...cilicio a -o usque ad poplites.

nudifico 1. [nudus et facio] *dépouiller, rendre nu*: CARM. Salisb. 10,38 p. 645: octobris nomen numero consistit et imbre, / hic arbusta gelu -are solet.

nudimanus, -a, -um [nudus et manus] *les mains vides*: EKKEH. IV cas. Gall. 7 p. 28: devovit autem benedictione fratribus data, anno altero vita comite se rediturum et uti tunc quidem nequaquam venire -um.

nudipedalis, -e 1) *adj.*: a) *pieds nus, qui va nu-pieds*: TRANSL. sang. Dom. in Aug. 32: -es ad...capellam progrediuntur fratres. b) *qui convient à un homme marchant nu-pieds (en signe d'humilité)*: EGINO epist. 1,27 p. 443,36: vobis potius congrueret -is lamentatio quam regalis sine capite iubilatio.

2) *subst. n. pl. (forme nudopedalia: PAPIAS): action de marcher pieds nus en signe d'humilité*: WALAHFR. carm. 5,9,2,8: plus tamen impugnat quod -ia cogar / ecce pati, ni vestra prius solatia nostros / respiciant casus. RADBERT. Matth. col. 412^D: quidam orientalium monachorum...-ia sectantes. ARNOLD. RATISB. Emm. 1,9 p. 1008^B: multos fecit annos in gravi poenitentia, exercens -ia. LAMB. HERSE. annal. a. 1064 p. 92,24: qui monachos...ad ieiunia et -ia coegisset. TRANSL. Modo. 14 p. 296,43: utque devotius eorum implorare queat suffragia, cum spiritualibus exercet -ia. HERIB. BOS. Thom. IV 16 col. 1201^D: religionis vir...omni tempore exercens -ia.

nudipes, -dis 1) *adj.*: *pieds nus, qui va nu-pieds*: GUMP. Venc. 8 p. 216,22: itinera...-s singulatim ecclesias queritando perlustrabat. FULCH. hist. Hier. II 31 p. 494: ego quoque cum ipsis -s orabam. GUIBERT. Nov. vita III 12 p. 190: calceis suis cuidam pauperi attributis, -s et mente compuncta. RADULF. NIGER II p. 156: fratrem veneno necavit et ideo -s abiit Hierosolymam. EKKEH. URAUG. Hieros. 32,3: a sepulchro Domini -des processimus.

2) *subst. m. ou f.*: *celui ou celle qui marche nu-pieds*: UGUTIO s.v. nudus: hic et hec -s, id est nudus pedibus. EKKEH. IV bened. I 35,40: hunc sibi -dum non vidit Roma / triumphum.

nuditas, -tis f. 1) *nudité, état de ce qui est nu*: a) *au propre*: α) *en parlant d'une personne*: WALAHFR. carm. 5,75,4: frigus invadit grave -tem, / non calent palme, pedibus retracta / stat cutis. GUILL. PICTAV. gesta p. 8: iussit...ipsum orbari luminibus, dein equestrem -te turpatum ad mare deduci sub equo pedibus colligatis. β) *en parlant d'un arbre*: CARM. Bur. B 150,2,2: estas nunc tenella vestit / fronde -tem arborum. γ) *spécialement, en parlant de la peau: absence de poils*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 58,4 p. 64,25: glabella, -s inter supercilia. HONOR. AUG. gemma 1,194 col. 603^B: per -tem rasure calvitium Christi exprimimus. b) *par mé-*

taphore: STEPH. TORNAC. epist. 274 p. 345: clamat philosophia vestes suas conscindi et dirumpi; et quibusdam particularum semicinciis -tem suam verecunde contegens. c) *au figuré*: EPIST. Worm. I 61 p. 105,11: diligamus nos omni amoris fortudine, omni constantia, tota perfectione, aperta si dicam -te. CARTUL. Templ. Sommer. 41 p. 58 (a. 1195): scriptura enim rei seriem incommutabiliter loquitur et per eam veritatis -s aperitur.

2) *misère, pauvreté, dénuement*: a) *au propre*: LIUTG. Greg. 2 p. 69,34: in fame et -te et laboribus multis. DIPL. Otton. I 237 p. 329,3 (a. 962): quod famis ac -tis indigentia ibidem Deo servire non possint. EPIST. Hann. 61 p. 108,17 (c. 1060–61): cum iis X annis...fedissimam -tem sustinuerint. GESTA Franc. Hierosol. 1 p. 4: oportet multa pati pro nomine Christi, videlicet misérias, paupertates, -tes, persecutiones. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVIII 5 p. 825: cum summo labore, fame, siti et -te exspectare oportebat. GILLESB. superfl. cler. XXXVII 1–2: pauperum cotidie videns -tem. b) *au figuré*: α) *en parlant de la vie future*: WALAHFR. Otm. 2: maluit...ad indumentum incorruptionis eterne pertingere quam...future -tis obprobria sustinere. β) *en parlant du langage*: ARNOLD. RATISB. Emm. 2,69: ob velandam teutonice loquele -tem. NICOL. CLAR. epist. III col. 1596^C: poliendus est stylus...ne verborum -s accuset ingenii facultatem. GUILL. MALM. gesta reg. II 165 p. 186: verborum -te contempta, adornat preceptum pecunia.

3) *spoliation*: VITA Liutg. II 1,42 p. 111,23: in pauperes tam largus erat, ut ipsos cum suorum plerumque -te vestiret. CARTUL. Gorz. 60 p. 108 (a. 863): ipsaque altaria pluviis et -tibus (*an leg. humiditatibus*) aspernabantur.

4) *sens propre, interprétation littérale*: GERARD. MORES. delib. p. 60: nulli -ti servire arbitrandum immortalissimum carmen.

nudiustertianus, -a, -um *passé, qui a eu lieu auparavant*: RADULF. CADOM. gesta Tancr. 42 p. 637: qui -is damno, iniuria, convitio efferatus, petitam ab eo pacem, mox et ipse donat.

nudiustertius *indécl.* 1) *trois jours auparavant*: PAPIAS: -us, nuper, die tertio. ANON. gesta Hung. 37: Zuburium ducem...quem -cius ceperant,...laqueo suspenderunt.

2) *trois ans auparavant*: ORD. VIT. hist. XII 37 t. IV p. 453: exinde foedus, quod papa -us inter reges pepigerat, ruptum est.

3) *jadis, auparavant*: TRANSL. Libor. I 18: quos -cius diversis passionibus affectos, iam tunc sanissimos esse cognovit. GERBERT. epist. 193 p. 234,15: -cius descripsi materiam malorum nostri temporis. GALAND. REGN. prov. 92 p. 72: -cius quandam ingressus sum ecclesiam, picturis et imaginibus undique ornatam. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXII 27 p. 1122: comitis Joppensis odio,

cui regni curam -us rex commiserat. *dans l'expression* heri et -us: SIGEBERT. GEMBL. Landib. p. 591: heri quoque et -us tu eras. RADULF. CADOM. gesta Tancr. 42 p. 637: sicut heri et -us, redintegratis commerciis orte sunt lites. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1311^C: Goliath exprobrans ut heri et -us. GUILL. Tyr. hist. rer. transm. III 4 p. 116: sicut heri et -us eam arbitrabatur reperire posse vacantem. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 94 p. 605,32: cum enim ut heri et -cius ad eum misisset apud Ardeam. ab heri et -us: RADULF. CADOM. gesta Tancr. 135 p. 700: templum...non ab heri et -us constructum. BERNARD. serm. sup. cant. t. II 54 p. 107: non sine causa sane ab heri et -us invasit me languor iste animi et mentis hebetudo.

nudo 1. 1) *dévêtir, mettre à nu*: a) *en parlant d'une personne*: α) *absolument*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1616^D: ad columnam -atus est et reindutus. β) *avec abl. exprimant le vêtement qu'on dépouille*: VITA Meginr. 10: -averunt eum veste qua erat indutus. CARTUL. Karrof. p. 8 (XIe s.): venerandum corpus -atum vestibus regiis. PETR. COMESTOR serm. 37 col. 1809^B: Joseph fratres...tunica -asse. γ) *avec compl. direct exprimant une partie du corps*: WANDALB. mens. 52: abiecto -et sua crura coturno / vinitor. WALTHARIUS 911: ilia -ans. CARTUL. Karrof. p. 31 (XIe s.): pedes -avit. TRANSL. Conr. Const. 6 p. 444,53^b: pontificalibus induitur ornamentis, solis dumtaxat -atur plantis.

b) *par extension, en parlant de la terre mise à nu par le sarclage*: ADAM PONT. utens p. 122: glebas cernebam ante sationem runcatione -atas.

c) *dépouiller de son écorce (en parlant d'un végétal)*: PETR. RIGA Aurora Gen. 973 p. 64: -at eas (sc. virgas) ablato cortice.

d) *par métaphore: délivrer d'un mal*: WALTH. SPIR. Christoph. II 5,17: hinc pro amore Dei -ate veste timoris / feminei.

e) *au figuré: se -are, mettre son âme à nu (devant Dieu)*: GUIBERT. Nov. moral. III, IX 20,21 22 col. 108^B: 'in tabernaculo' ergo se -at, qui stola impassibilitatis ac immortalitatis spoliatum se etiam in ipso corpore... pensat.

2) *découvrir, dévoiler*: a) *au propre*: WALTHARIUS 896: gladium -avit. FULCO. MELD. nupt. VI 285: reges venerunt tres et tria dona tulerunt; / -ant thesauros, quod thus, quod mirra, quod aurum. UDALR. consuet. Clun. I 13 col. 661^D: baiuli crucis eam presentantes et -antes (est enim huc usque cooperta). EKKEH. IV bened. I 16,48: vulnera nam medico salus est -are / perito. STEPH. TORNAC. epist. 177 p. 213: illo plumbo -antur ecclesie, teguntur isto. ALAN. INS. Anticlaud. IX 280 p. 193: ferrum / -at. b) *au figuré, en parlant d'une chose secrète ou ignorée*: WALAHFR. Mamm. 10,13: tormentis fortibus actus / -abis que tecta tenes; dic ergo quod opto. MEGINH. FULD. Alex. 4: omnem rei seriem paten-

ter -avit regique indicavit. HROTSV. gesta 100 p. 207: illi -abant quaecumque secreta ferebant. EKKEH. IV bened. I 27,17: vatum qui famina -et. PETR. VENER. epist. VI col. 449^B: dolum nubilo pectoris tectum coram amico -avi. ALAN. INS. Anticlaud. III 131 p. 92: illius -at latebras ymosque recessus.

3) *dépouiller, priver, spolier*: a) *avec abl.*: CARTUL. Gorz. 60 p. 107: pene iam hereditas Dei suis -abatur obsequiis. ANNAL. Vedast. a. 886: cumque -assent illum armis suis. HARIULF. Arnulf. II 13 col. 1411^C ^D: quosdam etiam rebus et honoribus -atos. IVO epist. I p. 24: te afflixit et tuis rebus -avit. JOH. FISCAMN. deplor. quiet. p. 52,11: -atus sum gloria mea. GALTER. CASTIL. Alex. VI 355: mors Darium vita simul et diademate -et. ACTA pont. Rom. Gall. III 154 p. 208 (a. 1185): ut...tocius ecclesiastici ordinis prerogativa -etur. ORD. VIT. hist. VII 8 t. III p. 190: ecclesias... ornamentis ab antecessoribus editis -avit. NIGEL. WIREK. contra cler. p. 186: altaria et capsas sanctorum auro et argento -averit. b) *avec de et l'abl.*: ACTA pont. Rom. Gall. V 41 p. 108 (a. 1128): ecclesiam de Dociano, de qua -ati erant. c) *réduire à l'indigence, appauvrir*: α) *au propre*: BERNARD. serm. sup. cant. II 66 p. 178: sunt qui veniunt in vestimentis ovium ad -andas oves et spoliandos arietes. ARCHIPOETA 10,20: nec me -avit ludus neque fur spoliavit. β) *au figuré: priver de la grâce divine*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1381,53: cave ne -averis, sicut Adam -atus est, mandati custodia destitutus.

4) *dépouiller (l'autel) (cérémonie liturgique au soir du jeudi-saint)*: ORDO ROM. XXIX 27 t. III p. 442 (IXe s.): post vesperam -entur altaria et sint nuda usque mane sabbati. UDALR. consuet. Clun. I 12 col. 660^B: omnia ex toto altaria -antur. JOH. ABRINC. p. 31: altaria etiam -antur quia comprehenso Christo, qui per altare figuratur, discipuli relicto eo fugerunt, et timore percussi tri-duo latuerunt.

nudatus, -a, -um 1) *nu, sans vêtements (en parlant du corps ou d'une partie du corps)*: WALTH. SPIR. Christoph. II pref. 33: occisis -o corpore Parthis. GUILL. PICTAV. gesta II 18 p. 190: -o insuper capite. WIDUK. 3,40: -is plantis prosternitur. WIPO gesta 16: anta imperatorem venientes -is pedibus. CARTUL. march. Misn. II 565 p. 391,19 (a. 1191): de -o capite femine, quod vulgo dicitur barchowet.

2) *découvert, dénudé*: FULCH. hist. Hier. III 32 p. 729: -is frameis...adcurrerunt. LEGEND. Steph. minor p. 399: ensem -um sub clamide tegebat. GALTER. CASTIL. Alex. IX 455 col. 560^B: -o vulnere. BABIO 100 p. 35: spargat -am rite papyrus humum.

3) *avec l'abl.: manquant de, dénué de*: THEODULF. carm. XXVIII 403 p. 504: -us acumine sensus. REGINO. chron. a. 882 p. 118,22: ignobile vulgus non tantum inerme quantum disciplina militari -um. CARTUL. Nuchar. 71 p. 84 (c. 1076): -um auxilio amicorum.

4) *réduit à la misère*: STEPH. TORNAC. epist. 122 p. 143: ut exheredati clamemus, plangamus -i.

5) *expliqué, éclairci (en parlant du sens d'un texte)*: SMAR. carm. III 20 p. 618: volui coniungere librum, / qui mihi perspicue difflorens dindima legis, / que tenet in sacris monstret -a figuris, / abdita qui reseret, necnon qui mistica pandat.

nudopedalia, -ium v. *nudipedalis*.

nudrimum v. *nutrimen*.

nudulus, -a, -um 1) *tout à fait démuné, tout à fait pauvre* (UGUTIO s.v. nudus: -us, -a, -um, ex toto nudus): SALOM. III carm. 1,2,236: suffert et -a frigus. HERM. AUGIENS. hymn. 1,8a,7: nudam crucem -i / baiulemus / carne et noy. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 298,6: tandem diu frustrati ac delusi, vacui et ferme -i ad sancti Aurelii coenobium divertebant. CARM. var. 2,58 (N.Archiv 39 p. 175): -us ad manes ibis et asse carens. ADAM EYNS. Hugon. IV 13 p. 216: per aspera montium, per devexa vallium, ita ut erat -us digreditur.

2) *privé de (avec le gén.)*: NOTK. BALB. hymn. p. 28: miserans / precepti transgressorem / pulsum patria / paradysi -um.

nudus, -a, -um 1) *adj.*: A) *nu, dépouillé, sans vêtements*: 1) *en parlant du corps en général*: THANGM. Bernw. 23: assunt -i, femoralibus tantum tecti. HARIULF. Richar. p. 571: ad vestigia Bernardi -us et discalciatus procidit. PETR. ALF. disc. cler. p. 20: donec in camisia sua mulierem suam -am...vidit. SUGER. Ludov. VI 24 p. 178: bestiis -um et avibus in platea exposuerunt. 2) *en parlant d'une partie du corps (le plus souvent à l'abl.)*: ADAM BREM. p. 140,12: -is pedibus (cf. ANON. gesta Hung. 11). LEGEND. Gerh. minor p. 475: signa plagarum in -o dorso eius galline...cruore depingebant. ORD. VIT. hist. V 16 t. II p. 433: scintillans ferrum -a manu portavit.

B) *nu, non recouvert (en parlant d'une chose ou d'un animal)*: 1) *au propre*: a) *en général*: ORD. ROM. XXVIII 23 t. III 396: ampulla autem que cum chrismate est, statim ut benedicta fuerit cooperitur et a nemine -a videatur. b) *(en parlant d'un cheval) sans harnachement*: CARTUL. Rhen. inf. I 106 p. 62 (964; spur. XIIe s.): si...ultra alpes proficiscendum est...spadicem validum accipiant sed -um, si vero infra, vehiculum absque iumentis. c) *(en parlant d'une arme) nu, hors du fourreau*: WALTHARIUS 1160: -um retinens ensem. GESTA Franc. Hierosol. 38 p. 206: decollantes eos -is ensibus. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVIII 23 p. 860: gladium habens in manu -um. ALAN. INS. Anticlaud. IX 130 p. 188: succurrit telo, -o mucrone. d) *en parlant de la terre*: WANDALB. creat. mund. 70: tellus -a repente. ADEMAR. hist. (éd. Lair p. 204): cum...ad terram -am iaceret. ORD. VIT. hist. VII 16 t. III p. 249: a prima usque ad tertiam supra -am humum derelictus est. ALAN. INS. Anticlaud. II 233 p. 79: in -a solus iacuisset harena.

e) *(en parlant d'un squelette) dépouillé de ses chairs*: ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. VI 17 p. 218 (62): ea devorat carnes ossibus -is remanentibus. 2) *par métaphore*: HILDEGARD. div. op. 3,9,7 col. 991^A: sol quoque et luna atque omnia sidera homini obnubilata erant, ita ut -am claritatem illorum videre non posset. 3) *expression signifiant 'en plein air'*: ACTUS pont. Cenom. p. 172 (IXes.): sub -o aeris axe (cf. ADREVALD. transl. Bened. 6 p. 6). VITA Mathild. I 11: non solum in tectis sed etiam -o sub aere. GUILL. DAND. Hugon. Lacerta 41 col. 1207^A: aere desuper -o.

C) *manifeste, évident*: 1) *en général*: BRUNO QUERE. Adalb. (rec. A) 17 ex.: vidua...cum -e penurie aliquam consolationem quereret. 2) *(sens théol.) manifeste aux yeux de Dieu*: ATTO VERC. press. p. 333,16: omnia -a et aperta sunt oculis eius. LAMB. ATREB. prim. sed. col. 641^D: novit Dominus, cuius oculis sunt -a et aperta omnia. Ivo epist. p. 16: quoniam testis est mihi ille cui -a est abyssus humane conscientie. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 49 p. 98 (a. 1113): providens examen districti iudicii, cui -us erit abyssus humane conscientie. PETR. RIGA Aurora XVIII col. 41^C: hic est iustitie sol, quem septena replevit / gratia, cui penitus omnia -a patent.

D) *privé de, dépouillé de*: 1) *avec le gén.*: ADALB. MAGD. chron. a. 954 p. 168,20: divitiarum -us, amisso ducatu, in gratiam regis intromittitur. 2) *avec abl. de la chose concrète ou abstraite dont on se passe*: ADEMAR. hist. (éd. Lair p. 164–165): et securus, iam victor, -us armis, circumequitaret. WALTH. SPIR. Christoph. I 7: terrore -us accessit. ib. II 3,90: -usque pavore tyranni. PETR. DAMIAN. ined. (Rev. béd. 67 [1957] p. 154,16): sum meritis -us. ALAN. INS. Anticlaud. II p. 79,232: truncatus, -us honore / funeris. COD. Patr. Hung. II p. 1 (a. 1199): collata nobis fidelium servicia -a beneficio nullatenus relinquamus.

E) *démuni de tout secours ou de tout bien*: 1) *en général* (ALAN. INS. dist. col. 877^B: -us proprie, non habens proprium): WETT. Gall. 36: are -e, cernentibus prebentes lamentabile aspectum. PASS. Kil. I 2: parentes...relinquere et -os sequere Christum. CARTUL. Cormar. 47 p. 97 (Xe s. ex.): dum nos in huius exilio mundi -os natura profuderit. HARIULF. Arnulf. I 25 col. 1396^A: reliquit civitates et castella opulentissima...atque Christum sequi exardescens, de tantis opibus -us evasit. ADAM BREM. p. 187,2: homines ecclesie -os inopesque dimisit. MILO CRISP. Guill. 46 col. 723^B: terrea demisit sed Christo totus adhesit / ut -um -us Dominum famulus sequeretur. ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. I 13 p. 203 (47): sicut pavo stellato caude curvamine arcum concavans anteriora ornat sed posteriora turpiter denudat, ita divicie multos momentaliter ornant, sed postea -os relinquunt. 2) *(sens chrétien) démuné du secours divin*: GERARD. MORES. delib. p. 286: philosophi...-i et sine tegmine immortalissime philosophie dixerunt de

physica, de ethica vero et logica. 3) (*pris absolument sans armes, désarmé*: a) *au propre*: BRUNO QUERF. Adalb. (rec. A) 10 in.: lacrimabile bellum confecit cum -is Sarracenis, quorum dum ultra incredibilem modum numerus excrevit, cede cadaverum lassa dextera defecit. STEPH. CARNOT. epist. I p. 887: urbem imperatori per nuntios reddiderunt ea conditione ut -os de civitate eis liceret per conductum exire. b) *par métaphore*: PETR. DAMIAN. serm. XXXII col. 678^D: quomodo pugnabit -a lingua unius hominis adversus armatas manus adversarie multitudinis?

F) *tout simple, sans apprêts*: 1) *au propre*: THEOPH. sched. 2,21: potes etiam in ipsis circulis interdum bestiolas et avicolas et vermiculos ac -as imagines inserere. PAMPHILUS 153 p. 199: -is venit illa capillis. 2) (*en parlant de style littéraire*) *sans apprêts, dépouillé*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1234^A: -us quidem sermo sed immensitatem salutis continens. EPIST. var. I 35 p. 552,10: nihil tamen allegorice aut figurate ibi attendas, sed -um sermonem -amque litteram rem -am significantem. PETR. DAMIAN. serm. LIII col. 806^B: in actibus vero apostolorum dum quasi -am narrat historiam. 3) (*au figuré*) *dépouillé d'artifices, franc*: CARTUL. Mog. A 451 p. 359,24 (a. 1112): -a...et aperta traditio eque nobis et omnibus innotuit; iam nec clam...sed apperte locus...indicitur. PETR. VENER. epist. VI col. 449^B: quia...inter amicos omnia -a, dolum nubilo pectoris tectum coram amico nudavi. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIX 19 p. 913: in fide media per quam se obligare solent principes, omnia debent esse -a et aperta cum sinceritate et colligari et solvi convenit universa. *notez l'expression*: veritas -a: THIETM. 6,21: ob recompensationem supernam veritas -a sufferatur. BERNARD. laud. milit. 13 p. 226,18: ad -am non pervenerit veritatem. 4) *expression -o verbo, -is verbis, oralement par opposition à un écrit* (scriptura): CARTUL. S. Mar. Avenion. 105 p. 112 (a. 1063): non solum -is verbis id agat, sed litterali pagina voluntatis sue secreta insigniri faciat. PETR. CELL. epist. II 138 col. 581^C: coepi urgeri utrum in tanta festinatione -o verbo an qualicunque scripto salutare vos deberem. STEPH. TORNAC. summa, causa II q. 3 p. 165—166: hic distinguunt quidam, quod accusantium quidam in scriptis, quidam -o verbo intendunt crimen. 5) (*jur.*) *pactum -um: simple accord de volontés dépouillé de toute autre formalité*: SUMMA Trec. p. 27,7: ad defensionem vero etiam -a pacta admittuntur quia procliviora sunt iura ad defendendum quam ad impugnandum. PETR. VIENN. except. IV 26 p. 358: pactum enim -um quamvis non prosit ei qui pro solo -o pacto petit, tamen semper prodest ei qui excipit. *cf.* PETR. DAMIAN. epist. IV 12 col. 323^B: illa que sub -o beneficii vocabulo seculares accipiunt.

G) *seul, ...seulement et rien d'autre*: EKKH. IV cas.

14: cras enim panem et fabas -as forsitan habebimus sed hodie non sic. CARTUL. Wirt. I 236 (a. 1082): haud paucis diebus pro tugurio -a fruebantur abiete. CARTUL. S. Petri Carnot. I tit. XI p. 14 (ante XIIe s.): pisces quoque monachos vel adipem comedere aiebat crudele facinus, eius annuens -a edere olera. PETR. CELL. epist. I 13 col. 415^C: clericum quid vetat scribere, quid impedit amicales litteras componere? ...Ignorantia nuntii venientis? sed mihi -am salutationem detulit.

H) (*au moral*) *libre d'attaches, dégagé des affaires profanes*: MARTYR. Fuld. II non. Nov.: beati Hierii presbyteri, in divinis scripturis...eruditi, vita purissimi atque ad christianam philosophiam -i et penitus expediti. CARTUL. S. Vinc. Laud. XXVI p. 212 (a. 1140): qui abiecta mundi sarcina...ad bravium superne vocationis -i et expediti festinant. GUIBERT. Nov. moral. I 3 col. 38^D: -i autem, id est a secularium rerum amore prepediti (*i. expediti*) et uncti, id est divine dilectionis...delibuti. *notez l'expression -a fronte, le front pur*: HIST. de exp. Frid. imp. p. 60,11: ingemiscebant et -a fronte vitiosos incessanter reprehendebant.

I) (*sens liturgique*) *dépouillé (en parlant de l'autel après la cérémonie du jeudi-saint)*: ORDO ROM. XXIX 27 t. III p. 442 (IXe s.): post vesperam nudentur altaria et sint -a usque mane sabbati. PONTIF. ROM. XXX A 62 p. 226 (XIIe s.): a vespera autem huius diei -a sint altaria usque ad mane sabbati.

J) (*au figuré*) *vain*: EKKH. IV bened. I 17,12: ecce fide -a libas, miser, oscula Juda (*glosé vana*).

K) (*jur.*) *non assigné à un tenancier*: POLYPT. Rem. 13 § 5 p. 25 col. 2: sunt etiam inibi IIII^{or} mansi -i et dimidius. ib. § 22 p. 28 col. 1: sunt ibi XX mansi vestiti et II -i. CARTUL. Clun. I 647 p. 602 (a. 943): vinea habet inter vestitum et -um perticas agripedales tredecim.

L) *en jachère*: CARTUL. Ursicampi 89 p. 62 (a. 1138): terram sive -am tum aratam sive vestitam tritico aut avena aut aliquo legumine.

M) *nu, sans mobilier*: CARTUL. Tarvan. 16 p. 15 (a. 1136): -a tantum mansionem exceptis arboribus in iure et manu succedentis archidiaconi remanente.

II) *subst.*: A) *masc.: homme nu, homme pauvre*: GERH. AUG. vita Udalr. 9 p. 396: -is vestimenta prebere (*cf.* VULG. Math. 25,36).

B) *neutre*: 1) (*au propre*) *partie découverte du corps*: LEGES Henr. I 93,1 p. 609: si vulnus eveniat alicui...in in -o et manifesto — ut ante capillos, ante manicam, sub genibus — duppliciter emendandum est. ib. 94,2 p. 611: qui vulnus alicui faciet ac sanguinem, emendet hoc per uncias: ad singulas V den. in cooperto; in -o pro singulis unciis X den.

2) *expression ad -um*: a) *à même le corps, à même la peau nue*: HILDEB. vita Hugon. Clun. VI 40 col. 885^C: cum...nihil preter...sericos cultus ad -um pateretur.

GUIBERT. Nov. vita I 11 p. 33: cilicii vestiuntur ad -um, ceterarum vestium multa tenuitas. b) à nu: GUIBERT. Nov. vita I 10 p. 29: quo ante delationem detecto et sub oculis filiis ad -um revelato.

nude adv. 1) *simplement, sans complication*: PETR. CANTOR verb. abbrev. CXI col. 296^C: exponentes eam...secundum sinceritatem...simpliciter et -e.

2) *au sens propre, au sens littéral*: GERARD. MORES. delib. p. 188: imber...et ros benedicite (Dan. 3,64); si -e...accipitur...linguam non habet imber, non vero ros, qua benedicant semper benedicendum.

3) *en nue propriété*: CARTUL. Argent. I 122 p. 102,2 (a. 1187): tertia pars molendini et eius appendicia, que conventus prius quasi -e possederat, per consolidationem obtinuit.

nugacitas, -tis f. *forme nugatitas*: WOLFHER. HILD. Godeh. I 20 p. 181,12.

1) *vanité, inutilité, sottise* (GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 524,17: -s, vanitas, insania. PAPIAS: -s, insanitas, inutilitas): a) *en général*: ANDR. FLOR. mirac. Bened. III 8 p. 229: quanta cautela cavenda sit scurrilitas vanaque aut otiosa -s. PETR. VENER. epist. I 20 col. 99^C: sic oris tui ostium utilitati aperiatur, -ti vel vanitati claudatur. GAUFRI. S. VICT. microcosm. 74 p. 87,30: quoscumque invenit obices falsitatis aut -tis inveniende veritati contrarios. GERH. STED. annal. p. 199,17: plena -tis volumina. VITA Proc. 129: tam insignis reverencie domino meam -tem seu presumptuosam fatuitatem verbo vel scripto ingerere. b) *s'appliquant à des choses ou à des faits*: WOLFHER. HILD. Godeh. I 25 p. 185,49: prioris discordie -tem omnimodis reiciens, eandem ecclesiam...studiosissime rexit.

2) *frivolité, légèreté (en parlant de personnes)*: HROTSV. Cal. 3,5 p. 137: quo pacto, qua dementia reris me tue cedere -ti? WOLFHER. HILD. Godeh. II prol. p. 197,10: quod tu solus ex generali pontificum...collegio, quasi ad mee -tis inspectionem...eligaris. ROB. MON. REM. hist. Hier. IV 13 p. 782: erat quidam miles...in Romaniae partibus bene notus, palliato -tis tegmine velatus.

3) *faiblesse*: OTLOH. Wolk. 16: rationis nostre -tem et sapientie tue excellentiam ostendisti. id. tempt. I col. 40^B: quandoquidem pro explenda carnis -te nullum consilium requirens.

nugaculus, -a, -um [nugax] *quelque peu farceur*: UGUTIO s.v. nugar: -us, -a, -um, aliquantum nugax.

nugae, -arum v. nuge.

nugalis, -e vain, stupide: WOLFHER. HILD. Godeh. II 5 p. 200,4: cuius tamen -is machinatio a primoribus regni...pacifice sedatur.

nugaria, -e f. v. nucaria.

nugarius, -i m. v. nucarius.

nugarus, -i m. v. nucarius.

nugas indecl. (PAPIAS: -as commune indeclinabile omnis generis): 1) *vain, qui ne sert à rien*: GLOSS. cod.

Casin. 401 p. 468,53: -s, nihil. PAPIAS: -s, inutilis, qui ad nullam utilitatem pertinet.

2) *impie, qui n'observe pas la Loi*: PAPIAS: -s hebreum est; ita in prophetis est expositum ubi dicit Sophonia: -s, qui a lege recesserunt: ut nosse possimus linguam hebraicam omnium linguarum matrem esse (cf. Hieron. in Sophoniam 1384^B [Migne PL 25]) v. *nugax*.

nugatio, -nis f. [nugor 1.] *faux raisonnement*: ALAN. Ins. planct. nat. p. 478: ne si complexio terminorum inconsequens proportionatam habitudinem non teneret, etiam continue -nis uniformis deformitas nasceretur.

nugator, -is m. bouffon: CAPIT. reg. Franc. I p. 334,42 (c. 820): ut in palatiis nostris ad accusandum et iudicandum et testimonium faciendum non se exhibeant viles persone et infames, histriones scilicet, -es, manzeres. RADULF. NIGER p. 167: ex aule -ibus episcopos, abbates factos auctoritate propria ad officium apparitorum revocavit. JOH. SARISB. polier. col. 386^C: me decuerat ad philosophantium transisse coetum quam ad collegia -um.

nugatorius, -a, -um 1) *en parlant d'une personne: frivole, à l'esprit léger*: EPIST. Ratisb. 8 p. 301,2: ne, si minus perfecte responderem, inscius,...si vero transitorie, pro sciente -us haberer.

2) *en parlant d'une chose*: a) *futile, vain, sans valeur*: GODESC. SAX. opusc. gram. II p. 494,19: nugas vero terit qui res -as gerit. BRUNO MAGD. bell. 23 p. 27,28: ille...cum suis parasitis aleis vel ceteris rebus -is operam dabat. GUILL. S. THEOD. epist. frat. M.D. p. 141,100: ille seculi rebus et seriis et -is se non negat. ALAN. Ins. planct. nat. p. 438: cornix, ventura prognosticans, -o concitabatur garritu. LABORANS justit. p. 38,23: otiosa est exhortatio, prohibitio -a. GIRALD. descr. Kambr. I 16 p. 195: inter...sermone -os magis et vanos quam sibi coherentes. GUILL. CONCH. in Plat. Tim. 164 p. 272: utraque sententia -a est. ADAM PONT. ars XX p. 15,3: si quis sic dicat 'probabile est ratio', nisi addatur 'omne' aut 'aliquod' aut 'nullum', pluribus -um videbitur. b) *qui fait illusion*: ALAN. Ins. planct. nat. p. 433: idemque diadema perenniter exercendo,...quasi -a motio videbatur.

nugatorie adv. *inutilement, par jeu*: MATH. VINDOC. ars vers. I 72 p. 135: si in prefatis descriptionibus duo versus vel plures sint eiusdem significationis, non -e sed elective esse dictum intelligatur.

nugax, -cis I adj.: A) *vain, frivole* (PAPIAS: -ces, vani, fatui. UGUTIO: hic et hec et hoc -ax, -cis, vanus, fatuus, qui assidue nugis intendit): 1) *en parlant de personnes*: ROB. MON. REM. hist. Hier. VI 16 p. 817: si verum est quod iste -cissimus et fugitivus comes attulit. GUIBERT. Nov. trop. I 11 col. 346^C: quidquid vulgi -cis,...scurrilitate dispergitur. 2) *en parlant de choses*: BERNOLD. CONST. libell. II 3 pref.: sacerdoti Bernardo non iam -cem liram Horatii, sed mysticam

cytharam David...amplexanti. VINC. KADL. chron. p. 194: -ces congerunt ineptias.

B) *qui est dans l'erreur*: PETR. VENER. Sarac. I col. 681^C: sciebat fabulosam et -cissimam,...sectam aliter diu stare non posse.

II) *subst. m.: homme fat, léger, qui agit sans réfléchir*: THEODULF. carm. LII 1 p. 552: ecce -x labiis filo quidam certa susurrans, / nunc ioca, nunc fletus, nunc quoque turpe canit. HROTSV. Pafn. 1,25: nec solum -ces vilitatem sue familiaris rei dissipant illam colendo.

nugaciter adv. forme nugatiter: WOLFHER. HILD. Godeh. I pref. p. 169,16.

1) *à la légère*: WOLFHER. HILD. Godeh. I pref. p. 169,16: etsi nugatiter tamen devote conscripsi. GUIBERT. Nov. pign. sanct. epist. nuncup. col. 611^B: quis ergo -r a Deo quidquam tunc expetat?

2) *en manière de plaisanterie, ironiquement*: GUIBERT. Nov. vita III 4 p. 142: Domino ergo papa, et me si dicere audeam, -r, ipse scholasticus niti videns dominos in diversum contradicere, supersedit.

nuge, -arum *f. plur.* (GODESC. SAX. opusc. gramm. II p. 494,17: -as pluralis semper numeri et communis est generis). *au sing. v. col. 1494 l. 25.*

1) *sornettes, divagations* (PAPIAS: -e, vanitates): PETR. DAMIAN. epist. V 13 col. 359^B: tanquam deliras somniorum -as, et anilis ineptie nenias conspuatis. ROB. MON. REM. hist. Hier. prol. p. 722: nihil frivoli, nihil mendacii, nihil -arum, nisi quod verum est enarravimus. GILO hist. Hier. prol. 6: materiamque gravem penitus mens nostra refugit, / et levibus -is dedita tota fuit. FULCO. hist. vie Jeros. III 448: cetera describit domnus Gilo Parisiensis, / cuius turpatur nostris elegantia -is. CARTUL. S. Alb. Andegav. II 436 p. 45 (a. 1123): admonemus ut vanitantium vanitates et -arum nenias penitus recidatis. DAN. BECCL. Urb. Magn. p. 5: non sis nugosus: pariunt certamina -e. HENR. ARIST. transl. PLAT. Phedo p. 17,3: amoribusque et concupiscenciis et timoribus et ydolis omnifariis et -is implet nos plurimus (φλυαρία). EGIDIUS PARIS. Carolin. v. 138: quos, puer inclite, censes / me potius debere sequi? -asne vagantes, / aut apices fixos? *spéc., erreurs (en se plaçant sur un terrain doctrinal)*: HRABAN. epist. 43 p. 488,7: misistis mihi diversa opuscula conscripta,...deinde -as Gotescalci. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 296,48: in synagogis suis fabulosis ineptiarum et -arum ludibrosa proferebant privilegia.

2) *rumours sans fondements*: CAND. FULD. Eigil. I 6 p. 225,37: accusatorum -as et frivola vaniloquia audire non consensit. ROB. MON. REM. hist. Hier. III 25 p. 769: quidam delator -arum venit ad Boamundum dixitque ei usque ad viginti millia Turcorum in proximo adesse.

3) *plaisirs légers, occupations frivoles*: RADULF. CADOM. gesta Taner. 102 p. 678: homini quem audio

cauponas frequentare, fora percurrere, -is amicum, triviis innatum. GUIBERT. Nov. moral. V,XIX col. 147^C: patere -is quibuslibet portas mentis corporisque non metuunt. ORD. VIT. hist. VIII 10 t. III p. 327: de sanctitate et miraculis sanctorum mallem scribere multo libentius quam de -is infrunitorum frivolisque nepotationibus. GILLES. superfl. cler. LIII v. 4: cur nos esse prohibes dulcibus in -is? CARTUL. Naumb. 266 p. 250 (a. 1168): ut nullus omnino clericus aut laycus infra terminos eorum venacionibus audeat vacare aut -is consimilibus operam dare. GIRALD. gemma II 37 p. 350: advertens eum logicis -is et non literature operam adhibuisse. VINC. KADL. chron. p. 47: -is piscacionum intentissimus (*avec gén. explicatif*).

4) *tentations*: BURCH. WORM. ieun. p. 120,30: erat diabolus...mendacii...inventor et -arum canonicorum sagacissimus magister. GUIBERT. Nov. virgin. 17 col. 606^A: vade retro, Satanas, cum -is tuis. *faute, souillure*: PAPIAS: -e...turpitude, macula.

5) *écrits légers, frivoles, sans valeur, badinage*: WALAHER. carm. 5,7,8: scribitur ut vilis properanter epistola, sic has / crede mihi, -as sine cera hac pelle notavi. MATTH. VINDOC. ars vers. II 43 p. 166: excludantur versus inopes rerum -eque canore,...: scilicet versus leonini. *à noter l'emploi au sing.: moquerie*: UGUTIO s.v. nugor: hec -a id est befa vel derisio.

6) *homme occupé à des tâches humaines, qui ne se soucie pas de son salut éternel*: ADAM EYNS. Hugon. XI p. 202: hi, ut fame pereuntes refocillarent, de longe portantes panem suum, in his ultimis oceani finibus delitescences -as qui perierant requisierunt, quos ab ipsis portis ad civitatem Domini virtutum reduxerunt.

nugeculus, -a, -um [nuga] *vain, futile*: TRANSL. Hymer. p. 266,46: quadam accusatione damnatus, -a ac iniuste acri percussus sententia. *cf. nugigerulus*.

nugella, -e *f.* [nuge] *diminutif de nuge*: UGUTIO s.v. nugor: nuga...unde hec nugula et -a, diminutiva.

nugarius, -i *m.* *v. nugarius*.

nuggerulus, -a, -um. *v. nugigerulus*.

nugicarius, -a, -um [nuge] *qui endure des sornettes*: UGUTIO s.v. nugor: -us, -a, -um...nugas patiens. *v. nugipacius*.

nugidicus, -a, -um [nuge et dicere] *bavard, vain, qui dit des sornettes*: 1) *adj.* (UGUTIO s.v. nugor: nugidicus, -a, -um...nugas pariens): JOH. SARISB. metal. II 7 p. 73,15: nec Aristoteles, quem solum -i ventilatores isti dignantur agnoscere, auditur dicens quidem fideliter, eleganter et vere. 2) *subst. masc.*: WALTH. MAP carm. p. 108,78: non placet principi nisi...-us.

nugifluus, -i *m.* [nuge et fluo] *étourdi, dissipé*: JOH. SARISB. enthet. 332—333 p. 13: ordine, lege, modo dispensat dogmata prudens; / contra -is lex, modus, ordo perit. / -us verbum sine tempore fundit ineptus, / verbaque prudentum factaque tempus habent.

nugiger, -a, -um [nuge et gero] qui colporte des balivernes: UGUTIO s.v. nugor: -r, -a, -um, nugas gerens, nugarum lator, malus nuncius.

nugigerulus, -a, -um *formes*: nugerulus: UGUTIO s.v. gero. nuigerulus: THIETM. 6,31 et 7,9. 1) *adj.*: a) qui répand des sornettes, des futilités (UGUTIO s.v. nugor: -us, -a, -um, nugas gerens, nugarum lator): GUILL. S. THEOD. cant. p. 82: procul hinc spiritus huius mundi et -a eius sapientia. b) qui répand de fausses nouvelles (UGUTIO s.v. nugor: -us, -a, -um, ...malus nuncius): THIETM. 6,31: quod per ambitionem suam sancte matris ecclesie augmentum annullare cum nuigerula legatione presumat. STEPH. TORNAC. epist. p. 261: spargebant in populis -i sutores fabularum tanta vos infirmitate degravari, quod in populis -i sutores fabularum tanta vos infirmitate degravari, quod ad extrema egritudinis incommodum pervenisset. c) qui ne porte rien, inutile: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,56: -us, nihil gerens, nihil portans. ADALBERO LAUD. epist. p. 180,17: mulam -am, auribus mutilatam, ...gressu debilem. d) inepte, futile (en parlant de choses): GUILL. S. THEOD. epist. frat. M. D. p. 134,91: vana vero illa, -a, verbosa...etiam factum animum vel iam perfectum dissipant vel corrumpunt.

2) *subst. masc.*: a) colporteur de sornettes: ADALB. SAMAR. dict. p. 58,6: nenias...quas quidam -i per latum spargunt. BERTHOLD. CONST. annal. a 1077 p. 297,31: sed hec contra -os dixisse sufficiat. PETR. ALF. disc. cler. p. 41: tu modo recordaris verborum cuiusdam gulosi, pigri, stulti, garruli et -i. PETR. CANTOR verb. abbrev. LXXVI col. 224^B: -i qui, quod nesciunt, proferunt. JOH. SARISB. polier. 2 p. 140,13: multa siquidem et fallaciter loqui, -i est et famam omnino negligentis. b) porteur de fausses nouvelles; ERCHANB. FRIS. (?) gramm. p. 16,21: -us dicitur turpis nuntius vel inutilis vel malus portitor. Nugas enim dicimus inutiles causas vel verba fallacia; gerulus nuncupatur portitor et a gerendo dirivatur. PAPIAS: -us, inutilis portitor, nam nugas hebraice inutilis, gerulus vero portitor a gero, geris. -us dictus quod sit turpis nuncius. FULCH. hist. Hier. II 14 p. 421: accurrerant enim illic duo -i, alter post alterum, qui Joppitas fefellerant, dicentes. c) prétentieux, esprit faux: HUGO S. VICT. didasc. III, XIII p. 63,27: -i nunc quidam, nescio unde, gloriantes, priores patres simplicitatis arguunt, et secum natam, secum morituram credunt sapientiam. *spéc., en poésie*: MATTH. VINDOC. ars vers. II 42 p. 166: sunt quidam trasonite et -i, qui, ex impetu presumptionis inconcinnae presumentes cornicari verborum significationibus abutuntur. d) homme frivole: FRUTOLF. (?) rhythmimach. 1 pref. p. 169,24: qui ergo naturalium rerum scientiam nugas appellant, ...ipsi magis sunt -i, qui vel ocio torpent, vel iocis aliisve mundi vanitatibus occupantur, quibus magis offenditur Deus.

nugiloquus, -a, -um [nuge et loquor] bavard: JOH. SARISB. epist. 209 col. 233^B (a. 1167): dum...-os evitent detractores.

nugipacius, -a, -um [nuge et patior] qui endure des sornettes: UGUTIO s.v. nugor: -us, -a, -um, id est nugas patiens. ib. nugipagus vel -cius, -a, -um id est nugas patiens. v. *nugicarius*.

nugipagus, -a, -um [cf. nugipacius] qui endure des sornettes: UGUTIO s.v. nugor: -us vel nugipacius, -a, -um id est nugas patiens. v. *nugicarius*.

nugiparus, -a, -um qui invente des sornettes: UGUTIO s.v. nugor: nugiparus, -a, -um nugas pariens.

nugis, -e (?) vain, frivole: RATHER. phren. col. 388^A: nugigerulo -i ipse nugas effundens.

nugisonus, -a, -um [nuge et sonus] qui invente des sornettes: UGUTIO s.v. nugor: -us, -a, -um...id est nugas pariens.

nugo, -ris m. forme vicieuse pour nugo, -nis m. vain, inutile: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,60: -orem, inutilem.

nugor 1. 1) dire ou écrire des sornettes, faire des plaisanteries (UGUTIO: -or, -aris, nugas facere vel dicere): GUIBERT. Nov. vita I 17 p. 65: scriptorum -antium nequaquam scurrilitatibus temperabam. JOH. SARISB. polier. enthet. col. 381^A: si iubet ut nugas agites, -are decenter.

2) bavarder, parler pour ne rien dire (PAPIAS: -atur, vana loquitur, per ambages vadit. UGUTIO: -or, -aris... frequenter et inutiliter idem dicere): HENR. ARIST. transl. Plat. Phedo p. 22,4: -or et non de ad rem pertinentibus mencionem facio (ἀδολεσχῶ).

3) (métaph.) remuer, s'agiter en vain: ALAN.INS. Anticlaud. II 112 p. 76: cur celi motu cursus -etur eodem, / semper in occasum vergens. ib. IX 69 p. 187: tunc ictus duplicat, immo / multiplicat; sed clava suo -atur in ictu. REGINALD. CANT. Malch. prel. p. 42: naves per aquas -ando suaves.

4) être vain, être inutile: SERLO WILT. app. IV 20 p. 158: vestis -atur, qua luctus significatur.

5) se tromper: ADAM PONT. ars CXXXVI p. 89,5: quod nomina non sic ponimus ut ex eis vel -ari vel falsum dicere contingat.

nugosus, -a, -um [nuge] UGUTIO: -us, -a, -um, nugas plenus). 1) (en parlant d'une personne) hâbleur: DAN. BECCL. Urb. Magn. l. 97 p. 5: non sis -us: pariunt certamina nuge. 2) (en parlant d'une chose) vain, inepte: NIVARD. Ysengr. 5,284: quod me -a garrulitate tenes.

nugose, adv. [nuge] de façon inepte: CARTUL. prepos. Ulc. CLXII p. 174 (a. 1172): huic cause tue de bruxoliensi ecclesia te non absurde nec [ir]rationabiliter aut -e mentionem inseruisse.

nugule, -arum f. diminutif de nuge: bagatelles, riens: HERM. AUGIENS. vit. 881: suadet... / infimos mox credere, / quos -is in his minus / novis valere cernimus. au sing. chez UGUTIO s.v. nugor: nuga...unde hec -a et nugella diminutiva.

nugulus, -a, -um [dérivé de nuge] sans valeur, irréfléchi, creux: FROUM. carm. 19,7: -a verba facis, discis que nescio de quo.

nuirimentum, -i n. v. *nutrimentum*.

nuka, -e f. v. *nux*.

nuliora v. *nulla(h)ora*.

nulla(h)ora indécl. [nullus et hora] formes: nuliora: CARTUL. Bund. 459 p. 352,3 (a. 1192). nulla ora: COD. S. Columb. Bob. II 205 p. 151,6 (a. 1178). CARTUL. Bund. 440 p. 339,39 (a. 1186). nullora: CARTUL. Bund. 394 p. 292,18 (a. 1176). *le nord (point cardinal)*: COD. S. Columb. Bob. II 168 p. 61,20 (a. 1146): a mane...a meridie...a sera...a nulla hora dormitorium...ecclesie. CARTUL. Bund. 428 p. 314,24 (a. 1185): a sera ed nulla hora.

nullatenus formes: nulla tenus: Pray. 11 b. nulatenus. REG. Mant. 13 (a. 997). nullaintenus: COD. Lang. col. 241^c (a. 840). nullatinus: CARTUL. capit. Astens. p. 69,32 (a. 910).

1) *adv. de négation: en aucune façon, nullement*: EIGIL. Sturm. 15^a: revelationem sancti martyris credere prius -us voluit. RIMB. Ansc. 40 p. 75: firmissime itaque crede...et -us dubites. RICHER. II p. 32: silentium usque laudes matutinas -us violarent. Ivo epist. I p. 38: si ipsos spoliatores...desistere coegissem, maiestatem tamen regiam -us offendissem. S. STEPH. decr. I 2: -us per aliquorum mendacium vel falsum testimonium...lex iusta in aliquo depravetur. PASCHAL. II epist. 69 col. 87^D: matrimonii sacramentum...-us videtur esse solvendum. ORD. VIT. hist. VII 15 t. III p. 228: -us enumerare possum mala que feci. *dans l'expression vix aut -s*: RATHER. phren. col. 391^A: quedam, ad que scilicet sufficerem ipse, queve vel inaniter tentate vel tentata vix aut -us possem. HARTV. legend. Steph. p. 433: vitam presentem vix aut -us ducere queunt. *dans une réponse négative*: LANFR. comm. Pauli p. 202: Lanfrancus subiecit '-us'. *pour renforcer une négation*: DIPL. Karoli III 134 (a. 886): ut -us nullus iudex publicus...in ecclesias...ingredi audeat.

2) *construit tel un pronom avec le gén. pour exprimer l'absence de quelque chose et renforcer la négation*: DIPL. Karlom. II 22 p. 317,17 (a. 879): ut...nec...a prefate ecclesie hominibus mansionatici vel fodorum -us acciperetur.

3) *jamais*: ADAM EYNS. Hugon. IV 10 p. 200: omni tempore semel in hebdomada...purissime confessionis lavacrum frequentabat. Quod...-us omittebat.

nullatio, -nis f. *annulation*: PAPIAS: -o, mutatio unde annullare, nullius pretii facere.

nulliberbis, -is m. [nullus et barba] *imberbe*: BURCH. BELV. barb. III 4 p. 33: sicut imberbes -es sunt, ita pleni-berbes multiberbes sunt.

nulliberbium, -i n. [nullus et barba] *fait d'être imberbe, manque de barbe*: BURCH. BELV. barb. III 4 p. 33: sicut

enim imberbium -um est ita pleniberbium multiberbium est.

nullibi *adv. forme nullubi*: WALTH. SPIR. Christoph. II 6,160. *nulle part*: WALTH. SPIR. Christoph. II 6,160: ducitur ad regem Syrie clarissima lampas. / nullubi nocturne caliginis obsita pannis. WOLFHER. HILD. Godeh. I 13 p. 177,51: postquam se -i consistere posse cognovit, illo iterum supplicando revenit. SUGER. consecr. Dion. 2 p. 219: unde quanto contra spem et humanam opinionem apto, et -i nobis gratiori loco miseratio divina dignata est conferre, tanto maiores gratiarum actiones...duximus...referre.

nullifico 1. *anéantir, réduire à néant*: GODESC. SAX. predest. p. 249,9: quia pretium sanguinis Christi quo credidit...omnes redemptos, non est ausus adnihilare, -are vel adnullare. CARM. libr. II 28,5,12: verborum ne cura sonos, ne cura sonorum / verborum normas -are queat. EKKEH. IV pict. Mog. 249: Iob damnis quatitur, substantia -atur. CARTUL. Corbinac. p. 5 (a. 1076): ut penitus universa litigationis exercitatio ulterius -aretur. PASS. Colom. 3: fortissimus athleta Cholomannus...acria tortorum flagra...constanter innixus presidio Christi -avit.

nulligenus, -a, -um [nullus et genus] *d'aucune sorte*: RUODL. IX 14: pabula -a, vel limpha stat in domicella / sturnorum, sed eos duxere fame domitandos.

nullipendo 3. [nullus et pendo] *mépriser, tenir pour rien*: RATHER. epist. I p. 15,5 (a. 936—37): tantum rogo ut periculum audientium attendas, tuum etiam ne -as. ib. 16 p. 100,29 (a. 963): cum vero lex ecclesiastica tam -atur, lex mundana cur tam timeatur.

nullitas, -tis f. [nullus] (*jur.*) *nullité*: CARTA a. 1193 (Ficker, Forschungen IV 184 p. 227): ad cognoscendam causam appellationis et -tis que vertitur inter comune de Arcu...et comune de Drena.

nullio 1. [nullus] *annihiler, supprimer* (UGUTIO s.v. unus: -o, -as, adnichillare): WALTH. SPIR. Christoph. II 4,147: peccantis mortem -abo. ib. II 5,151: minas tormentorum -abo tuorum. EKKEH. IV bened. II 276: ludo patris Ade mala quo -antur et Aeve. ib. I 16,114: crinibus innumeris -atur arena pudoris (*glosé deletur*).

nullomodo v. col. 1499 l. 33.

nullora v. *nulla(h)ora*.

nullorsum *adv.* [nullus] *nulle part*: NIVARD. Ysengr. III 813: -um ergo abies. ib. IV 520: -umque gradi vult bonus iste cliens.

nullubi *adv.* v. *nullibi*.

nullumquam [nullus et unquam] *pour nunquam jamais*: CARTUL. capit. Astens. p. 224,21 (a. 994): spondimus ut ad modo -m in tempore non abeamus licenciam nec potestatem agere.

nullus, -a, -um formes: nollus: REG. S. Apol. Nov. p. 4,28 (a. 959). COD. Cavens. II 235 p. 30,21 (a. 966). nulus: CARTUL. S. Mar. Mai. Rom. p. 443,28 (a. 989). COD.

Crem. p. 44,6 (a. 1006) et 46,12 (a. 1010). Doc. Tusc. p. 82,27 (a. 1010). Doc. Port. part. III 151 p. 134 (a.1104). etc. acc. m. nullo: CARTUL. Cupersan. p. 28,8 (a. 938). nullus: Doc. Long. p. 3,12 (a. 845). acc. n. nulla: COD. Lang. 98 col. 181^D (a. 822). nullam: COD. Caiet. I p. 113,7 (a. 962) et 122,2 (a. 963). EUGEN. VULG. syll. 417,7. dat. nullo: TRANSL. Chrys. 12. UFFING. Ida 1,20. abl. nuli: JOH. CORN. verb. incarn. col. 307^A. nulli: CARTUL. Cupersan. p. 24,16 (a. 938). nullius (pour nulla): CHRON. Salern. 104,28. superl. nullissimus: GIRALD. vita Galfr. p. 422. v. nulla (h)ora.

I) adj.: A) *aucun, nul*: 1) en général: ANNAL. Fuld. II a. 852 p. 43,5: ut -us prefectus...alicuius causam advocati nomine susciperet agendam. LIB. Domesd. I 30^b: tunc se defendebat pro VII hidis, modo pro -a. HUGO S. VICT. didasc. VI, III p. 115,11: in historiis que -ius videntur esse utilitatis. GIRALD. topogr. III 12 p. 156: doloris angustias et -as non mitigat et nonnullas curat. 2) -us alius, *aucun autre*: GERH. AUG. vita Udalr. 27 p. 413: -us alius ibi missam cantabit. WIDUK. 1,9: aliam enim causam -am Saxonibus esse scias, nisi vincere velle. HUGO S. VICT. didasc. VI, X p. 127,28: -o alio vivente. 3) -us homo sive -a persona: *personne*: S. STEPH. decr. I 34: -a persona maleficio aut veneficio quemquam hominum subvertere...audeat. COD. Croat. p. 53 (a. 1151): -us homo cum sigillo vos audeat convocare extra civitatem. 4) -us quispiam: *personne*: CARTA c. 983 (E. Gattula, Hist. abbatis Cassinensis I p. 106,17): -us quispiam in his omnibus que prediximus quicquam invasionis...ingerere...presumat. 5) -a res: *rien*: THIETM. 3,3 p. 496: -a re id inpediente. 6) -us... nisi: COD. Pray. 10 a Micr.: cum Christus -um vulnus habuerit, nisi unum. 7) -o modo sive nullomodo (*forme nullumodo*: Doc. Ar. p. 56,21 [a. 865]) en *aucune façon, absolument pas*: LEO NEAP. versio Ps. Gall. 1,7: hec conceptio sit victorialis et -omodo subiugabitur. RICHER. II p. 32: -o modo minui. RATHER. coniect. col. 540^A: dicere dementissimus -omodo cessat. THANGM. Bernw. 36 p. 774,41: cum autem -omodo fieri posset ut convenirent. 8) *renforçant une autre négation*: TRAD. Fris. 300 (a. 812): quia -us...-am habeat potestatem nisi...ego. GRIMALD. epist. 2: ut -us in oratorio -um audet ad alium proferre sermonem. COD. Ver. 292 p. 444,11 (a. 884): nemo -us homo qui ibidem adderant. TRAD. Tegerns. 105 p. 84,33 (a. 1078—91): -us abbas vel advocatus ab ipsis -am aliud famulamen exigant. VITA Corb. I 37: ut nunquam ulterius ei -o modo nocere habuit potestatem. CARTUL. Parm. p. 598,29 (a. 917): -o aliquo censum nec tributum non super imponamus. 9) *dans des expressions telles que nullus vel rarus, nullus vel parvus, inexistant*: WIDUK. 1,39: rarus fuit aut -us nominatorum virorum in omni Saxonia. THIETM. 7,12: aut fides parva sit aut -a. RAYM. POD. 20 p. 294: de vino autem -us vel rarissimus sermo erat. STEPH. FULG. Vital.

13 p. 369: heu quam parva aut -a eius stabilitas! HUGO S. VICT. didasc. VI, III p. 115,6: meam scientiam, que vel -a vel parva est. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XI 27 p. 501: adeo rari erant, ut quasi -us eorum esset numerus. avec une nuance temporelle: EPIST. Meginh. 30 p. 228,11 (a. 1057—85): aut -us aut certe rarissimus ad hanc ociosam scribendi operam cessare valeam. 10) (*comput.*) *zéro pour désigner l'épacte de la première année du cycle de dix-neuf ans au départ du 22 mars*: CARM. de conc. mens. 19,3: quando -am cyclus habet epactalem normulam. RADULF. GLAB. hist. V, I 18 p. 128: -a currente epacta. CARTUL. Karrof. p. 137 (a. 1121): indicitione decima quarta, epacta -a, nono kalendas Maii. 11) (*diplom.*) *pour indiquer la vacance d'une charge*: CARTUL. S. Aviti Aurel. 37 p. 64 (a. 1179): Manasse capicerio; cancellario -o. ACTA Phil. Aug. I 378 p. 468,18 (a. 1191): dapifero -o.

B) *sans valeur, qui ne compte pas*: EINH. Carol. prol.: meum ingenium, quod exile et parvum, immo poene -um est. BRUNO QUERF. fratr. prol.: si pauper ingenio, -us in actu, male bona dico. RADULF. GLAB. hist. IV, V 16 p. 105: victus...-ius erat precii. OTTO FRIS. chron. 8,7 p. 400,19: minorem, me immo -um ad tam ardua tractanda iudicans. GIRALD. vita Galfr. p. 422: in personam -issimam tot persone convenerant. VINC. KADL. chron. p. 34: ambo natura infimi, rebus exigui, estimacione -i. C) *pour ullus: certain*: CARTUL. Berbez. 190 p. 62 (XIIes): dedit predictae ecclesie...terras incultas -as.

II) *subst.*: A) *m. ou f.: personne*: DIPL. Karlom. II 21 p. 315,23 (a. 879): interdicimus ut...-us mansionaticum...exquirere audeat. AGIUS vita Hath. 5: sororum -a. RATHER. Metr. col. 459^B: -i est dubitare concessum. Doc. Ar. p. 114,17 (a. 996): ut -us sit ausus eum disvestire sine legali iudicio. LIB. Domesd. I 336: hanc carucatam terre -us habet nisi rege concedente. ANON. inst. mor. 8: quis Grecus regeret Latinos grecis moribus...? -us. GEBEH. Udalr. p. 593,10: -i gravis, nemini importunus instabat. ORD. VIT. hist. VIII 24 t. III p. 412: Guillelmus potens, -o resistente, in sui regno patris confirmatus est. avec *gén.*: BERTHOLD. CONST. annal. a. 1071 p. 275,25: precepta sanctorum patrum -i clericorum fas sit ignorare. GERARD. MORES. delib. p. 195: quem -us hominum vidit. COD. Arp. cont. VI p. 161 (a. 1186): statuiamus...ut -i...hominum liceat iam dictos homines...in servitutem revocare. VINC. PRAG. annal. a. 409: quod etenim -us principum, -us ducum, -us regum...excogitare potuit...perficitur. dans une répétition: OTTO FRIS. gesta 2,35: -us in illa concertatione privatus principe strennuior, -us nec gregarius miles ad sumenda arma promptior, -us ad periculorum exceptionem nec conductitius eo paratior.

B) *n.: rien, aucune chose*: COD. Lang. 98 col. 181^d (a. 822): qui professa est...quod -a de sua libertate nec de sua agnitione facere...poterit. COD. Ver. 135 p.

186,14 (a. 832): ibidem mihi -a reservo. COD. Caiet. I p. 113,7 (a. 962): unde michi -am reserbabi. ib. 122,2 (a. 963): -am nobis remansit de quantum abuit. EUGEN. VULG. syll. 417,7: -am posteritas inveniet fraudis. RATHER. conf. col. 400^C: occasio -um illorum criminum confitendi. PURCH. Witig. 383: ex ipsis -a relinquens. DIPL. Bel. III p. 345 (a. 1181): qui manu violentie -a sibi vendicat. *dans des expressions de sens adverbial*: in -um: COD. Ver. 182 p. 277,9 (a. 846): quod repetit in -um in se valeant vindicare. -o, in -o: *en rien*: JOH. METT. JOH. 50: ipso quoque -o remorati. ANNAL. Altah. a. 1064 p. 64,22: huic concilio se -o interesse. TRAD. Fris. 213a (c. 804–8): curtem...non in -o comminuendum. THANGM. Bernw. 12 p. 763: magni Ottonis filio in -o sibi adversante. GUILL. PICTAV. gesta p. 86,36: in -o displicere. GALAND. REGN. prov. p. 44 n°6: lapides bene quadratos et in -o vacillantes. GUILL. TYR. hist. rer.transm. XI 28 p. 504: ecclesiam Antiochenam in -o velut indebite gravari. pro -o: *pour rien au monde, absolument pas*: MARIAN. SCOT. chron. a. 1080: monachus...inclusus...ambiens martirium pro -o foris exivit.

nulluspīam, -iuspīam *m.* [*composé de nullus: formé sur quispīam*] *personne, aucun*: COD. Caiet. I 19,26 (a. 862): a -umpīam abebis requisitione.

nullusquis, -iuscuius *m.* [*nullus et quis; formé sur quisquis*] *personne*: CARTUL. S. Prax. 4 p. 47,33 (a. 1011): non abeatis licentiam -icui primitus venundare nisi ad me.

nullusvis, -avis, -umvis [*nullus et vis; formé sur quīvis*] *aucun*: DIPL. Otton. I 269 p. 384,21 (a. 964): omnia quod per istum preceptum confirmatum...est, a parte publica nec a parte marche per nullusvis [*sic*] ingenio pertinet nec pertinere debet cum lege. CARTUL. capit. Astens. 117 p. 224,22 (a. 994): per -umvis genium nulla[m]que occasionem.

num *particule interrogative*: 1) *dans une interrogation directe*: a) *suivi d'une réponse négative: est-ce que?* α) num: HROTSV. Pafn. 4,3 p. 17: -m insanis? non insanio sed sanum sapio. WALTH. SPIR. Christoph. I 16: -m et vos illius malefici potio venenata seduxit? β) num non: ALCUIN. genes. col. 521^C: quid igitur? -m non ante, die sexto, homo legitur esse creatus. THIETM. 4,52: -m...currui tuo quartam deesse non sentis rotam? b) *suivi d'une réponse positive (cf. nonne); est-ce que...ne...pas?* α) num: PAULIN. AQUIL. carm. 3,11,3: -m querebant te Judei nuper interficere? THEODULF. carm. XII 15 p. 467: -m pro pisce dabit sinuosa ambage chelydram? COD. Caiet. I p. 46,30 (a. 919): -m havevitis querellam aut kalumniam? FROUM. carm. 2,1: o pater! o pastor! -m me sic proripit error, / ut tibi me equiperañs verborum pondera iactans? HROTSV. Pafn. 10,1 p. 177: -m hic est frater et coheremicola meus Pafnutius? ipse est. Sum etenim. β) num non: HROTSV. Gall. II 5,2 p. 123: -m non videor augustus? sed dissimilis prioribus?

γ) numne: VINC. KADL. chron. p. 120: numne magi pharaonis, num Symon magus e mente excidit? c) *enclitique (avec la valeur de ne)*: TRANSL. Eugen. Tolet. 37: o sacer athleta Eugeni,...quarenum mea haud perpendisti oramina?

2) *dans une interrogation indirecte; si*: WALTHARIUS 775: aspice -m mage sit telum penetrabile nostrum. ib. 894: spectat -m viveret heros. *spécialement, ajouté au pronom quid*: RATHER. conf. col. 409^C: tota enim ista allegatio iudex est indignitatis et miserie mee, qua Scripturam trahere ad mei auxilium dum renitentem laboro, quod fieri possit, -m quid sit vel fiat enarro?

1. **numarius**, -i *m.* v. *numerarius*.

2. **numarius**, -i *m.* v. *nummarius*.

numata, -e *f.* v. *nummata*.

numatus, -a, -um v. *nummatus*.

numblus, -i *m.* [*lumbulus; cf. a. prov. et a. fr. nomble*] *nomble, longe (pièce de viande prélevée sur l'échine de certains animaux tels que les cerfs, les porcs etc.)*: CARTUL. Mont. Pessul. p. 238 (a. 1183): solvo...totum illum feodum quod...tenuit a me aliquo modo in vicaria, vel in ferro quintalli vel in sestairali aut in -is vel in usaticis vel in dominiis et consiliis honorum. ACTA Phil. Aug. I 361 p. 440,13 (a. 1190): qualibet septima septimana eadem ecclesia debet habere consuetudinem panis, -orum et costume carnificum.

numdum v. *nondum*.

numeatrix v. *numeratrix*.

numella, -e *f.* *chaîne pour attacher les animaux*: UGUTIO s.v. Numa: hec -a, quoddam genus cathenarum quo quadrupedes ligantur innumeris maculis contextum.

numello 1. [*numella*] *enchaîner*: UGUTIO s.v. Numa: -o, -as, numella ligare.

1. **numen**, -inis *n.* 1) *signe (d'assentiment)*: CARM. Bur. B. 72, 1a, 3: grates ago Veneri, / que prosperi / michi risus -ine / de virgine / ...contulit tropheum.

2) *volonté*: WALTHARIUS 561: homines perverso -ine perflans. FULCO. MELD. nupt. I 163: ac instrumentis nullis, nisi -ine mentis, / sic hominem fingens, homini sua singula pingens. VINC. KADL. chron. p. 142: -en mulieris inexorabile placare studeant.

3) *bon vouloir, puissance, autorité*: a) *en général*: HROTSV. Gong. 4 p. 35: -ine cuncta tenens imperioque regens. b) *divine* (UGUTIO s.v. Numa: hoc -en...id est Dei virtus...vel Dei potestas): WALAHFR. Wett. 21: redemptor / perque potestatis -en, succurre, triformis. ib. 594: Domini per -ina summi. WALTH. SPIR. Christoph. II 5,131: flecte tibi cuiusvis -ina divi. CARTUL. Sax. 775 (a. 942): ego favente superne -ine basyleos industrius Anglorum rex. HROTSV. Mar. 223 p. 11: sed Patris et Nati, -en quoque Pneumatis almi. ADAM S. VICT. p. 127,9 v. 53: lumen videt in lumine, / cuius vitemus -ine / gehennalem gemitum. c) *pontificale*: CARM. Salisb. 1,

1 b, 18 p. 638: nam velut archisacerdotes in sede manentes / legitime functi -ine apostolico. d) *impériale*: DIPL. Karoli III 120 (a. 885): nostre celsitudinis exercemus -en. DIPL. Otton. III 303 p. 729,15 (a. 998): sicuti nuper a... genitore nostro et predecessoribus augustali -ine prelati per eorum munimina concessa sunt. e) *princièrè*: VINC. KADEL. chron. p. 193: ad piissimum Kazimiri -en suplex confugit.

4) *divinité, Dieu*: a) divinum -en, coeleste -en: CAND. FULD. Eigil. II 17,20: divino -ine ductus. CARTUL. S. Mar. Avenion. 33 p. 35 (a. 1037–39): replevit mundum divini -inis voluntate. ROB. MON. REM. hist. VII 18 p. 835: intellexerunt coelestia -ina esse. b) *absolument*: WALTH. SPIR. Christoph. I 12: per summum -inum, Jovem! HIST. Mont. Pannon. X p. 495 (a. 1055): anno salutifere incarnationis unici -inis celi septemplex univarseque creationis. ORD. VIT. hist. XI prol. t. IV p. 159: Alme Deus Sabaoth, Rex fortis cuncta gubernans, / Plasma tuum serva, -en per secula regnans. HELM. 52 p. 103,5: inter multiformia autem Slavorum -ina prepollet Zuantevith, deus terre Rugianorum. JOH. SARISB. polier. col. 445^A: hoc equidem nec gentilium error circa sua non tam -ina quam demonia dignabatur admittere. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIX 19 p. 912: quasi -ini debitum cultum... impendere. c) *en parlant du Saint Esprit*: ΕΚΚΕΗ. IV. bened. I 16,56: firma non tactos septeno -ine tectos. d) *en parlant du premier de la hiérarchie des anges (Dominations)*: ALAN. INS. expos. pros. angel. p. 211: Dominaciones, que ideo dicuntur -ina, quia eorum nutu homines ad reverentie exhibitionem invitantur.

5) *nature divine (de Dieu ou du Christ)*: WIPO gesta 3 p. 23: pro caritate Dei, que te hodie in virum alterum mutavit et -inis sui participem fecit. PETR. RIGA Aurora Recapit. Sine D 46 p. 607: nil Isaac patitur, aeris fit victima; Christi/ nil patitur -en cum moriatur homo.

6) *protection (d'un saint)*: MIRAC. Euphebi p. 332,19: presul amande (sc. de sancto Euphebio) tui sim tutus -ine templi.

7) *(au figuré) gloire, honneur*: ETHELWERD. chron. p. 44: agmina Francorum econtra insiliunt armis victorie-que funguntur -en, barbaro exercitu fugato. WALDO Ans-car. pref. 3: dulce tuis, Alberte decus, ... / ... regni diadema decorum, / gloria pontificum, regum venerabile -en.

8) *bien, propriété*: COD. Sax. 397 (a. 944): modicam -inis mei partem, id est V mansas agelluli, eternaliter tradendo concessi.

2. numen v. nomen.

numencularius, -i m. pour nomenclator *nomenclateur* (dans l'administration pontificale): REG. S. Silv. 4 p. 281,1 (a. 962): aquimolum Teofilacti qui vocatur -o. v. *nomenclator*.

numenculator, -is m. v. *momenclator*.

numerabilis, -e 1) adj.: a) que l'on peut compter, dont

on peut dénombrer les éléments: SCHOL. Ench. p. 196: quantitas -is proprie dicitur multitudo, que unitatibus congregatur. EPIST. Hann. 27 p. 62,7: orbes oculorum cavi, coste interlucens et ex integro -es. avec une négation: UNIBOS 209,4: ubi porcorum sunt greges / per nullum -es. spéc., que l'on peut compter pour payer (cf. numerata pecunia s.v. numero): VITA Greg. Porc. I 9: illi vero huius modice pecunie -i professione magno affecti furore. (théol.) s'appliquant à la Trinité: PETR. LOMB. sent. I 24,1 p. 156: ad hoc dicimus, quia singularem accepit, sicut et alii accipiunt unum, multiplicem vero et -em, sicut alii dicunt trinum. b) *qui peut être divisé en unités rythmiques*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 516,15 p. 213,5: rithmizomenon id est -e, quod numerari et in artem dirigi potest.

2) *subst. n.: nombre*: RADBERT. fid. col. 1405^B: credimus... cuncta -ia ex uno constare.

numerabiliter adv. [numerabilis] *numériquement*: JOH. FISCAMN. conf. theol. I p. 114,128: -r est innumerabilis.

numeracio v. *numeratio*.

numeragium -ii n. [numerus] *droit de percevoir une dîme nombrée*: CARTUL. S. Petri Carnot. II 47 p. 655 (a. 1179): -um in terra hospitem meorum ad quindecim annos... in elemosinam, dedi, tali videlicet pacto, quod monachi numeratorem suum qualem voluerint mittent. CARTUL. S. Mar. Paris. II p. 258 n. 17 (a. 1197): quitavit in perpetuum capitulo Beate Marie Parisiensis, ventas, -um, iusticiam et omnem iurisdictionem que... sibi deberi quomodolibet contendebat.

numeralis, -e 1) *qui a rapport au nombre, numérique*: a) *en général*: ALEX. NECK. laus div. sap. X 155 p. 499: nulla tamen -is proportio necit. ADELARD. BATH. eod. et div. c. 11: -i... accidentium discretione. b) *mus.*: SCHOL. Ench. p. 196: quod enim vox ad vocem aut duplo crescit... aut quadruplo, quod sonat diapason, diapason ac diapente, bisque diapason, naturam servat -is quantitatis. c) (gramm.) nomen -e: *nom de nombre*: HUGO S. VICT. gramm. p. 275,16: nomen -e, quod numerum demonstrat, ut unus, duos, tres.

2) *chiffré (par référence à la disposition des pièces numérales dans le jeu de rythmimachie)*: FRUTOLF. rythmimach. 2,1: descriptio -is palestine prelude expedienda iam est spectabilis huiusce concursus victoria.

3) *qui représente une espèce monétaire*: RICHARD. LOND. Ep. dial. scac. p. 24: memoriter... dixisse me retines scaccario superponi pannum virgis distinctum in cuius intersticiis -es acervi collocantur.

numeraliter adv. [numeralis] 1) *numériquement*: HERIC. vita Germ. metr. 501,41: totus cum medio -r ἐννέα gignit: is triplicat τριάδεν. ADELARD. BATH. eod. et div. p. 11,24: volentes... philosophi de rebus agere... secundum quod a vocibus singularibus notantur et -r diverse sunt, individue vocaverunt.

2) *en indiquant une pluralité*: ALEX. NECK. comm. in Eccl. III 74c: genitivus...primo positus -r tenetur... ut sit sensus: homo est vanitas de numero vanitatum.

numeralitas, -tis *f.* [numeralis] *pluralité*: ARNOLD. RATISB. Emm. 2,50: consequens est ut aliquid assumas, quod -te fecundatum exigit quiddam tertium.

numerarius -i *m.* *forme numarius. dans l'antiquité classique: collecteur d'impôts*: PAPIAS: -i vocati sunt, quia publicum numerum erariis inserunt. UGUTIO s.v. Numa: numarii vel -ii dicebantur quidam cives qui publicum numum vel numerum erario inferebant.

numeratim *selon un compte exact*: LIB. pont. II p. 132,22: crucem ex argento, -m habentem gemmas XL. CHRON.-CARTUL. S. Theofr. Calm. 57 p. 51 (XIIe s.): de rebus...et vasibus ecclesie et ceteris utensilibus -m expressis.

numeratio, -nis *f.* 1) *donnée numérique, chiffrée*: PLATO TIB. transl. Savasorda, lib. embadorum II 4,11 p. 326: si...dimidium chorde, quod est 4. in seipsum multiplicaveris, 16 invenies, cuius numeri summam, si in duo...diviseris. istius quippe -nis demonstrationem si nosse desideras. ib. II 4,20 p. 330: istarum tabularum -nes breviter ostendemus.

2) *dénombrement*: ADEMAR. S. RUF. trin. III 23 p. 174: numerare est numero distributionis multas res... singillatim significare. Ad hanc autem naturalium -nem respiciens.

3) *calcul du degré de parenté*: ALEX. II (X C. 35 q. 5 c. 2): seriem genealogie terminantes, -nem sanctorum patrum et antiquam ecclesie computationem...disturbare nituntur.

4) *paiement*: CARTUL. archiep. Magd. 246 p. 308 (a. 1139): census eiusdem ville...computetur et secundum iustam -nem de supradictorum mansorum numero minuatur. SUMMA Trec. p. 105,21: sive scripsisti te suscepisse a me sive per stipulationem promisisti spe -nis et -o secuta non est, equum est exceptionem non numerate pecunie dari.

5) *quantité fixe payée en redevance*: THEOD. TUIT. registr. p. 276,22: in festo sancti Heriberti quatuor -nes alleciorum, id est allecia DCCC.

6) *en parlant de l'office des 'numeratores' chargés de compter le nombre de gerbes dues pour droit de 'champart'*: CARTUL. S. Mar. Carnot. 93 p. 201 (a. 1179): homines nostri numeratores a domino de Bellovari sibi postulare debeant assignari...Qui vero ad -nis officium vocabuntur...iurare iubeantur quod non spe lucri...sue different -nis officium adimplere.

numerator -is *m.* 1) *celui qui compte, celui qui calcule*: HRABAN. CRUC. 1,23 col. 239^A: constringit et ipse (orbis senarius) / anni mensisque bisextilis atque quadrantis / hic -r adest, attollens tempora nutu.

2) *officier chargé de compter le nombre de gerbes dues pour droit de 'champart'*: CARTUL. S. Mar. Carnot.

93 p. 201 (a. 1179): homines nostri -es a domino de Bellovari sibi postulare debeant assignari...Qui vero ad numerationis officium vocabuntur...iurare iubeantur quod non spe lucri...sue different numerationis officium adimplere. CARTUL. S. Petri Carnot. II 47 p. 655 (a. 1179): numeragium in terra hospitem meorum...in elemosinam dedi, tali...pacto quod monachi -em suum...mittent, ipse autem -r michi, vel ei qui dominus erit terre, singulis annis fidelitatem faciet.

numeratrix, -cis [numerator] *qui compte, qui dénombre*: BALDER. BURG. carm. 196,1038 p. 223: hec et plurima simul numeatix [sic par erreur pour numeratrix cf. éd. Delisle (1872) p. 32] caneat / et propria numeros effigiabat acu.

numeritas -tis *f.* [numerus] *nombre*: EPIST. abac. p. 286: pro quantitate ac -te denarii dividendus minoratus decrescit.

numero 1. *forme part. passé numeratus*: COD. Ver. 70 p. 84,22 (a. 804) 1) *compter*: A) *dénombrer, déterminer une quantité d'unités (personnes ou choses)* (ADEMAR. S. RUF. trin. III 23 p. 174: -are est numero distributionis multas res vel diversis nominibus vel uno et eodem nomine repetito unamquamque singillatim significare. ALAN. INS. dist. col. 877^C: -are proprie distinguere, unde David, qui -at multitudinem stellarum): 1) *trans.*: HROTSV. Pafn. I 12: quid sunt spatia? Dimensiones que -antur inter planetas, sive inter cordas. WIDUK. 1,9 p. 17: de Saxonibus vero -ati sunt sex milia cesa. HENR. HUNT. capt. Antioch. 8 p. 377: quid -em maris arenam? GALTER. CASTIL. Alex. IV v. 561 col. 508^A: ad hoc fortuna laborat, / quam pudet exiguos toties -are triumphos. 2) *suivi d'une interr. ind.*: WALAHFR. carm. 5,38,7: quis -abit enim quantos persepe labores / sustuleris? POETA Saxo 5,667: quis -et, quantas animas, ...reddiderit domino? *spéc., recenser (des ancêtres)*: HRABAN. epist. 29: quod genealogie seriem retexens quousque ordinem -ando perduxit. ADAM BREM. I 48 p. 48,5: cum...-aret atavos suos. *expression digito -are, compter sur ses doigts*: ADALBERO LAUD. carm. 49 p. 134: alphabetum sapiat digito tantum -are.

B) *arithm.*: 1) *(absolument) calculer, connaître les sciences arithmétiques*: ALAN. INS. Anticlaud. III 372 p. 99: hic pictura docet auctores qui -andi / invenere vias. 2) *indiquer une date*: a) *sens propre*: CAND. FULD. Eigil. I 22: in natale sancti Ignatii...qui paulo inferius ab hac anniversaria -atur. AGIUS comput. 8,19: si nosse cupis, quis pascha Kalendis / quis quoque festa cluant supra premissa colenda, / seu retro -es seu forsan in ante requiras. EPIST. Tegerns. I 16: die quo idus -atur (sic) mensis augusti. b) *sens figuré*: EPITAPH. var. II p. 311,54,9: idibus in quinis linquens ergastula carnis, / quem sibi september -at sub sole patenter. 3) *dénombrer autrement qu'en unités*: EPIST. abac. p. 286: hoc est

quoties divisor denario limite metitur -atque dividendum. 4) *calculer le degré de parenté*: TRAD. Weihest. 8 p. 409,18 (1138—1147): post eius ortum -ata inter eos consanguinitate divisi sunt ab invicem. ALEX. (X C. 35 q. 5 c. 2): canones vero ultra septimam nullam -ant generationem. ib. § 7: omnes qui in pictura predictae arboris -antur. ib. § 9: isti enim qui -andi initium sumunt a filiis fratrum.

C) (*philos.*) *dénombrer, séparer en plusieurs éléments*: GERARD. MORES. delib. p. 42—43: dicitur unus quia -ari non potest, unde et sapientie perhibetur Dei non esse numerus.

II) *mesurer, évaluer*: A) *au propre*: LADISL. dect. I 40: si vero non crediderit... ante pristaldum regis et comitis -etur annona. *spéc., évaluer le nombre de gerbes dues pour droit de champart*: CARTUL. S. Mar. Carnot. 93 p. 201 (a. 1179): tempore messonis homines nostri numeratores... sibi postulare debeant assignari, quorum unus apud Lu... alius apud Bellovillare fungatur officio -andi. B) *au figuré*: THIETM. 6,65: nequeo ex parte mea -are, quantum pietatis munus mihi... studuisset impendere. C) (*mus.*) *recevoir un ordre dans une série*: SCHOL. Ench. I p. 182a: ita cum aliquot soni absolute -antur, nec superiores iure possunt nec finales dici.

III) *énumérer*: AGIUS epic. Hath. 248: iam defuncta suos his -at titulos. DIPL. Henr. IV 452 p. 611,5 (a. 1096): -avit suos pro nobis domi forisque labores. CARTUL. march. Misn. II 55 p. 49,4 (med. XIIe s.): comiti... et ceteris, quos tedium est -are. CARTUL. Rhen. med. II 70 p. 112 (a. 1185): de quibus modo longum esset -are.

IV) (*souvent au passif*) *inclure dans*: A) *s'appliquant à une terre*: REG. regum Anglo. Norm. I p. 132 (a. 1088—91): in hoc autem dominio -atur terra Pagani.

B) *mettre au nombre de (s'appliquant à des personnes)*: 1) *suivi de ad ou de in*: TRAD. Fris. 400 a p. 341 (a. 818): ut... ad dexteram pietatis gregis sue iubeat nos -ari et in consortio beatorum. ANDR. CAPELL. I, 6 C p. 59: predicta... ordinis antiqua distinctio non prohibet me in quorumlibet maiorum militiam -ari. 2) *suivi de inter*: LUPUS epist. I 7 p. 56: me inter carissimos -atis. THIETM. 4,56: inter ceteros Christi adoptivos -antur. PETR. COMESTOR serm. L col. 1841^c: qui omnia relinquere disponit, se quoque inter relinquenda -are meminerit. 3) *suivi du part. futur*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1398^D: que dabant ituri ad proelium -ati.

V) *s'appliquant à une somme d'argent*: A) *compter pour payer, payer*: 1) *en général*: CARTUL. S. Bened. Floriac. 167 p. 379 (a. 1154): trecentas libras... tradidit, quas creditori suo... abbas ipse... -avit et solvit. STEPH. TORNAC. epist. LXII p. 76: X solidos Parisienses per singulos menses puero -arem. ACTA Pont. 143 p. 215,16 (a. 1197): donavit quingentas libras parisiensium et ad

voluntatem suam eas pacifice -avit. 2) *payer comme redevance*: LIB. Domesd. monachorum 99: XL solidi -antur pro II hidis.

B) *taxer*: LIB. Domesd. I 38b: nunquam in hidis -atum fuit nisi tantum VI hide. ib. I 175b: T[erra] R[egis] E. fuit -ata pro XV hidis.

C) *prélever une redevance*: CARTUL. S. Joh. in Vall. 116 p. 60 (a. 1187—96): tempore messis, cultor requirit priorem ad -andam decimam.

VI) *rythmer*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 516,15 p. 213,5: rithmizomenon, id est numerabile, quod -ari et in artem dirigi potest.

VII) -are meliore lapillo: *marquer d'une pierre blanche*: ADALBERO LAUD. carm. 150 p. 144: Jupiter ille duos -at meliore lapillo.

VIII) *au participe*: A) *prés.: (arithm.) nombre nombrant*: DOM. GUNDISS. div. philos. p. 90: in sensibilibus ergo et non sensibilibus *numerus* consideratur cum est -ans vel numeratus; abstractus vero est, cum nec est -ans nec numeratus.

B) *passé*: 1) *expression*: non -atus: *que l'on ne peut compter, innombrable*: ANON. gesta Hung. c. 7: cum multitudine magna populorum non -ata federatorum. ib. c. 10: miserunt... pelles ermelinas... sine numero, ac alia multa munera non -ata. 2) *dénombré*: CHRON. Rames. 33 p. 59: per omnes terras suas de XXX hominibus -atis XIII manumisit. 3) *arithm.*: numerus -atus: *nombre nommé*: DOM. GUNDISS. div. philos. p. 90: in sensibilibus ergo et non sensibilibus *numerus* consideratur cum est numerans vel -atus; abstractus vero est, cum nec est numerans nec -atus. 4) *nombré*: MARIAN. SCOT. chron. a. 1098: collige litteram anteriorem, voluit summam/existat -atus auctor. CARTUL. S. Mar. Avenion. 139 p. 166 (ante 1201): terram illam scilicet cuneum... in quo decimam -atam et terciam partem fructus qui inde exierit, integre percipimus (cf. CARTUL. S. Mar. Paris. II 378 [a. 1280]). 5) *en espèce*: a) -ata pecunia: COD. Laudens. I 9 p. 15 (a. 924): renunciando exceptioni non -ate pecunie. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 76 p. 128 (c. 1080): ceteris... propter stabilitatem donationis usque ad sexcentos solidos -ate pecunie tribuerunt. BRUNO MAGD. bell. 122 p. 116,29: sunt... inventa... multe quoque argenti vel auri lamine multoque maxima pars -ate pecunie. GESTA Frid. imp. I p. 19,23: argentea vasa et peccuniam (*sic*) -atam... comprehenderunt. SUMMA Trec. p. 105,23: equum est exceptionem non -ate pecunie dari. OBERT. SCRIBA a. 1190, 573 p. 226: unde bene sum quietus et abrenuntio exceptioni non -ate pecunie. b) moneta -ata: REG. Sublac. p. 70,17 (IXe s.): solidos optimos monete -ate. c) libra -ata: GUILL. CAS. II 1355 p. 96 (a. 1191): lib. XII bonorum previdium, -atas, in proxima feria de Lagneto. d) denarius solidus -atus: COD. Ver. 70 p. 84,22 (a. 804): dinarios -os cento octo. DOC. Ver. 2 p. 11 (a. 1034): precio finito

per argentum et alia merce valentem denarios Veronenses solidos -atos decem.

IX) (*gérond.*) à *compter de*: LEX Rom. can. 60,60,3: disceptatio litis duobus mensium spatium non excedat, a litis contestatione -ndum.

numerositas, -tis f. I) *grand nombre, grande quantité*:

A) *au propre*: 1) *multitude, abondance* (UGUTIO s.v. Numa: hec -s id est multitudo): a) *avec le gén.*: JOH. SCOT. div. nat. II 17 col. 550^D: priusquam in spiritualium essentiarum -tem procederent. HROTSV. Pafn. 12,3: si quid fecerim vis scire, -tem meorum scelerum intra conscientiam quasi in fasciculum collegi. HARIULF. chron. Centul. p. 118: tam pro bonorum immensitate quam pro parentum militum -te. VITA Annon. I 3,2 p. 498a,37: ut nihil estimarentur in eius comparatione preteritarum angustiarum -tes. GUIBERT. Nov. moral. I 28 col. 57 ^{C-D}: multiplicamur autem, cum virtutum -te fulcitur. ACTA Pont. Rom. Gall. E* 127 p. 145 (a. 1186—87): ecclesiam ultra facultates suas canonicorum -te gravatam. VINC. KADL. chron. p. 112: -tem metalli appendere. b) *absol.*: ANNAL. Einh. p. 85: gens illa, quamvis bellicosa et in sua -te confidens. CARTUL. S. Caril. 21 p. 36 (a. 863): aliisque non paucis, qui -tis gratia nominatim comprehendere nequeunt. RICHER. II p. 64: tanto compendio numerorum multitudinem dividentes vel multiplicantes, ut prae nimia -te potius intelligi quam verbis valeret ostendi. ANSELM. LEOD. gesta episc. Leod. 7 p. 194,7: ostensa sunt miracula, que pro sui -te minime sunt conscripta. GAUFRID. S. VICT. microcosm. 195 p. 214,31: ipsa (*sc. iumenta*) enim non solum ornant hanc terram -te et varietate sua.

2) *collectif*: a) *foule, multitude*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVI 20 p. 739: ad eius vocationem convolat gentium infinitus numerus, et colligitur -s inaudita. ROB. MON. REM. hist. Hier. I 1 p. 728: terra hec quam inhabitastis...-te vestra coangustatur. *expression*: -s popularis, -s populi: VITA Liutb. 18: luxurie castra diversis delicata deliciis -tem populorum retentant. VITA Cunib. I C 4 p. 365,34: circumstante eum agmine cleri sui ac -te populi. CHRON. Vedast. p. 680: -te populi eorum. VITA Liutw. I 17: cui (*corpori Liutwini*) sancte collegium congregationis cum -te populari obviam processit. b) *totalité, ensemble (s'appliquant à des personnes ou des choses)*: CARTUL. Stabul. I p. 259,3 (a. 1089): unde noverit -s fidelium nostrorum tam presentium quam futurorum. DIPL. Henr. IV 408 p. 539,35: noverit -s fidelium nostrorum...abbatem...nos...adisse. HONOR. AUG. glor. 8: aperta voce precipitur -ti laicorum, ut serviat devotioni clericorum. RADULF. DIC. imag. hist. I p. 407: stipendiariorum -te collecta,...plebem sibi commissam de manibus inimicorum decrevit eripere. EPIST. Fiscamn. p. 29: Cantuariam ubi tota est reddituum nostrorum -s. CARTUL. ord. Teut. 5d p. 6 (a. 1191): Bartoldi...episcopi...privilegio dato id ipsum

roboravit auctoritas, scripto quoque nostro factum nostrorum subscripsit -s.

B) *au figuré*: 1) *diversité, multiplicité*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1206^B: ut diei noctisque vicissitudine et -s temporum dignoscatur. GERHON. novit. 4 p. 49,27: si dividere quis conetur vel personas a substantia, vel proprietates a personis, nescio quomodo trinitatis se profiteri cultorem possit, qui in tantam rerum -tem excesserit. RICHARD. S. VICT. trin. V,II col. 958^A: personarum series in infinitum deducta -tis sue nullum finem acciperet.

2) *pouvoir dû à une supériorité numérique*: ADAM SCOT. soliloq. col. 864^D: licet multitudo eis conferat -tem, tamen mihi veram non videntur habere sanitatem.

3) *diffusion, expansion (s'appliquant à une cellule sociale: la 'familia')*: VITA Aldeg. III p. 1036: monstrat familie -tem.

II) *nombre*: A) *chiffré*: COMM. Gerb. reg. p. 247: denaria -te. CARTUL. Wirt. V app. 12 p. 382 (a. 1163): testificantur...monachi seniores cum iunioribus, exteriorum fratrum -s plus quam triginta.

B) *indiquant une pluralité de personnes ou de choses*:

1) *sans précision de l'ordre de grandeur*: RADULF. CADOM. gesta Tancred. 21 p. 621: Turcos sua numero carens -s defendit. GUIBERT. Nov. pign. sanct. II 2 col. 633^A: non magis -s quantacunque fuerit hostiarum ad unam interne contemplationis redigatur effigiem. CARTUL. cell. Paulin. 29 p. 38 (a. 1169): in concordiam revocat ecclesiastica consuetudine auctoritas sigillorum privilegiorum et -s et persone testium appositorum. (*collectif*) -tes *suivi du gén.*: *des multitudes (nombre indéterminé)*: ORTL. chron. 1,18 p. 80,22: ut preter monachorum,...religiosorum -tes XIV convenirent abbates.

2) *suivi d'un adj. ou d'une locution indiquant un ordre de grandeur*: EINH. Carol. 1 p. 10: famulos sibi necessaria ministrantes atque obsequium exhibentes paucetis habebat. JOH. SCOT. ier. Dion. 1, col. 127^A: est...fons non deficiens et in omnia que sunt infinita -te profluens. COMM. Gerb. reg. p. 253: tam infinita -s. TRAD. Werd. 105 (a. 1064): clericorum atque laicorum copiosa satis -te. VITA Macar. p. 620,25: et quia tante -tis erat multitudo. HUGO S. MAR. itin. Hier. 5 p. 365: boum et ovium ibidem est inventa grandis -s. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIX 18 p. 910: accedentes cum apparitorum -te maxima. STATUT. Cisterc. p. 174 (a. 1194): de...-te nimia personarum provideat dominus Cistercii. *collectif: expression -s populi: foule (cf. col. 1509 l. 32)*: HEITO Wett. p. 274,25: cur...tanta populi -s interiret. FRECUPLH. chron. col. 962^A: magna populi -te crescente.

III) *valeur*: A) *valeur numérique*: GERBERT. geom. p. 91: quatuor embadorum -s adiciatur. RADULF. LEOD. epist. 3 p. 520,28: sic -s cubi in XXIII accrescit

angulis. HERM. AUGIENS. abac. p. 644,4: quibus positus inferius positos caracteres viritia per superiores multiplicabis, nihil videlicet interim de -te numeri curans. *spéc., valeur numérique du son*: SCHOL. Ench. I p. 173a: alia sunt, que sibi sonorum proprietas postulat; alia, que -tis poscit ratio. B) (*au figuré*) *importance*: EPIST. Tegerns. I 5: cum illi...effectum sibi iniuncte precepcionis -te supplere potuissent. *expression multiplex -s*: *valeur multiple*: WOLFHER. HILD. Godeh. II 11: qui multiplicem doctrine illius -tem sollicite perpendit.

IV) *rythme*: BERNO ton. prol. 14 p. 77b: cur non magis musice ratio, ad quam ipsa rationabilis vorum dimensio et -s pertinet, succenseat quodammodo.

numerosus -a -um I) *adj.*: A) *nombreux* (UGUTIO s.v. Numa: -us, -a, -um, multus, habundans): 1) *en grand nombre*: POETA Saxo 2,133: -a virorum / milia. THANGM. Bernw. 28 p. 772: licet -iores haberent militum copias. CARTUL. S. Vinc. Laud. X p. 194 (a. 1097): -is humane fragilitatis excessibus. PETR. DAMIAN. epist. V 12 col. 356^B: -is regibus. *avec une nég.: peu nombreux*: LIUTG. Greg. pref. ex.: non -a capitula de innumeris bene gestis eius.

2) *s'appliquant à une collectivité*: a) *groupe de gens ou de choses*: JOH. SCOT. divis. nat. V 38 col. 1006^C: aut -iorem humani generis multitudinem. DIPL. Otton. III 433 (post 996; spur.): cum -a bonorum suorum multitudine...donavimus. MIRAC. Firm. 16: -a populorum frequentia confluit. THANGM. Bernw. 14 p. 765: -a...iuventus virginum. GAUFRID. S. VICT. fons philos. I p. 48,389: -us populus sedet ad hoc flumen. ORD. Vit. hist. VIII 17 t. III p. 369: -um agmen clericorum et monachorum...advertit. GUILL. Tyr. hist. rer. transm. II 21 p. 105: multiplicato...exercitu, et ex diversis copiis in unum convenientibus facto...iore. b) *famille, descendance*: α) *au propre*: Ivo epist. p. 12 (a. 1091): spe...prolis -ioris amplexus Lie nobis est tolerandum. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1532^D: habuit...Herodes uxores novem: ex quarum septem -am suscepit sobolem. β) *au fig.*: PETR. CELL. epist. I,LXXV col. 521^D: provenit...-a proles benedictionum.

B) *de grande importance*: WALAHFR. hort. 72: reparans -o semina fructu. TRANSL. sang. Dom.in Aug. 7: classem -o thesauro accumulata. HROTSV. Pel. 132: qui citius vinclis dissolvuntur resolutis, / exempti proprie pretio gaze -o.

C) *multiple*: 1) *formé de nombreux éléments*: ROB. MON. REM. hist. Hier. I 2 p. 729: nisi Dominus Deus mentibus vestris affuisset, una omnium vestrum vox non fuisset; licet enim vox vestra -a prodierit, tamen origo vocis una fuit. GALTER. CASTIL. Alex. II 116 col. 477^D: invehitur Darius curru, quem stipat utrimque / effigies -a deorum.

2) *qui s'applique à de nombreux éléments*: GALTER.

CASTIL. Alex. V 147 col. 511^C: inter / milia tot procerum speciali laude refulgens / inclitus emicuit -a cede Nicanor.

3) *qui affecte un grand nombre de gens*: WALAHFR. Wett. 637: licet a Domino -a peste laborans / abscedat genus humanum.

C) *qu'on peut compter (avec une négation: innombrable, répété)*: HELGAUD. Rob. 23 p. 114: in multimodam et non -am missarum celebrationem.

II) *subst. m. pl.*: *un grand nombre de gens*: RICHER. I p. 268: paucissimos -i atterunt.

numerosa adv. 1) (*au comp.*) *en plus grand nombre*: ODO DIOGIL. 6 p. 66: die septima -ius et audacius reversuri. GIRALD. topogr. I 32 p. 66: frequentius et -us... post inventa.

2) *numériquement*: LIB. XXIV philos. (éd. Cl. Bäumer, Festgabe...von Hertling. Fribourg, 1913) 1: secundum imaginationem prime cause, prout se -e multiplicat in se, ut sit multiplicans acceptus sub unitate, multiplicatus sub binario, reflexus sub ternario.

3) (*moral.*) *selon la règle, avec modération*: EGBERT. LEOD. rat. 1,262: probrose interdum vivit, qui non -e.

4) (*mus.*) *selon le rythme*: SCHOL. Ench. I p. 182b: quid est -e canere? ut attendatur, ubi productionibus, ubi brevioribus morulis utendum sit. ib. I p. 183a: sic itaque -e est canere, longis brevibusque sonis ratas morulas metiri.

5) *abondamment*: GERBERT. epist. 184 p. 219,5: iterum et -ius valete.

numerus, -i m. formes: nomerus: ARS Bern. p. 84 n. 24 et p. 96 n. 8. COD. Lang. 84 col. 158 (a. 807). nummerus: COD. Lang. 408 col. 688^a (a. 904). *accus.* numiro: ib. col. 528a (a. 882).

I) *math.*: A) *nombre, concept arithmétique abstrait*:

1) *nombre (en général)*: THEGAN. Ludow. 44 p. 499: sicut -us parvus per artem arithmetica surgit in maximum. CARM. Cantabr. 115,17: hinc abstractas quantitates edocet quadrivium / -is et simphonii mensurisque proprium. GERARD. MORES. delib. p. 43: sciendum vero quia unum semen -i est, non -us. RUP. TUIT. spir. 7,14 col. 1778^B: datum est etiam nobis ... sub -orum consistere disciplina...Per -um ne confundamur, instruimur. Tolle -um in rebus omnibus et omnia pereunt. HUGO S. VICT. didasc. VI, XIV p. 131,8: arithmetica que tractat de -o, id est de quantitate discreta per se. DOM. GUNDISS. div. philos. p. 90: arithmetica est sciencia de -o.

2) *expressions arithmétiques*: a) *par -us: nombre pair*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 45,15 p. 58,4: prima... plana figura est quaternarius in paribus -is. GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 78 p. 155: par vero -us, qui in duo equa potest dividi. b) *impar -us: nombre impair*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 45,15 p. 58,4: prima plana figura est ternarius in imparibus -is. id. ier. Dion. VI 9 p. 283:

perfectissimus cubus et primus imparis -i, qui ex ternario nascitur ter ducto ter. GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 78 p. 155: impar vero -us, qui in duo equa dividi non potest. c) perfectus -us: *nombre parfait*: GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 12 p. 71: perfectus est -us cuius partes aggregate reddunt equalem summam. ALEX. NECK. nat. rer. p. 295: perfectus -us est cuius partes multiplicative reddunt summam equalem toti, ut senarius, quia unitas et binarius et ternarius senarium perficiunt. d) singularis -us: *nombre inférieur à dix*: GERBERT. abac. p. 8,6: si multiplicaveris singularem -um per singularem, dabis unicuique digito singularem, dumtaxat usque ad terminos quinquies binos. e) monadis -us: *nombre inférieur à dix*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1064^D: monadis -us appellatur ab uno usque ad decem. f) superficialis -us: *nombre plan ou nombre carré*: GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 63 p. 134: est superficialis -us quislibet factus ex alio bis multiplicato per se, ut bis bini, ter terni, quia habet duas voces tantum in sui multiplicatione ut superficies duas dimensiones. g) cubicus -us: *nombre cube ou cubique*: ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. X 4 p. 222 (66): in arithmetica cubici -i dicuntur solidi. h) solidus -us: *nombre solide ou nombre cubique*: ARNULF. AUREL. glos. Lucan. II 358 p. 122: cubici in arismetica (*sic*) appellantur solidi -i. GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 63 p. 135: solidus vero est -us habens tres equales voces in sui multiplicatione ut bis bini bis, qui sunt octo et ter terni ter i.e. viginti septem, dictus solidus propter similitudinem quam habet cum solidis; habet enim tres equales voces ut solida tres equales dimensiones. i) linearis -us: *nombre linéaire*: FRUTOLPH. rythmimach. 16 p. 182,31: unitas...numeri in longitudinem distenti principium existens, linearem -um, longitudinis capacem et latitudinis caput, creat, qui a binario inchoans, unitatis semper adiectione in unum eundemque quantitatis ductum explicatur. GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 77 p. 154: sunt ergo omnes -i lineares dispositione, quia omnes in longum possunt disponi. k) superfluous -us: *nombre plus grand que la somme de ses parties aliquotes*: HROTSV. sap. III 14 p. 185: superfluous dicitur -us cuius partes augendo crescunt, ut XII; est enim duodenarii medietas VI, pars tertia III. l) imminutus -us (*cf. diminutus*): *nombre plus petit que la somme de ses parties aliquotes*: HROTSV. sap. III 13 p. 184: -us imminutus dicitur cuius partes coniuncte minorem illo -o cuius partes sunt, summe quantitatem reddunt. m) numerans -us: numeratus -us: *nombre nombrant, nombre nommé*: ALAN. INS. dist. col. 877^C: -us aliquando sumitur pro numeratione vel pluralitate, unde Boethius in Arithmetica distinguit inter -um numerantem et numeratum et vocat -um numerantem iterationem, -um numeratum veri nominis pluralitatem. id. Anticlaud. III 316 p. 98: quis -us numerans censetur, quis numeratus. n) (*chez Aristote*) abundans -us: *nom-*

bre impair: ALEX. NECK. nat. rer. p. 295: Aristoteles vocat abundantem imparem, perfectum parem *numerus*. o) (*dans l'arithmétique de Boèce, pour désigner la division des nombres*) superpartiens, superparticularis, sesquioctavus (etc.) -us: HROTSV. Pafn. I 12 p. 164: tonus fit ex duobus sonis et possidet rationem epothoi -i sive sesquioctavi. GUNZO epist. Augiens. 16 p. 53,4: utrum in superpartientibus -is consonantie possint reperiri.

B) *nombre concret représentant une indication chiffrée*:

1) *en général*: a) *abs.*: RUOTG. COL. 12: quatuor summi viri et eodem -o laici. b) *avec un nom de nombre en apposition*: EINH. Carol. 33: civitatum -um XX et una. THIETM. 5,37: non fuit minor captivorum -us quam tria milia. c) *avec un nom de nombre au gén.*: THIETM. 6,51: octingentorum -us mancipiorum. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 298,13: que vix ad quinque milium pugnantium pertinebat -um. d) *avec un adj.*: WIDUK. 3,30: ut...sui iuris familias supra millesimum -um captivassent. GERH. AUG. vita Udalr. 5 p. 394: annone copiam...ut triplici -o virorum sufficere potuisset. LADISL. decr. III 1: illi paciantur sub denario -o. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 29 p. 58 (a. 1134): cum eo tot milites ut centesimum -um compleant. e) *employé adverbiallement avec un nom de nombre cardinal*: α) -o: DIPL. Karoli III 124 p. 198,37 (a. 885): ut...in stipendiis kanonichorum -o sexaginta deserviat. RICHER. II p. 38: -o XII recitari iussit. CARTUL. Mai. Mon. Dun. 138 p. 127 (c. 1080): ecclesiam...octo -o canonicis administrandam. PETR. TUDEB. hist. VI 11 p. 44: fuerunt nostri -o septingenti. SUGER. consecr. Dion. 3 p. 220: cum pueris aliquibus -o decem et septem. β) -um: CARTUL. Mica Aurea 20 p. 27,27 (a. 1003): denarios argenteos monitatos...-um quattuor. f) *expression in -o: au nombre de*: COD. Odalb. 90 p. 154: mancipia sunt in -o XXIII.

2) *indiquant un ordre numérique*: a) *s'appliquant au temps*: α) *nombre indiquant un calcul chronologique en général*: HRABAN. epist. 4: composui quidam ex -o et temporum articulis quendam dialogum. CAND. FULD. Eigil. I 16: cuius nimirum dedicationis diem, tempus, -um et annum. *s'appliquant au quantième de l'année*: THIETM. 7,1: decursis a dominica incarnatione post millenarii plenitudinem -i annis tredecim. CHRON. Merseb. 5 p. 178,3 (a. 1136): Dithmaro...in Kalendis Decembris defuncto anno prescripti -i MXVIII. *nombre d'or (chiffre indiquant le quantième de l'année dans le cycle de 19 ans)*: ACTA Pont. 132 p. 201,11 (a. 1194): circulo aurei -i XVII°. *s'appliquant au cycle lunaire*: CARM. de conc. mens. 22,2: sume quicquid superextat pro lunari -o. *s'appliquant à l'année solaire*: AGIUS comput. 1,13: per -um solis varios luneque meatus. *s'appliquant au calcul des kalendes*: TRAD. Fris. 447 (a. 821): vitam finivit die mensis num. IIII kal. Mai. AGIUS comput. 3,9: per epactas anni -umque kalendis appositum. *s'ap-*

pliquant au numéro des clés des fêtes mobiles: COD. Pray 3 b: si vis scire unumquemque quinque capitalium terminorum anni, tene presentis clavis -um. β) *s'appliquant à une indication de date, indiquant un jour déterminé*: AMALAR. epist. temp. 20 p. 345,2: sane quia mentionem fecimus de septuagesimo, oportet dicere cui -o occurrat, videlicet paschali. *expression temporum -us: époque*: FOLC. Lob. 7 p. 58,44: nos ventilatis undecumque temporum -is. b) *s'appliquant à une numérotation: α) livres*: CONR. HIRS. didasc. p. 27,19: in libris explanandis VII antiqui requirebant...scribentis intentionem, ordinem, -um librorum. *psaumes*: EPIST. var. II 26 p. 342,39 (c. 825—840): -os psalmodum propriis titulis preponite. *chapitre*: ROB. PAUL. pref. col. 382: titulos capitulorum annotare placuit et -os. β) *cote, numéro d'ordre*: CARTUL. Mog. A (epist.) 116 (a. 803—813): epistolam ecclesiastico more -is ac supputationibus congruis astipulatam. HIST. Mont. Pannon. VIII p. 270 (a. 1086 fals. c. 1135—71): thesaurus...ecclesie sub tali -o concluditur. COLOM. decr. I 79: singuli comites...denarios...quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribentes -o,...mittant. γ) *expression in -um: dans l'ordre numérique*: PETR. RIGA Aurora add. EGID. PARIS. p. 114: post Apocalypsis, Paulique volumen et Actus / in -um veniunt. δ) *s'appliquant à des gens désignés par un numéro d'ordre dans une liste*: COD. Arp. cont. VI p. 164 (a. 1186): eos qui liberi sunt et liberi...vocari consueverunt, placuit nobis sub -o designare. cf. *ordre de succession dans une dynastie*: THIETM. 1,24 p. 32: tercius in -o ducum Heinricus et in ordine sceptriferorum secundus, ib. 3 prol.: tertius in -o regum, sed proximus Otto nomine scribatur.

C) *représentation écrite du nombre*: AGIUS comput. 8,12: solares ciclos concurrentumque recursus / annorumque notat -us hinc inde locatus. THIETM. 6,47 p. 337: »V« inquit (sic) et vidi manifeste -um hinc atramento signatum. HUGO S. VICT. didasc. VI, III p. 114,24: calculos in -um posui.

II) *théol. et philos.*: A) *nombre, principe d'ordre dans la création*: HROTSV. Sap. 3,22 p. 187: qui non solum, in principio mundum creans ex nihilo, omnia in -o et mensura et pondere posuit. WALTH. SPIR. Christoph. II 2,62: pondere, mensura, -o motuque creavit / trinus et unus apex. ALAN. INS. dist. col. 877^D: Deus creavit omnia in -o, id est in unitate, quia quodlibet unitate unum est.

B) *valeur mystique de nombre*: 1) *en général*: SMAR. carm. I V p. 610: a Domini -us thesauro profluit omnis, / unde tamen meruit nomen habere sacrum. EUGEN. VULG. syll. 412,1: dispositio sacratione -i ita distributa ut et apostolice fidei norma et proportio discriminialis non sit neglecta. GERARD. MORES. delib. p. 43: est itaque Deus in -o quasi caput -i, innumerabiliter vero. Omnia namque in se ipso uniformiter preambit et cir-

cumprehendit. ib. p. 44: multos...quidem -os mysticos adverto. GUILL. CONCH. Plat. in Tim. § 78 p. 155: impar vero -us qui in duo equa dividi non potest, ad indissolubilia refertur. ALAN. INS. Anticlaud. III 324 p. 98: cur animam, celum, rationem...vitam / impare sub -o prudentum dogma figuret. 2) *spéc., s'appliquant aux nombres 6, 7, 10, 14*: WALAHFR. carm. 5,21,29: nam sex milia sexiesque centum, / seni tum decies semelque seni, / dicuntur -o fuisse pleno; / nil sanctos melius potest decere. GERARD. MORES. delib. p. 42: in septenario enim -o Ecclesie perfectio demonstratur. ibid. p. 63: legitimos...-os dicit...qui eminentius in eloquiis commendantur, ut septenarius et denarius...quibus plerumque vel universitas temporis, vel alicuius rei perfectio designatur. HUGO S. VICT. didasc. VI, IV p. 122,25: epistulas Pauli, que etiam ipso -o designant utriusque testamenti perfectionem se continere.

C) *nombres platoniciens*: BOVO MIN. in Boet. 8: quanta de -orum potentia...Plato...disputaverit. ib. 14: cuius (anime mundane) generationem per quamdam -orum virtutem idem Plato dicit imperio creatoris effectam.

III) *harmonie*: A) (architect.) *harmonisation des proportions*: WILLIH. ad Agapit. p. 348,21: que (sc. ecclesia) ita...et -o et limite est determinata, ut, si quis augere velit, non egeat, si minuire, minus iusto esse videatur (cf. EPIST. Mog. 18).

B) *mus.*: RUP. TUTT. spir. 7,16 col. 1780^A: cum Abraham...iusticiam Domino cantaverit, non voce organica neque instrumentis, sed tantum proportionalibus -is, in quibus vis musice consistit. GALTER. CASTIL. Alex. IV 432 col. 505^B: et musica circum / instrumenta sonat -os aptante camoena.

C) *règles régissant une technique*: GALTER. CASTIL. Alex. VI 37 col. 519^B: quedam, que dederant patres precepta priores. / militie mutanda ratus castrensia certos / munera sub -os arguta mente redegit.

IV) *rythme*: A) *mus.*: PS. HUCBALD. ton. p. 228: que canendi equitas rhythmus grece, latine dicitur -us.

B) *nombre oratoire*: EPIST. Hann. 79 p. 128,22: quis constructionis formam, -os positionis estimat? COD. Pray. 6a: alios in orationibus -os admittunt, nisi quos et nos super competenti ministerio insignitos notavimus. HUGO S. VICT. gramm. p. 278,15: -us, dictionis forma que discretionem quantitatis facere potest.

V) *nombre s'appliquant à une pluralité de personnes ou de choses*: A) *nombre quelconque*: 1) *en gén.*: a) *abs.*: LIUTG. Greg. 2 p. 69: augebat Deus cotidie multiplici -o qui salvi fierent. CAND. FULD. Eigil. II 17,101: ibant equati -o. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1078 p. 308,42: -o non pauci. ORD. VIT. hist. IX 9 t. III p. 529: Turci autem nec -o nec armis impares. b) *avec le gén.*: EIGIL. Sturm. 15a: cotidie sanctus monachorum -us crescens. DIPL. Otton. II 213a. (a. 980): concessarum

decrevimus nomina scribi villarum quarum sic se -us habet. RICHER. II p. 24: a minore eorum -o absolvi non posset. ADALBOLD. Henr. II p. 693,10: -um militum suorem spe superne gratie supplens. OTTO FRIS. gesta 1,60 p. 87: tantus religiosarum et discretarum personarum -us. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 127 p. 624,38: -um etiam portarum, ostiorum...fenestrarum comprehendere et scire non potuerunt. c) *opposé à quantitas*: REGINO chron. a. 884 p. 122,10: eiusdem -i et quantitatis pecuniam. DIPL. Arnulfi 62 (interp. a 1052—68): ex quantitate et -o partes ad eandem sedem...pertinentes. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 539,35—36: *bona coenobii* -o quidem sunt plura sed quantitate parva. d) *expression ieiunium -i prandiorum: jeûne portant sur le nombre des repas*: JOH. BEL. div. off. XI col. 25^{A-B}: ieiunium -i est...ut quolibet die non nisi semel posthac cibum caperet, vel bis.

2) (*milit.*) *corps de troupe*: CARTUL. Mica Aurea 13 p. 519,12—13 (a. 993): excepto piis locis vel publicum -um militum seu bando (cf. ib. 22 p. 26,20 [a. 1003]). NARR. Flor. de capt. Antioch. Hierosol. 10 p. 360: vix aliquis de -o pedestri remanserit. ODO DIOGIL. 5 p. 60: rogo autem ut de vestris sociis meus -us augeatur.

B) *nombre fixe*: COD. Arp. cont. VI p. 164 (a. 1186): nolens in obsequiis regis aliquam intervenire confusione. servorum meorum -um pariter et officia distinxi.

C) *grand nombre*: 1) *en général*: POETA SAXO 2,409: novos hostes opibus -oque potentes. HUGO S. VICT. didasc. VI,IV p. 120,8: vix enim in tanto librorum pelago et multiplicibus sententiarum anfractibus, que et -o et obscuritate animum legentis sepe confundunt.

2) *collectif, s'appliquant à*: a) *la foule, le grand nombre*: ALCUIN. carm. I 241 p. 175: pius Oswaldus -o non territus ullo. VITA Liutw. I 9: signorum...proinde se discrevit a -o. b) *une assemblée*: FROUM. carm. 36,33: confratrum -us,...requiescite. DIPL. Henr. IV 342 (a. 1082): noverit omnium nostrorum sancteque ecclesie fidelium -us presens.

D) *expressions*: 1) *au nombre de, parmi*: de numero: RIMB. Ansc. 26 p. 56: unus de -o deorum (cf. THIETM. 4,63. COD. Zich. I p. 2 [a. 1165]. ALAN. INS. dist. col. 877^C). ex -o: LIUTG. Greg. 5: unus ex -o illo electorum Dei (cf. EINH. Carol. 3). in -o: RATHER. conf. col. 434^B: cum esses dupliciter in tui miserrime preiudicium -o (cf. THIETM. 7,12). in -um: ADAM BREM. p. 1,4: in -um gregis vestri colligeret. inter -os: VITA Barb. p. 560,23: inter filiorum tuorum -os adgregari. intra -um: COD. Pray. 161 Miss.: non...intra levitarum -um dignatus est aggregari.

2) (*avec une négation ou expression équivalente*) *sans nombre, innombrable, incalculable*: non est -us *avec le génitif*: RATHER. Metr. col. 469^C: circumdederunt me mala, quorum non est -us (Psalm. 30,13) cf. JOH. FIS-CAMN. deplor. quiet. p. 57,151). ROB. MON. REM. hist.

Hier. III 13 p. 763. ALBERT. AQU. hist. 3,63 p. 383 g. GESTA Franc. expug. Hier. 57 p. 532). sine -o: BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 277,24: ob sedandas quomodolibet tot sine -o sancte matris ecclesie scandalorum presumptuosas inmanitates (cf. ANON. gesta HUNG. 10,12). supra -um: ODO DIOGIL. 6 p. 63: contra eum Turcos supra -um congregatos. -o carens: RADULF. CADOM. gesta Tancr. 21 p. 621: Turcos sua -o carens numerositas defendit.

3) totum in -um: *en entier*: BENED. VII epist. col. 1589^D: concedo Corte...et Sargonina...totum in -um.

4) per -um: *clairement, distinctement*: ANAST. difflor. ad Mar. col. 572^C: affirmantem quod nullo modo mentionem in ea per -um fecit.

5) sepe numero et sepius numero: *souvent*: v. *sepe-numero*.

VI) *quantité*: A) *sens concret*: 1) *s'appliquant à la terre*: POETA SAXO 4,244: maior -us campi per plane iacebat. DIPL. Otton. II 235 (a. 980): si...desit in spatio superius dicto, ut arabilis terre ad mensuram viginti regalium mansorum perveniri -us non possit, ubi proxima iaceat et sibi commode...-us arabilis terre...suppleatur. VITA Julii p. 85,48: inter sacerdotem et ministrum medius decet -us: tribus a se distant milibus.

2) *s'appliquant à l'argent*: CARTUL. Carcas. IV p. 83 col. 2 (a. 1185): reddam vobis...marcham argenti ad computatione (*sic*) quinquaginta solidorum melgoriensium...et hoc tali -o donec totum vobis compleatur.

B) *au figuré*: THEODULF. carm. XXVII 71 p. 492: Job immensi -o fulgescit honoris. THIETM. 5,1: cuius sapientie -us non invenitur ullus qua omnia ex nichilo creavit.

C) *quantité convenable, mesure*: VITA Liutb. 36: quid plura de his referam, que -um narrantis excedunt? CHRON. S. Michael. Mos. p. 16: de sanctorum corporibus martyrum quorum multitudo Rome excedit -um. HARTV. legend. Steph. p. 435: pluralitas *miraculorum*, quoniam ipsa nocte -um excesserat.

D) *expressions*: ultra -um: *oultre mesure*: ANAST. chron. p. 200,28: ultra mensuram vel -um. non est -us (*avec le gén.*): *il n'y a pas de mesure à, sans limite*: EPIST. Hann. 38: impietatis in nos...non est -us.

VII) *s'appliquant à l'argent*: A) *somme d'argent*: ANDR. FLOR. Gauzl. 46a p. 84: bina candelabra...DC solidorum -o comparata. CARTUL. S. Maxent. 254 p. 280 (a. 1100—13): qui per quatuor annos -os supradictos non reddidit. RICHARD. LOND. Ep. dial. scac. p. 104,5: obtinebat ut quietus esset ab hiis que de terra ipsius pro essartis exigebantur, apposito -o qui de hiis exurgebat. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 51 p. 103 (a. 1157): ne -um LX librarum excedat.

B) *prestation en argent*: DIPL. Henr. II 210 p. 247,34 (a. 1009): *familie* cum tanta plenitudine -i atque tributis serviant archiepiscopo. *spéc. dans l'expression* publicus

-us: *impôt*: PAPIAS: numerarii vocati sunt, quia publicum -um erariis inserunt. UGUTIO s.v. Numa: numarii vel numerarii dicebantur quidam cives qui publicum numum vel -um erario inferebant.

C) *monnaie réelle nombrée*: LIB. Domesd. I fol. 30 r° col. b: t[erra]...valuit XI libras ad -um. Modo XV libras ad pensum. ib. fol. 30 v° col. b: valebat XXV lib. et post. XX lib. Modo XXX lib. ad -um et tamen reddit ad pensum et arsuram XXX lib. ROTUL. pip. 13 Henr. II p. 4: monasterio de Rading. LVI lib. -o. RICHARD. LOND. EP. dial. scac. p. 25: si fuerit firma -o que ab ipso requiritur, vel quodlibet aliud debitum cui solo possit -o satisfieri, simplex fiet detractio inferioris a superiore summa et de residuo tenebitur.

VIII) (*gramm.*) *nombre* (ERCHANB. FRIS.(?) gramm. p. 15,2: -us est dictio collectionis singulorum corporum aut rerum per nomen agnitarum. ARS Bern. p. 84: -us quid est? Indicatio collectionis est singulorum corporum et rerum per nomen agnitarum. UGUTIO s.v. Numa: -us ...dicitur accidens partium orationis...qui inest declinationi, eo quod per ipsam fit sermo de uno vel de pluribus quod discernitur per determinationem vel per conclusionem eius): SMAR. carm. I p. 163, X 11: *verba* plura carent -is, variis et plura figuris, / plurima personis. GESTA Aldrici p. 4: in genera quidem et -os. JOH. SCOT. ier. Dion. IV 1 p. 261: *sopina* enim et maxime in *dum* desinentia omnibus generibus, -is, casibusque...junguntur. singularis -us: *singulier*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1151^B: singularis -us nescio quo plus significat quam pluralis. RAHEW. 4,21 p. 260,32: iubet notario *princeps* ut in scribendis cartis nomen suum preferens Romani episcopi subsecundet et dictionibus singularis -i ipsum alloquatur. pluralis -us: *pluriel*: HUGO S. VICT. gramm. p. 278,17: *numerus* pluralis, ut homines. dualis -us: *duel*: ib.: *numerus* dualis apud Latinos non invenitur.

IX) *catégorie, distinction logique*: BERENGAR. TURON. coena p. 93: aliud est idem -o esse, aliud eidem idem specie vel genere esse.

X) *manière de calculer, mode de calcul*: LIB. Domesd. 336: hic -us anglice computatur j centum pro CXX...Ex predictis mansionibus...sunt modo waste CC anglico -o, i. CCXL.

XI) *compte, bilan*: CARTUL. templ. Dozenc. A 6 p. 16 (a. 1153): ipsi duo ministri in unoquoque anno semel per scripta reddant iustum -um de expletis tocus honoris mei karissimi filii.

XII) *les Nombres (livre de la Bible) (au pluriel)*: HRABAN. epist. 10: -orum librum multiplicibus mysteriorum obscuritatibus involutum. PETR. RIGA Aurora Num. 3 p. 179: dicitur iste liber -i quia stirpis Hebraee / exprimit electos dinumeratque viros.

numicator, -is m. v. *nomenclator*.

numida, -e m. *inconstant, infidèle*: UGUTIO s.v. Numi-

dia: -a, vagus, incertus, inconstans, infidelis et quia olim Numide vagabantur huc et illuc non habentes certam mansionem, ideo dicti sunt -e.

numillus, -i m. [nummulus] *petite pièce de monnaie*:

5 UGUTIO s.v. Numa: hic numulus, diminutivum et -us.

numinativum v. *nominativum*.

numinosus, -a, -um [numen] *qui a de la puissance*:

UGUTIO s.v. Numa: -us, -a, -um, numine plenus.

numisma, -tis n. v. *nomisma*.

10 **nummarius**, -i m. *forme* numarius: UGUTIO s.v. Numa.

1) *percepteur des impôts*: UGUTIO s.v. Numa: numarii vel numerarii dicebantur quidam cives qui publicum numum vel numerum erario inferebant. WULFSTAN. Swith. 277: perdidit ingentem -us ante mucronem.

15 2) *pour nummus = denier*: TRAD. Tegerns. 352 (a. 1155–86): notum sit universitati fidelium Mathildam ...et fratres eius...censuales esse quinque -os sancti Quirini.

nummata, -e f. [nummus] *forme* nummata: CALIXT. II libell. mirac. col. 1373^D–1374^A. REG. S. Mar. Vellat. 327 p. 225 (a. 1192). 1) *quantité déterminée d'une denrée ayant la valeur d'un denier*: CARTUL. Rhen. inf. I 15 p. 9 (a. 794–800): singulis annis...duas -as cere ad idem altare persolverent. CARTUL. Brivat. 239 p. 251 (s.d.): de cera -as quatuor super altare ipsius Sancti Juliani. CARTUL. Rhen. med. II app. 10 p. 348 (X^e–XIIe s.): solvit nobis molendinarius...in Pascha VIII panes, II sextarios vini, tres -as carnis. CARTUL. select. Waitz 6 p. 12,19 (a. 1068): quatuor coppatas vel duas cervisie -as. MIRAC. Bernw. 23: ut ad sepulchrum ipsius -am vini ad celebrationem missarum,...offerret. CARTUL. Tiron. I p. 244 (c. 1137): dedit...eis tres -as ciborum. CARTUL. Clun. V 4205 p. 551 (a. 1154): de pannello nummum vel -am paste dare debent. CALIXT. II libell. mirac. col. 1373^D–1374^A: egere coepit et non habens unde saltem numatam panis emeret. ACTA pont. Rom. Gall. IV 67 p. 178 (a. 1155): quindecim -as panum, septem spatulas porcorum, septem frusta venationum. CARTUL. Castr. Ledi 94 p. 66 (XIIe s.): in omnibus diebus sabbathi prece consuetudinem panis queret...et ipse habebit unam -am panis. CARTUL. Magalon. 117 p. 233 (a. 1163): si vero panis pistorie cocatur in furno de pleno furno sit in eorum arbitrio aut exigere quinque panis -as aut quinque nummos. GUILL. CANT. Thom. p. 195: donec ei vel una supererit -a substantie. ACTA. Phil. Aug. I 361 p. 439 (a. 1190): vinum canonicorum liberum transitum habebit dando logeariis...duas -as panis. REG. S. Mar. Vellat. 327 p. 225 (a. 1192): pullos duos et numatam panis. v. *nummatum*.

2) *terre dont le revenu est d'un denier*: CARTUL. S. Cruc. Burdigal. 103 p. 131 (a. 1137–51): unam -am vinee. CARTUL. S. Florent. Petrigor. 20 p. 131 (s. d.): duodecim denarios nummorum in et super...-as vinee.

CARTA Argent. 10 (Mitt. Inst. Österr. Geschichtsforsch. 29 p. 590,1) a. 1198: quinque -as prati in legitimum concambium assignatum.

3) *somme de la valeur d'un denier*: CARTA c. 1000 (Miraeus Opera diplomatica II p. 446 col. 1): dedit duos modios frumenti et quadraginta -as et octo panes. CARTUL. Capel. II 13,19 (a. 1073): si quis bovem vel porcum ad vendendum occiderit, de porco -am, de bove vero duas dabit. CARTUL. eccl. Halb. II 1 p. 291 (a. 1136): de quinque solidis confratribus suis tres solidos distribuatur, de quatuor -is candelam provideat. ROTUL. cart. 12b (a. 1199): undecim -is redditus.

nummata, -tum *n. pl.* [nummus] *monnaie, argent*: HRABAN. cruc. pref. col. 147^A: quapropter rogito -tum dives ut istic, / vilia cum portem, hinc spernere nollit onus. UNIBOS 17,4: omen habens argenteum / intrat lucum frondiferum / qui dum ventris purgat lacum / -tum trahit meritum.

nummatim [nummus] *en argent monnayé*: JOH. AMALF. mirac. 16,6: afferens Abramius -m libras auri quinquaginta.

nummatio, -nis *f.* *avarice*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469,3: -ne, lucra avaritia nummorum.

nummatum, -i *n.* [nummus] *quantité déterminée d'une denrée ayant la valeur d'un denier*: CARTUL. Glamorg. (éd. 1910) III p. 794 (c. 1200): unum -um cere... persolvere non omittant. *v. nummata*.

nummatus, -a, -um *forme* numatus: UGUTIO s.v. Numa. *riche*: 1) *adj.*: EGBERT. LEOD. rat. 1,61: quo careat quis -us, solum superest pus. ARNULF. MON. del. cleri 111 p. 220: cogere -us nummos affectat avarus. CARM. anon. (Sitzungsab. Akad. München 1873, III p. 744): olim philosophi fuerat lucra spernere nummi: / nunc nisi -us, Plato foret vacuus. JOH. SARISB. polier. enthet. col. 384^B: nec -a queunt corda vacare libris. UGUTIO s.v. Numa: numatus, -a, -um, plenus nummis.

B) *subst. m.*: CARM. in Sim. 1,18 p. 697: nummos querit et non mores, / et -is dat honores.

nummicola, -e *m.* [nummus et colo] *qui rend un culte à l'argent*: ALEX. NECK. nat. rer. II 187 p. 329: dives -a est, non Christicola.

nummilatria, -e *f.* [nummus et gr. λατρεία] *forme* nummulatria: ALAN. INS. planct. nat. p. 488. *culte de l'argent*: ALAN. INS. serm. col. 203^B: nostri autem temporis idololatria tres habet filias: primam, que facit coli ventrem per crapulam: secundam, in qua mundus diligitur per concupiscentiam; tertiam in qua caro colitur per luxuriam. Ut autem fictis vocabulis liceat nos loqui, prima potest dici bacchilatria; secunda -a; tertia carnilatria. id. planct. nat. p. 488: est et alia idololatrie filia quam...consequente vocabulo consequens est nummulatria nuncupari.

nummipeta, -e *m.* [nummus et peto] *celui qui re-*

cherche l'argent: JOH. SARISB. polier. p. 10,25: -e cum libricolis nequeunt simul esse.

nummisma, -tis *n.* *v. nomisma*.

nummivorax, -cis [nummus et vorax] *ruineux, qui engloutit l'argent*: RUODL. epigr. 7,7: quin ad mercipolim venies si -cem, / nil das caupone, quod trudat in ima crumene.

nummularius, -i *m.* *v. nummularius*.

nummosus, -a, -um [nummus] *forme* numosus: 10 UGUTIO s.v. Numa.

1) *riche*: UGUTIO s.v. Numa: numosus, -a, -um, plenus numorum. BERNARD. MORL. octo vit. 915 p. 124: quivis -us furit ecce superciliosus, / vadit pomposus.

2) *(par métaphore) fait de pièces de monnaie*: DAN. BECCL. Urb. Magn. p. 28 l. 800: avarities -is...cathenis.

3) *(au figuré) riche, en parlant des richesses intellectuelles*: PETR. CELL. epist. II 167 col. 610^B: cum sedeas ad mensas divitis Augustini,...Bede omnium monetarum -i.

nummularius -i *m.* *formes*: nummularius: CARTUL. S. Cruc. Aurel. 125 p. 207 (a. 1200). nummularius: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 486,48. DIPL. Otton. II 25 (a. 972). numularius: CARTUL. Gratianop. p. 68 (a. 1080—1132). UGUTIO s.v. Numa. CARTUL. S. Sepulcri 80 p. 159 (a. 1144). ACTA pont. Rom. Gall. F* 24 p. 59 (a. 1154).

1) *subst. m.*: a) *changeur, prêteur, usurier*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 486,48: trapedita, nummularius. WORMON. Paul. p. 427,3: -orum opera non erogaverat. 30 ANGL. SAX. vocabul. II p. 73: trapezeta vel -us. FULB. epist. col. 263^C: quidam -us vasa ecclesie sibi loco vadimonii in arca reposita servabat. CARTUL. S. Sepulcri 32 p. 59 (a. 1138): eamque partem quam idem Guillelmus in mensis -orum habebat. ACTA Ludov. 35 VII 81 p. 362 (a. 1141—42): fenestram unam ad opus -orum super Pontem magnum constitutam. CARTUL. Paris. I p. 288 (c. 1143): statuimus Templi nos militibus Jerosolimitani...in mensis -orum Parisius, libras viginti septemque...tribuisse. CARTUL. S. Alb. Andegav. I 209 p. 242 (a. 1157—89): de burgensibus regis: Letardus -us. CARTUL. Carit. 65 p. 155 (a. 1166): domos meas que in mercato Nivernensi inter tabulas -orum et cordubanariorum opertoria site sunt. Ps. BENED. PETR. gesta II p. 181: -i et ceteri mercatores receperunt... 45 mansiones suas. *spéc., en parlant des 'marchands du Temple' de l'Evangile (cf. VULG. Math. 21, Marc. 11)*: Doc. Luc. V. 3, 1794 p. 666 col. 1,18 (a. 1061): Dominum...-orum aes effudisse. PETR. DAMIAN. epist. I 1 col. 205^C: evertantur cathedre columbas vendentium -orum. ACARD. ARROAS. templ. Salom. 643: expulit vendentes inde / simul cum eumentibus, / -orum quidem / aes effudit omnium / necnon cathedras evertit / columbas vendentium. ORD. VIT. hist. I 5 t. I p. 14: vendentes oves et boves et columbas et -os sedentes

in templo invenit. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1601^B: ne etiam pauperes, qui nihil secum attulerant, excusationem pretenderent pecunie non habite, posuerunt ibi -os, qui mutuam sub cautione darent pecuniam.

b) *monnayeur*: PAPIAS: -us, qui nummos facit vel monetarius (UGUTIO s.v. Numa: hic numularius, monetarius): CARTUL. Gratianop. 28 p. 68 (a. 1080–1132): et numularios, hoc est monetarios, habeant.

c) *marchand* (UGUTIO s.v. Numa: hic numularius, ...negociator): DIPL. Otton. II 25 (a. 972): homines ...mercimonio quolibet in hac civitate negotiantes vel nummularios quaerentes.

d) *au figuré*: PETR. PICTAV. I epist. col. 61^A: ne creditus vobis thesaurus inutiliter lateat, sed magis magisque -is erogatus nobis et vobis sublimem immortalitatis gradum acquirat. GERHOF. epist. I col. 490^A: ego qualiscunque servulus pauperum Christi non parum laboravi eandem pecuniolam...illi mitto et committo (*sic*) quem prudentem -um esse non dubito.

2) *adj., portant sur le change monétaire*: GOZECH. epist. 35 col. 904^A: eisdem iuratis legibus sibi assentientibus, lege -a in reum profert iudicium v. *nummularium*.

nummulata, -e f. [nummulus] *quantité déterminée d'une denrée, de la valeur d'un denier (pour nummata)*: CARTA XIIe s. (Ch. Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine p. 727 app. 5,3): presbiter accipiens decimam dabit duos sextarios vini, IIII panes, II -as carnis.

nummulatria, -e f. v. *nummilatria*.

nummulus, -i m. *forme* numulus: UGUTIO s.v. Numa.

1) *petite pièce de monnaie de peu de valeur*: IOCUND. Serv. p. 97: iuvenis erat spurius a quo pauculorum pro capite suo ad altare -orum exigebatur census. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1602^D: 'vidit autem et quamdam viduam pauperulam, mittentem aera minuta duo' quod est quadrans, id est duos aereos -os valentes quartam partem sicli scilicet obolos quinque.

2) (*au sing. ou au plur.*) *l'argent (en général)*: GODESC. SAX. epist. (Rev. bénéd. 68 p. 44,69): qui nullis ab iure ad iniuriam flectitur -is. RATHER. phren. col. 387^D: desine -os dilapidare emendis in pellibus. CARM. de her. 41,42 p. 617: si quid forte nocet, adsit modo -us: aufert. / -us est parma; fit -us arcus et arma.

nummus, -i m. *formes*: nummus: CARTUL. S. Vinc. Cenom. 147 col. 95. numus: UGUTIO s.v. Numa. CARTUL. S. Mar. Firmit. 44 p. 72 (XIIe s.). CARTUL. Apt. 109 p. 263 (XIIes.). CARTUL. Richar. 63 p. 66 (a. 1151). nummus: ACTA Phil. I 89 p. 232,5 (a. 1077).

1) *monnaie*: A) *pièce de monnaie*: 1) *en général*: WALAHFR. exord. 8 p. 483,7: qui imperatoris fidelium veluti in -o contempsit imaginem. RIMB. Ansc. 35 p. 69: in zona...sacculum cum -is. DIPL. Caroli III 82 p. 183,35 (a. 915): trapezetes...qui nostri nominis signum

singulis imprimant -is. DIPL. Conr. II 203 p. 275,8 (a. 1033?): monetam...ad componendos -os cuiuscumque generis. PETR. DAMIAN. epist. II 1 col. 256^D: si ipsius monete oblitterata vel detrita sit regula, postquam metallis imprimitur, non -us sed paracaraximus, id est sine nota invenitur. HILDEGARD. scivias 1,3 col. 409^D: cum faber -um faciens in eo sibi placentem formam celat. 2) *avec gén. ou adj. indiquant la nature ou l'aloï de la pièce*: ACTA pont. Rom. Gall. IV 73 p. 187 (a. 1156): quindecim -os bone monete. LIB. Domesd. I fol. 189b: XIII libras et VIII solidos et IIII denarios de albis -is. MIRAC. Liutg. II 14: tres graves et tres leves obtulit -os. 3) -us aureus: *pièce d'or*: GERARD. MORES. delib. p. 239: non solum argentei sed aurei -i. CARTUL. Turic. 263 p. 146,21 (a. 1122): aureus -us ponderis Turicensis monete. CARTUL. S. Bened. Floriac. 172 p. 395 (a. 1160): sub annuali censu unius aurei -i, valentis duos solidos et sex denarios Carnotensis monete. 4) -us argenti: *pièce d'argent*: HELM. 12 p. 25,28: XII -i puri argenti.

B) *denier*: 1) *pièce de monnaie de la valeur d'un denier*: a) *en général*: TRAD. Fris. 1315b (a. 957–77): annis singulis -os X...persolverent. CONSUE. Argent. 76 p. 14 (c. 980): quando monetarius ferramenta, in quibus denarii formantur, episcopo resignabit, reddet ei duo in forma -orum et duo in forma obulorum. LADISL. decr. I 42: centum -os solvat. CARTUL. Clareval. I 17 p. 37 (a. 1147): terra...cum tribus solidis et sex -is data est. CARTUL. Magalon. 90 p. 178 (a. 1154): de modio dabit I -um pro ledda. CARTUL. S. Bened. Floriac. 168,20 p. 384 (a. 1155): pro quadriga sua solum -um persolvent in urbis egressu. b) *au gén. plur. accompagné d'un substantif qui désigne une monnaie de compte*: α) solidus -orum: CARTUL. Matic. p. 295 (a. 1003): decem -orum solidos...exsolvant (cf. CARTUL. S. Alb. Andegav. I 330 p. 380 [a. 1056–60]. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 526,32). β) libra -orum: CARTUL. S. Petri Cult. 31 p. 42 (a. 1097–1120): sex libras -orum Andegavensium. ACTA Phil. I 89 p. 232,5 (a. 1077): triginta -orum libras de teloneo. γ) marca -orum: CARTUL. archiep. Magd. 340 p. 449 (a. 1172): dimidia marca -orum que de Angarensi curia...preposito persolvenda est. δ) siclus -orum: VITA Meinw. p. 61,11: XII siclos -orum et unam libram, quod est talentum, accepit. ε) talentum -orum: VITA Meinw. p. 44,12: -orum XXXIII talenta in decimatione et aratris comparata. c) *avec adj. d'un nom géographique désignant le lieu de frappe de la monnaie*: URBAN. II epist. 127 col. 399^B (a. 1095): duobus illic -is Egidiensis monete positus. CARTUL. Mai. Mon. Dun. 70 p. 64 (c. 1107): XX solidos inter Vindocinenses et Dunenses -os. CARTUL. S. Lupi Escer. 35 p. 39 (c. 1136): XX^{II} et II^{os} -os Parisienses. VITA Karoli M. 3,18 p. 92,4: -orum Basiliensium sparsit pecuniam. d) *avec un adj. dérivé*

d'un nom de personne indiquant l'origine de la monnaie: ANNALISTA SAXO a. 951 p. 608,4: rex Otto...Mediolanenses subiugans, monetam eis innovit, qui -i usque hodie Ottelini dicuntur.

2) *valeur d'un denier*: CARTUL. S. Michael. Mos. 115 p. 366 (ante 1178): terra VI -orum et prata de alodio.

3) *taxe en deniers*: a) *cens réel*: ACTA Henr. II, II 681 p. 305,10 (a. 1184–88): decimam bordariorum suorum et illorum qui ad -os tenent. CARTUL. dom. Egid. Surger. 6 p. 13 (a. 1197): omnes census et consuetudines quas michi debebant, tam in -is, terragiis et complantis et vinetis. b) *cens personnel*: CARTUL. Glannafol. I 47 p. 389 (a. 1105–10): hominem se ipsius Sancti recognoscebat, set non sicut alii, qui de quatuor -is erant. ACTA Pont. 39 p. 62,20 (a. 1126–47): quicquid super hospites eius omnes...accipio, scilicet in...vaccis, in aquatiis, in -is, in opere muri et fosse. c) *en Allemagne: 'Phenninc'*: DIPL. Henr. V (Arch. Urk. Forsch. 6 p. 262,28) c. 1111: -os quos vulgo benfennich cum illis quos appellaverunt scozfennich...remittimus. CARTUL. civ. Spir. 18 p. 22 (a. 1182): a solutione -orum quos vulgo banphenning et illorum quos scozphennige appellaverunt...eos absolutos pronuntiamus. d) *'synodaticum' dû à l'évêque*: CARTUL. S. Cruc. Aurel. 87 p. 167 (a. 1176): a -o etiam quem sacerdos illius ecclesie debet episcopo et ab obolis qui in Pentecoste episcopo et capicerio a parrochianis persolvuntur.

4) *recette en deniers*: CARTUL. S. Gundulfi 24 p. 46 (c. 1100): -orum medietatem ex quibus alii presbiteri quartam partem solummodo accipiebant. CARTUL. Karrof. p. 134 (a. 1117): volumus ut monachi...de -is et de candelis et de decimis tres partes in ecclesia habeant.

C) *l'argent en général*: WALAHFR. Wett. 510: ne sit amor -i maior quam mansio coeli. GERARD. SUSS. Rom. metr. col. 176^D: ordinat hos -us, non vite nobilis actus. PETR. CELL. epist. II 143 col. 586^D: pluris etenim est munus animi quam -i. BERTHOLD. ZWIF. chron. 38 p. 260,13: -us semper fuit precipuus noster advocatus, ipse rex noster fuit et dominus. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 531,21: quia virtus post -os ponebatur. PAMPHILUS Gliscer. 151 p. 99: ad -os trahe, Birria, vende capillum, / subsellam, frenum, cingulam, vende cutem. CARM. Bur. B 1,1,3: -us iungit federa, / -us dat consilium.

D) *salair, prix, compensation*: 1) *au propre*: RICHER. III 8 t. II p. 16: comportant itaque cementum ac lapides, ac -os singulos singuli in dies accipiunt. EKKEH. URAUG. Hieros. 14,3: tanta alimentorum abundantia...ut aries -o bosque siclo venisset. *spéc. (jur.) compensation matérielle d'un acte juridique*: CARTA a. 1052 (Schannat, Vindemiae literariae p. 42): legitima pro-

fessione abiecit et -um confirmationis ut lex postulabat accepit. DIPL. Henr. IV 7 (a. 1057): quoddam predium...iniuste invasit, pro quo iam pridem...-um abrenuntiationis accepit (cf. A. Heusler, *Institutionen des deutschen Privatrechts* (1885) I p. 80).

2) *au figuré*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1452^C: *diabolus* in paradiso homini vilem persuasionis -um contulit. RATHER. Metr. col. 467^B: cur huiusmodi fulgoris tenacissime non custodieras -um? ATTO VERC. press. p. 338,23: -um expetunt favoris. PETR. CANTOR verb. abbrev. 38 col. 128^B: est enim -us vane glorie, est -us elationis, est -us cupiditatis, est -us sordide obscurationis.

II) *unité de poids de métal précieux (multiple du grain, sous-multiple de l'once)*: THEOPH. sched. 3,24: si marca argenti fuerit, adde medietatem, pondus duodecim -orum, quos postea inde limabis.

nummus, -i m. v. nummus.

numosus, -a, -um v. nummosus.

numquam v. nunquam.

numquid sive nunquid adv. interrogatif: est-ce que?:

1) *en général: équivalent de num, est-ce que, de quelque façon...*: a) *sans réponse exprimée*: RATHER. metr. col. 469^A: nolite metuere,...-d enim Dei renuere possumus voluntati? FULCH. hist. Hier. II 54 p. 589: -d in multitudine gentis constat victoria bellantium? OTTO FRIS. gesta 2,25: -d insons cum sonte...pari pena ab equo iudice plectendus erit? ANDR. CAPELL. I 6 E p. 12: -d peccator, quia Deus sibi gratiam non infundit, apud ipsum Deum permanserit excusatus? b) *avec une réponse négative*: RATHER. conf. col. 409^A: -d ita per Moysen mandaverat Deus? Minime. PETR. VENER. Jud. V col. 637^D: lego...in Evangelio...quod regnum celorum vim patitur, et violenti rapiunt illud (Matth. XI). Sed -d armis? -d fraudibus? -d mendaciis? Non. LEGEND. Gerh. maior p. 495: -d propter hoc vos invitavi, ut vestris bonis vos spoliarem? Absit.

2) *équivalent à nonne: est-ce que ne pas?: a) avec une réponse affirmative sous-entendue*: ORD. VIT. hist. VI 10 t. III p. 94: -d luce clarius omni sensato patescit quod...? LEGEND. Gerh. maior p. 487: -d si hic nobiscum permanserit, Dei clericus erit? OTTO FRIS. gesta 2,29 p. 136: -d hoc placere tue non debebit nobilitati? b) *avec une réponse affirmative*: GUILL. CAMP. dial. col. 1065^C: -d de cervo comedis? Etiam quia. c) -d non: = nonne: ECBAS. capt. 870: -d non patria est. LIUTPR. antap. 2,14: -d non fortune et non imbecillitati casus deputandus est noster? ATTO VERC. press. p. 338,43: -d non Dei filius despicitur? FULCH. hist. Hier. I 17 p. 232: -d non phantasmata, brute, vis obedire? HIST. de via Hier. 125 p. 123: -d non estis Franci? Nonne...GUIGO I epist. 3 col. 597^A: -d non ecclesia Romana variis, griseis...neon et sericis abutitur indumentis? OTTO FRIS. gesta 2,45 p. 153: -d non sacramento fidelitatis tibi obligata est Verona?

numquidnam *adv.* d'interrogation: *est-ce que vraiment ...ne...pas?*: EPIST. Meginh. 12 (a. 1057–72): -m repuerescere conatur? -m crepundia et infantiles salivas homo quinquagenarius meditatatur? EPIST. her. p. 19,15: sed quia visibiles sunt (*angeli apostate*), -m nullum inter adversarios visibiles sortiuntur locum? *peut être suivi de non*: ANAST. in Mart. pap. col. 597^A: -m, Domine, non est miserabile talia pati pontifices?

numtie, -arum f. v. *nuptie*.

numularius, -i m. v. *nummularius*.

numulus, -i m. v. *nummus*.

numus, -i m. v. *nummus*.

nun v. *nunc*.

nunc *adv. formes*: nuc. NITHARD. hist. p. 38 n.e. nun: CARM. Scott. I 14,1,14. *interr.*: nunccine: NIVARD. Ysengr. 6,157.

1) *sens temporel*: A) *avec le présent; maintenant*: 1) *indiquant l'instant, le moment*: a) *employé seul* (GUIBERT. Nov. trop. I 5 v. 6 col. 364^C: '-c devorabit eos mensis cum participibus suis'. -c, cum presens tempus significet, hic momentaneum quiddam intelligi monet): HRABAN. epist. 35: -c vero quia tempus est. LIUTG. Greg. 6: quia ... a proposito itinere narrationis elapsus sum, -c iterum ad id redeam. LUPUS epist. I 2 p. 10: molestissimo nuntio de excessu venerabilis vestre coniugis consternatus, plus quam unquam vobis -c optarem adesse. IVO epist. I p. 4 (a. 1090): -c eum ad vos remittentes tamquam beati Petri manibus consecratum. VITA Waldb. col. 1098^A: quid -c ad ecclesiam eundum est, cum necdum pulsate matutinalia signa sonuerunt? HUGO S. VICT. didasc. VI, XIII p. 130,12: rogemus igitur -c Sapientiam, ut radiare dignetur in cordibus nostris. b) *expressions*: -c in presenti: *maintenant, à présent*: ANON. gesta Hung. c. 17: castrum construxit...quod -c in presenti Hymusuduor nuncupatur. -c et semper, -c et in perpetuum: *maintenant et toujours, maintenant et à jamais*: HRABAN. epist. 4: -c et in perpetuum conservare. ibid. 17 a: hic et ubique, -c et semper. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 278,16: -c et semper ab omnibus symoniaciis...timeatur. -c et in posterum: *maintenant et à l'avenir*: RICHER. II p. 38: restat adhuc res mihi adeo placens et nonnullis nostre ecclesie filiis -c et in posterum profutura. iam -c: *dès maintenant*: AGIUS epic. Hath. 145: iam -c tempus hoc est. RICHER. II p. 70: et eia...iam -c revolvamus figuram illam de philosophie partibus. ita ut -c: *de même que maintenant*: WIPO gesta 1 p. 12: Burgundia enim nondum Romano imperio, ita ut -c, acclinis fuerat. -c temporis: *maintenant, en ce moment*: DIPL. Henr. I 21 (a. 929): concedimus... villam Gondolfi, que cum omni integritate -c temporis pertinet ad nos. DUDO Norm. pref. p. 116: ut usque -c temporis, hactenus nulla proluvie...inspiciatur ab incerto deviare. *précédé d'une préposition*: α) a -c, a -c et semper, a -c et deinceps: *à partir de maintenant, désor-*

mais: COD. Cavens. I p. 100,7 (a. 955): a -c et usque in ipsos decem anni. MON. hist. Neap. II 1,136 p. 95 (a. 964): a -c et deinceps. CARTA. a. 964 (Gattula, Hist. abb. Cas. I p. 40,22: iudicabimus ut a -c et semper... 5 firmiter possiderent. β) ex hoc -c: *dès maintenant*: ANAST. pass. Acac. p. 183,70: ex hoc -c et usque in seculum laudes Deo referimus. DIPL. Karlom. II 21 p. 315,22 (a. 879): interdicimus, ut...ex hoc -c et in posterum nullus mansionaticum...exquirere audeat. ex -c et deinceps, ex tunc et -c, ex -c et tunc deinceps: *à partir de maintenant, dorénavant*: CARTUL. S. Alb. Andegav. II 472 p. 60 (a. 1154–57): ad refectionem...fratrum...quadraginta solidos annui census...ex -c et deinceps destinavit. GILO hist. Hier. III 343: sic ex tunc et -c Babylon regnat. 15 DIPL. Karoli III 121 (a. 885): quatenus...ipsius loci servitoribus ex -c et tunc deinceps pro animabus nostris uberius exorare debeant (*sic*). γ) usque -c, -c usque: *jusqu'à maintenant*: CAND. FULD. Eigil. I 9 p. 226: ab initio mundi usque -c humanum genus desudasse dinoscitur, et maxime -c. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 277, 34: per singula -c usque concilia rite constituta. FROUM. epist. 93: usque -c laborando ministravi. COD. Arp. Cont. VI p. 200 (a. 1199): vestre Paternitatis iudicium expetere usque -c distulimus. c) *s'opposant à un passé exprimé*: LIUTG. Greg. 15: sicut...ante solebat inter communia colloquia, ita et -c propheticum aliquid proferre ac dicere. POETA Saxo 5,408: et, quondam felix, -c nimis es misera. RUOTG. COL. 48: sicut olim per vivum, ita -c per mortuum. GUILL. PICTAV. gesta p. 26,13: tunc florescebat in adolescentia principans uni provinciae; -c regnis dominatur annos natu circiter 20 quadraginta quinque. HUGO S. VICT. didasc. VI, III p. 114,7: si primo alphabetum discere contempsisses, -c inter grammaticos tantum nomen non haberes.

2) *indiquant un moment qui se prolonge*: a) *maintenant, de nos jours*: LUPUS epist. I 1 p. 4: Amor litterarum ab ipso fere initio pueritiae mihi est innatus, nec earum, ut -c a plerisque vocantur, superstitiona vel supervacua otia fastidivi. OTTO FRIS. gesta 1,18: tyrocinium quod 40 vulgo -c turnementum dicitur. b) *s'appliquant à l'éternité de Dieu*: ALAN. INS.dist. col. 878^A: aliquando significat eternitatem, unde cum dicitur: Deus -c est.

B) *en se reportant dans le passé*: 1) *alors, en ce temps là*: THEGAN. Ludow. 44: -c iterum revocasti eum in gradum pristinum. FROUM. carm. 31,14: tibi quod fecit -c ille, repende. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 289,37: has, quas sibi -c pro utilitate et statu sanctae ecclesiae inpositurus esset. ib. a. 1079 p. 319,41: dominium sibi et ducem -c denuo confirmaverunt. *expression -c temporis: à ce moment*: DIPL. Otton. III 84 (a. 992): abbas...quem ipse praelibatus episcopus -c temporis ibi constituit.

2) *indiquant un passé récent: il y a peu de temps*: GERH. AUG. vita Udalr. 14 p. 404: verba autem que tibi

-c dixi vera esse non dubites. Ivo epist. I p. 20 (a. 1091): quomodo -c quasi de portu tranquillitatis eductus, ad regendam tam ponderosam tamque naufragosam navem sufficiam? ROB. MON. REM. hist. Hier. IV 14 p. 783: salit et tripudiat qui -c ambulare nequibat.

II) *avec idée de lieu, sens locatif*: A) *maintenant, en cet endroit (d'un écrit)*: VITA Waldb. col. 1102^B: hec itaque signa et prodigia -c scripto comprehensa. HUGO S. VICT. didasc. VI, X p. 128,2: quia enim supra de internecone populi prevaricatoris locutus fuerat, subiungit -c tantam in eodem populo cladem futuram.

B) *maintenant, ici-bas, sur cette terre*: VITA Waldb. col. 1097^B: quidquid ergo -c humane videtur impossibile imbecillitati, omnimodis divine facillimum esse credatur Majestati.

III) *sens logique, équivalent à une particule liant plusieurs idées dans le cours du texte*: A) *avec nuance temporelle*: 1) *maintenant, à présent*: TRAD. Fris. 284 (a. 808): hec...sunt testes...; -c autem diaconi: ...Hieremias cappellanus. ANON. gesta Hung. c. 2: -c restat dicere, quare populus de terra Scithica egressus Hungari vocantur. HUGO S. VICT. didasc. VI, IV p. 119,29: restat -c tibi ipsius fabricae bases fundare. b) *expressions* -c ...-c: *tantôt...tantôt*: POETA SAXO 3,327: -c Sarracenis fuerat, -c subdita Francis. RICHER. II p. 86: cogitabat itaque -c reniti, -c quoque ad tempus recedere. THIETM. 7,4: -c hic, -c illic. FULCO. MELD. nupt. III v. 347: homo...fluctuat.../ut rota, -c supra graditur, -c volvitur infra. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 61 p. 591,40: -c hunc, -c provehit illum. (*répété trois ou quatre fois*): THEODULF. carm. LII 2 p. 552: -c ioca, -c fletus, -c quoque turpe canit. GALTER. CASTIL. Alex. V 51 col. 509^D: -c hos a leva, dextra -c fulminat illos, / -c caput in renes obliquat. ib. VI 91 col. 520^C: -c grandia saxa volutans, / -c sude suffodiens; -c frangit ariete portas, / -c tormenta rotat tormentum flebile mundi, / impellensque suos. nunc...interdum: *tantôt...tantôt*: THANGM. Bernw. 7 p. 760: -c cum aliis, interdum quoque cum suis solus super eos irruens.

B) *renforçant une exclamation, une exhortation: donc*: THIETM. 6,84 p. 374: quam pulcra es -c! ADAM BREM. p. 10,17: -c autem...sumamus exordium.

C) *sens adversatif: tandis que, alors que*: AGIUS epic. Hath. 506: cara soror, desiderium lumenque tuorum / quam brevis est nobis, -c tibi longa salus.

nuncine v. *nunc*.

nuncius, v. *nuntius*, -i m.

nunciolus, -a, -um [nuncius] *diminutif de nuntius*: UGUTIO s.v. nuncio: hic -us et hec nunciola et hoc nunciolum, diminutive.

nuncupamen -inis n. [nuncupo] *formes*: nuncupamen: TRAD. Ratisb. 361 (c. 1028). nuncubamen: TRAD. Ratisb. 269 (c. 1006).

nom, appellation: 1) *avec un nom propre de personne*:

WOLFHARD. Waldb. 2,15 (9): puer quidam...-ine Huno. ib. 4,6 (5): genitrix -ine Ratila. TRAD. Ratisb. 320 (c. 1010—20): quidam homo -ine Adalold...dedit. ib. 343 (c. 1020—28): vir quidam nobilis nomine Hiltegrim offerens filium suum eodem -ine Deo in monasterium. ib. 265 (XIes.): vir Sigipoldus -ine eiusque uxor nomine Vuirat.

2) *avec un nom de lieu*: MIRAC. Richar. p. 449: de possessione -ine Longo. WOLFHARD. Waldb. 3,8 (6): vicus ...Adeloltesloh est -ine vocitatus. TRAD. Ratisb. 269 (c. 1006): tradidit...totam dimidietatem predii sui nuncubamine Weleisdorf.

nuncupatim *adv. selon une nomenclature précise, dans le détail*: GUILL. MALM. gesta reg. II p. 260: quorum -m nomina et vitas persequi nec propositum est nec otium.

nuncupatio, -nis f. *forme nuncupacio*: THIETM. 8,30.

1) *dénomination, désignation*: a) *en général*: BULLAR. Rom. I p. 173 col. 1,41 (a. 832): medietatem Ville Papi cum omnibus suis pertinentiis iuxta propriorum nominum -nem cum fundis. THIETM. 8,30: iste annus novacione terre mocio vel magna contricio ex rei veritate appellari potest. *spéc., avec un nom propre, même emploi que nomen à l'abl.*: TRAD. Ratisb. 286: quidam vir nobilis Pero -ne tradidit suum proprium servulum. b) *appliquée à la divinité*: HRABAN. epist. 45 p. 499,30: cur non sufficiat eis in nulla -ne omnipotentis Dei ita profiteri, sicut sancti patres ante nos professi sunt. PETR. COMESTOR ined. p. 213,75: sunt autem quidam dii per solam -nem...et sunt dii per adoptionem et est Deus per naturam. RICHARD. S. VICT. trin. VI 12 col. 976^C: iuxta hoc itaque -o Verbi per similitudinis rationem videtur convenire Filio soli.

2) (*jur.*) *testament nuncupatif*: PAPIAS: -o est quod in tabulis cereisque testator recitat.

nuncupatitius, -a, -um [nuncupo 1.] *de nom (cf. hérésie adoptianiste)*: PAULIN. AQUIL. Fel. col. 395^B: -us nempe Deus ille dicitur, qui, cum sit homo purus, nec est una cum Deo vero persona, sicut Christus ex accidenti tantummodo dono gratie dicitur quasi Deus.

nuncupativus, -a, -um 1) *communément désigné*: LAMB. ARD. hist. Ghisn. 122 p. 620,45: nomine proprio Sibilam, -o Rosam. CHRON. Rames. 111 p. 182: in insula que -o usu ab incolentibus Ramesia promulgatur.

2) (*théol.*) *par simple appellation*: HETERIUS ad Elipandum epist. I 59 col. 929^B: deos -os non essentielles deos super omnia, sed tantum intra omnia. PETR. VENER. Jud. IV col. 601^D: tene certum esse Christum Dominum nostrum, non adoptivum, sed essentialem esse Dei Filium, non -um, sed verum esse Deum. *spéc., dans la controverse adoptianiste (opposé à verus)*: HRABAN. hom. II col. 264^D: hinc enim nova heresia...consentire videtur..., Christus sicut quilibet sanctorum -us Deus est et non verus. RADBERT. Matth. col. 659^D: cum Felix

hereticus quidam, ... dixerit eum -um esse, et non verum; adoptivum quoque Filium, et non proprium, iuxta hominem. ib. col. 791^A: quod esset homo -us Deo in Christo, vel adoptivus, et verus Deus Dei Verbum.

3) (*gramm.*) *verbe attributif (par opposition au verbe substantif)*: ABELARD. gloss. peri erm. p. 359,29: duo vero verba esse dicuntur, que sola possunt copulare voces diversas a se, substantivum scilicet et -um, veluti cum dicitur: 'iste est Socrates', 'iste nuncupatur Socrates'. id. dialect. I 2 p. 92,5: -um est verbum quod vim habet substantivi.

nuncupative *adv.* 1) *par le nom, nommément*: CHRON. Namn. p. 54: duobus in ipsa sede -e subrogatis absque metropolitae scientia. ACTUS pont. Cenom. p. 429: nemo -e hic designatus est.

2) *à juste titre*: VITA Deod. Bles. II p. 10: ut realiter et -e Deodatus vocaretur et esset. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 23 p. 578,44: Adela quam -e Christianam appellatam diximus. GIRALD. gemma II 37 p. 349: hos solos vere et -e literatos esse dicebat.

3) (*théol.*) *de nom, par simple appellation*: ARNO REICHERSB. apol. p. 10,6: ceteri sancti accidentali dono dicuntur, dii, videlicet -e, et constitutive in deos adoptati. GERH. epist. 15 col. 544^D: habet ergo nomen Domini, et est nomen Domini in illo, non ut sit Dominus vel Deus inter illos, quo -e dominantur dii vel domini multi, sed omnino super illos Dominus omnipotens in summo totius Trinitatis dominio. WOLBERO in cant. I col. 1097^A: filii Dei -e dicuntur propter observantiam mandatorum eius. *la formule négative non nuncupative, réellement*: a) *en parlant du Christ*: ROB. PUL. sent. col. 787^A: ipse est non -e, sed essentialiter homo et Deus. b) *en parlant du pape*: JOH. SARISB. policr. II p. 410,2: qui Romanus pontifex est, eundem...esse servum servorum necesse est, non equidem -e ad gloriam, ut quidam opinantur, sed substantive, utpote qui servis Dei serviet vel invictus.

nuncupatorius, -a, -um [nuncupo 1.] *avec* epistola: *lettre d'envoi, lettre de dédicace*: ANAST. sermo de Barth. col. 729^A: epistola Anastasii -a. GUIBERT. Nov. pign. sanct. col. 607^C (*en titre*): epistula -a. id. incarn. col. 489 (*en titre*): auctoris epistola -a. NICOL. CLAR. epist. col. 1593^A: epistola prima ad fratres Girardum et Henricum -a.

nuncupo 1. *formes*: **nomcupo**: TRANSL. Eugen. Tolet. 36 (28). **noncubo**: DOC. PORT. part. III 151 p. 134 (a. 1104). **noncupo**: VITA Lantb. p. 612,6. **CARTUL. S. Petri Carnot.** I p. 39 (c. 949). **CARTUL. Bituric.** 15 p. 58 (c. 1060). **CARTUL. S. Cyr. Nivern.** 73 p. 121 (XIe s.) etc. **nucupo**: **CARTUL. S. Cucuph.** I 126, p. 101 (a. 977). *part. prés.* **nocupans**: DOC. Luc. V 3, 1604 p. 498 col. 1 (a. 986). **noncupans**: **TRAD. Wizenb.** 69 p. 75 (a. 820). **GESTA Aldrici** p. 189. *abl. sing.* **noncupante**: **LIB. cens. S. Petri Gand.** p. 40 *part. passé* **noncupatus**: **TRAD.**

Wizenb. 50 p. 51 (c. 833—60). **DIPL. Ludow. Germ.** 158 (a. 875). **DIPL. Arnulfi** 1 (a. 887). etc. *part. présent* **numcupans**: **TRAD. Wizenb.** 251 (a. 830). **DIPL. Otton.** I 342 p. 469,3 (a. 967). **numcupate pour numcupante**: **TRAD. Wizenb.** 251 (a. 830). **numcupo**: **TRAD. Ratisb.** 259 (c. 996—1000). **nuncapo**: **COD. Cavens.** I p. 88,11 (a. 869). **nuncupo**: **CARTUL. Sangall.** I 180 (a. 804). **DIPL. Otton.** II 238 p. 267,17 (a. 980). *part. prés.* **nuncupante (abl. sing.)**: **COD. Ver.** 200 p. 303,4 (ante 856). *part. passé* **nuncupatus**: **DOC. PORT. part. III** 150 p. 133 (a. 1104). *part. prés.* **nunchupante**: **DOC. Luc.** V 3,1391 p. 286 col. 1,4 (a. 961). **nuncipo**: **CARTA a. 968** (Stumpf Brentano., Die Reichskanzler p. 308,11). *part. prés.* **nuncopans**: **CARTUL. Conch.** 1 p. 1 (a. 801). *part. passé* **nuncubatus**: **CARTUL. Sangall.** I 282 (a. 824). **nuncupadus**: **CARTUL. cath. Ambian.** t. I 1 p. 1 (c. 847—50).

1) *en parlant de personnes*: a) *nommer, appeler* (PAULIN. AQUIL. Fel. col. 395^B: -are quippe affectate locutionis est appellare. UGUTIO s.v. nosco: -o, -as, id est nominare): **RATHER. Metr.** col. 457^A: ut reges non eos solum, qui ita consuetudinaliter -antur in seculo, sed et cunctos intelligas...prelatis. **BERTHOLD. CONST. annal.** a. 1077 p. 297,18: cur...tyranni...abusive reges sint -andi? **FULCH. hist. Hier.** II 29 p. 483: duos filios habuit, quorum quidem priore natu obeunte, posterior vel nomine, quo pater -atus, heres remansit. **HUGO S. VICT. didasc. VI, XV** p. 133,11: sicut genethliaci faciunt, qui nativitates observant, qui olim specialiter magi -abantur. b) *avec un nom propre de personne*: **GERH. AUG. vita Udalr.** 1 p. 386: viro...Waninc -ato. **WIDUK. 1,7**: cultelli enim nostra lingua 'sahs' dicuntur, ideoque Saxones -atos. **VITA Waldb.** col. 1093^B: nec Walburgam (sic enim -or) mordere valebunt. *expression pléonastique*: **CARTUL. Cormar.** 38 p. 77 (1026—40): filiis suis vocabulis -atis Archembaudo et Gerardo. *avec cognomine*: **surnommer**: **CARTUL. S. Cyr. Nivern.** 73 p. 121 (XIes.): Gosbertus filius eius quem eodem cognomine noncupamus, thesaurarius effectus est. c) *mentionner, désigner*: **ERMENR. Sval.** 10 p. 161,30: gemisco me...in palatinorum numero...-atum. **COLOM. decr.** I pref. p. 181: Albricus, quamvis unus ex minimis, tamen servus sanctitatis -atus in pallacio celestis contemplacionis. **HARTV. legend. Steph.** p. 406: quis es domine vel quo nomine -aris? *spéc., recevoir le titre de*: **ANAST. chron.** p. 90,25: Iobianus imperator Romanorum -atur. d) *estimer, comparer à* (**GLOSS. cod. Casin.** 401 p. 469,7: -abam, pensabam): **GERARD. MORES. delib.** p. 96: qui *Epicurus* porcus a stultis sapientibus -atus est.

2) *en parlant de choses*: **appeler, dénommer**: a) *en général*: **LIUTG. Greg.** 14: librum beati Augustini tradidi, quem Encheridion, id est manualement -avit. **HRABAN. epist.** 3 p. 386: ipsos libros 'de institutione clericorum' -ari. b) *en parlant d'un lieu (avec ou sans nom propre)*:

CARTUL. Mog. A 111 p. 57,28 (a. 810): in curto -ata Wisicha. CAND. FULD. Eigil. I pref.: hoc monasterium usitato nomine Fulda -atur. CARTUL. Bituric. 115 p. 212 (c. 1010): monasterium beate Dei Genitricis qui -atur Consularis. CARTUL. S. Marcel. Cabil. 31 p. 34 (1073–1085): dominus castri quod Trevas -atur. ADAM BREM. p. 5,9: qui nunc Vistula...-atur. CARTUL. Bituric. 57 p. 126 (a. 1095): ecclesiam...que Monastellum -atur. ANON. gesta Hung. c. 11: quod castrum nunc Sunad -atur. LEGEND. Gerh. maior p. 491: ad quendam montem, quem postea Orozlanus -avit. GUILL. PICTAV. gesta p. 70,30: inter flumen Rhenum et Sequanam collecti, que Gallia Belgica -atur. SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 535,23: cenobio Gemmelacensi -ato. ib. p. 526,32: clibanum quendam in civitate Sens -ata. ORD. VIT. hist. VIII 27 t. III p. 446: monasterium quod Casale Benedicti -atur. ANNAL. Pegav. a. 1104 p. 247,24: precepit...quemlibet illorum...villam vel possessionem proprio labore consitam, etiam ex suo nomine -are. STEPH. FULG. Vital. 1 p. 358: pagus quidam dignoscitur, qui ab incolis Tirgerii -atur. c) *emploi spécial du participe présent* nuncupans *au sens d'un verbe pronominal*: *s'appelant*: DIPL. Caroli M. 197 (a. 801): in loco -ante (DIPL. Pepin. I 3 [a. 825]. CARTUL. Glannafol. 34 p. 378 [a. 830]. DIPL. Karoli III 40 [a. 881]. (v. Anal. Monts. VIII [1954] ap. 70 [a. 947]; ap. 77 [a. 953]). COD. Patav. p. 77,14 [a. 969]. LIB.cens. S. Petri Gand. p. 40). *à noter l'expression pléonastique*: TRAD. Fris. 232 a. et b. (a. 806–07): in loco -ante qui dicitur Frigisinga. *autres formules avec villa et mansus*: CARTUL. S. Alb. Andegav. t. I 11 p. 24 [a. 808]. CAPIT. reg. Franc. I p. 253,29 [c. 810]. CARTUL. Bituric. 45 p. 107 [a. 818]. COD. Lang. 171c [a. 814]. DIPL. Ludow. Germ. 17 [a. 835]. DIPL. Henr. II 92 [a. 1004]. LIB. trad. S. Petri Bland. p. 24).

nundignalis, -e v. *nundinalis*.

nundina, -e f. v. col. 1534 l. 10.

nundinalis, -e forme *nundignalis*: CARTA a. 945 (Hist. Langued. V pr. 82 col. 199).

1) *adj.*: *de la foire*: CARTA a. 945 (Hist. Langued. V pr. 82 col. 199): seu foro -gnali que vulgaris vocatur mercatum. CARTUL. Carcas. II p. 228 col. 1 (a. 1007): foro -i quod vulgo dicitur merchato.

2) *subst. n.*: *champ de foire*: CARTUL. S. Petri Bland. I 156 p. 104 (a. 1081): rex...dedit...partem scilicet de Waremanni-Acra cum huervo...et cum suis -ibus et locis mercatoriis, cum seldis et scoppis.

nundinarius, -i m. *marchand*: PAPIAS: -i, mercatores.

nundinatio, -nis f. 1) *foire*: COD. Sax. 720 (a. 1012): infra civitatis Wentanae moenia iuxta politanam -nis plateam. 2) *achat en foire*: MIRAC. Hubert. I 1,3 p. 819^F: cum...ad rerum venalium locum pervenisset, equum iuxta in pascuis relinquens, pedester -nes exercuit.

nundinator, -is m. *forme m. pl. nondinatoris*: AGNELL. RAV. lib. pont. 128 p. 362,17. *marchand, trafiquant en*

foire: AGNELL. RAV. lib. pont. 128 p. 362,17: oppila-verunt caupones tabernas, nondinatoris reliquerunt negotia. CARTUL. Icaun. I 112 p. 214 (a. 1108): ut omnes negotiatores sive -es undecumque venientes, consuetudinario iure, per burgium er per terras ipsius Sancti Petri Vivi transeant (*cf.* ACTA Ludov. VII 370 p. 405 [a. 1156–57]).

nundine, -arum f. *pl. formes*: *nondinae*: CARTUL. Templ. Pruv. 91 p. 110 (a. 1159). *gén. pl. numdinum*: TRANSL. Eugen. Tolet. 25 (20). *abl. sing. nundina*: HARIULF. Arnulf. 2,16. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 5 p. 11 (a. 1145–53). ACTUS pont. Cenom. p. 428.

1) *sens propres*: a) *foire* (UGUTIO s.v. Numa: pluraliter -e, -arum...id est mercatus publicus, conventus ad merces vendendas et emendas): ERMENT. mirac. Philib. I 71 p. 49: causa scilicet negotii, quia ibidem -e exercentur. VITA Lupic. p. 151,36: e vicinis -is alimenta mercatus. FLODOARD. annal. p. 155: Catalaunensem urbem...obsident explicitisque tandem -is, igne succedunt. DIPL. Ludov. IV 10 p. 31,20 (a. 939): in -is nullum teloneum solvant. DIPL. Henr. III 242 (a. 1049): concessimus...potestatem habendi mercati...omni ebdomada...ad hoc...quotannis...in eodem loco -as haberi permisimus. ACTA Phil. I 21 p. 59 (a. 1065): medietatem redibitionis -arum kalendis augusti celebrandarum. VITA Annon. I 1,29 p. 478a, 36: confluentibus Coloni-am...populis ad -as toto orbe celeberrimas. HERBORD. Ott. 1,33: ad universales -as de tota provincia famelicorum turbe concurrunt. CARTUL. Carit. 57 p. 138 (a. 1148): duas etiam -as que vulgo ferias dicunt, unam in octavis Pasche...alteram in exaltatione sancte Crucis. Doc. S. Quir. Pruv. 8 p. 232 (a. 1159): temporibus -arum. CARTUL. Rhen. Inf. I 412 p. 284 (a. 1166): bis in anno universales et sollempnes -as Aquisgrani celebrari decrevimus. CARTUL. Bass. Font. 82 p. 109 (a. 1166): duas domos...ab omi iusticia et consuetudine et teloneo et premio -arum liberas fecisse. CARTUL. S. Michael. Mos. 109 p. 353 (a. 1150–70): si forum festi sancti Michaelis ad maiores -as creverit. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVI 9 p. 718: in planitiem pervenerunt que dicitur Medan ubi singulis annis Arabum et aliorum orientalium populorum solent -e convenire solemnes. CARTUL. Compend. I 161 p. 257 (a. 1185): mercatores quoslibet qui ad -as Compendii, que sunt in quadragesima, venerint. CARTUL. S. Bened. Floriac. II 268 p. 155 (a. 1191): concessimus ecclesie s. Petri de Castro novo et monachis ibidem Deo servientibus -as tribus diebus continuandas die dominica ante Ascensionem Domini cum iure et dominio quod in ipsis -is habere poteramus in perpetuum possidendas. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 125 p. 207 (a. 1200): nec etiam camp-sor aliquis cambiat aperta mensa...preterquam in -is domini regis.

b) *lieu où se tiennent les foires, champ de foire* (PA-

PIAS: -e, locus mercati): CHRON. Rames. 296 p. 265: concessit...ferias VIII dierum...cum consuetudinibus que optime habentur in aliquibus -is per totam Angliam. HARIULF. Arnulf. 2,16: circa festum sancti Johannis in -a Turholdensi...illum...gladio...perculit. PAX Valenc. p. 609a,5: in quocunque loco -e aut forum ville collocentur infra villam aut extra. ACTA pont. Rom. ined. I 200 p. 182 (a. 1145): duas areas domumque in -is apud Barrum. ARNULF. LEXOV. epist. 126 p. 103: id per fora et -as regali publice proclamavit edicto. CARTUL. archiep. Magd. 362 (a. 1179): ut...XX loca tentoriorum in -ibus quolibet anno...habeant. CARTA a. 1185—99 (Stenton, Facs. chart. Northampt. 62 p. 158): dedi...scoppam meam in -is Norhant. in reugo Wimpliariorum.

c) *époque où se tiennent les foires*: CARTA a. 967 (Hist. gén. Metz III pr. p. 79): actum Metis publice, -is annalibus, sub die XVII kalendarum septembris. OBERT. CANC. annal. Januens. p. 182: tum quia -e sancti Egidii erant, id est feria sancti Egidii. CARTUL. templ. Cosdrie 5 p. 161 (c. 1166): tali pacto quod...redderet ei, -is sancti Gervasii, quinque solidos annuatim. CARTUL. S. Lupi Trec. 83 p. 118 (a. 1168): dumtaxat singulis annis quindecim solidos in -is sancti Johannis et quindecim in -is sancti Remigii nobis...reddant. CARTUL. S. Mar. Paris. I,XIII p. 297 (a. 1186): in pagamento ipsarum -arum reddendas. CARTUL. S. Paul. Mausol. 41 p. 65 (a. 1199): in die dominica ante -as Belliquadri. CARTUL. Nobiliac. 229 p. 359 (XIIe s. ex.): in -is rogationum solveretur. CARTUL. S. Cruc. Aurel. 125 p. 207 (a. 1200): quod camposores reddent...X libras in -is suis Aurelianis proximis ante festum Omnium Sanctorum.

d) *droit concédé par le seigneur de tenir une foire*: CARTUL. S. Cruc. Aurel. 5 p. 11 (a. 1145—53): concedo -am, scilicet sancti Beati apud Vindocinum feriam, preter iusticiam et fefum meorum clientum. RIGORD. 20 p. 34: -as sibi et suis successoribus emit et in civitate transferri fecit.

e) *revenu des foires*: CARTUL. Luver. I 1 p. 2 (a. 943—996): dux Normannie...ipsi sancto donavit...et in festivitate sancti Taurini -as totius civitatis et omnes illius diei consuetudines. CARTUL. Andegav. III 428 p. 264 (c. 1050): concedo etiam medietatem -arum ab omni bidenno et omni querela liberam. CARTUL. S. Bened. Floriac. I 78 p. 204 (a. 1067): monachis de sancto Michaelae commutationem et cambium dedi et -as duas et pedaticum. CHRON. Namn. p. 46: quum ecclesia multis possessionibus..., -is, ditata foret. CARTUL. Scaffus. 49 p. 80,14 (a. 1111): locum Scaphuse cum omni iure, scilicet -is, mercato, moneta. ACTA pont. Rom. Gall. II 17 p. 75 (a. 1142): ipsum burgum sancti Wandregisili cum iustitiis suis, -is et mercatis. ACTA Henr. II,I 22 p. 29,19 (a. 1152): clamans quod

-e Sancti Florentii, que ab antiquo de iure ecclesie beati Florentii ex integro fuerant, nunc sibi...auferrentur. CARTUL. S. Vinc. Laud. 33 p. 218 (a. 1171): quoniam dominus Jacobus de Guisis dominus est et advocatus terre illius, abbas eum sibi associavit in -is supradictis. ACTA pont. Rom. Gall. II 244 p. 342 (a. 1181—85): dimidiam partem -arum sancti Lamberti, decimam -arum sancti Andree, decimam -arum de Ponte. ROTUL. de dom. p. 6: habet in -is de Sancto Botulfo redditum VIII m. vel ampliorem, scilicet quando -e sunt bone. CARTUL. S. Mar. Paris. I 13 p. 297 (a. 1186): decem vero libras ei assignavi in redditu centum librarum quas habeo in -is Latiniaci, de primis nummis qui inde habebuntur persolvendas. CARTUL. S. Florent. Angl. 6 p. 170 (c. 1190): dedi...partem -arum in eadem villa.

f) *taxes sur les transactions en foires*: CARTA a. 1095 (Perrin, Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine p. 668 n. 3): -e bannales. CARTUL. Clun. V 2223 p. 572 (a. 1166): si ibi facte fuerint et si ibi contigerit fieri exactiones vel questus vel -as. CARTA c. 1200 (Gallia Christ. noviss. S. Paul-Trois-Châteaux 98 col. 59): nullus supradictorum feudatarius dat lesdam vel pedatgium vel -as sive forum.

g) (*péj.*) *marché, trafic*: PETR. DAMIAN. epist. III 4 col. 291^c: Petrus colligitur -as Simonis ex sua quantitate persolvere, qui Simonem cum omni suo commercio cognoscitur perpetua maledictione damnasce. GOZECH. epist. 9 col. 890^c: num ideo, ut tu desipis, a bonis est desistendum, et -is est insistendum...?

h) *tournoi*: CONCIL. Claromont. a. 1130 c. 9 col. 439: detestabiles autem illas -as vel ferias in quibus milites ex conducto convenire solent et ad ostentationem virium suarum et audacie temerarie congregiuntur. PRIOR. Hexh. p. 141: militaresque -as a Willelmo comite Eboraci et Alano comite de Richemunt adversus alterutrum conductas solvit. BERNARD. epist. 376 col. 581^a: maledictas illas -as post festa paschalia prefixerunt...ut irruant et interficiant semetipsos. OTTO FRIS. gesta 1,26 p. 43: Norici et maxime comites et nobiles velut tyrocinium celebraturi, quod modo -as vocare solemus, in predicti comitis castro se recipiunt. WERR.(?) Albert. 16 p. 149,41: indiete erant -e militares equestrium ludorum. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 18 p. 570,42: ut ad execrabiles -as, quas tornamenta vocant, properaret in Franciam. ALEX. NECK. sac. ad alt. p. 365, n. 41: Troiana agmina a vulgo tornamenta dicuntur ad differentiam hastiludiorum que Alexander papa tercius detestabiles vocat -as. Item dici solent ab exercicio francorum militum.

i) *célébration, cérémonie*: VITA Otton. Bamb. III 2,17 p. 65,12: ut erectis simulacris...profanas ac detestabiles sacrorum suorum -as celebraret.

2) *sens figurés*: a) *coelestes -e, le ciel*: PETR. BLES.

epist. 27 col. 93^A: cum multas virtutes quasi merces varias in unum fasciculum comportaverit ad coelestes -as profecturus.

b) *marché spirituel*: PETR. DAMIAN. serm. XXXIX col. 716^D: atque ut ita dixerim, cautus ac prudens iste negotiator, fratres mei, quam felices cum remuneratore certantium Christo -as contrahebat. PETR. CELL. epist. I 47 col. 470^C: alia instantia pretiosas margaritas in foro et -is Veteris et Novi Testamenti queritis.

c) pretio in -am convocare: *acheter, se concilier*: ACTUS pont. Cenom. p. 428: precio gratiam Spiritus sancti in -am convocare.

d) *tournoi (d'éloquence)*: Ivo epist. I p. 250 (a. 1097): videmus quoque miseros episcopos et abbates... solum ad hoc intentos, ut possint sibi aliquam linguam magniloquam amicam facere, cuius -is se possint utcunque defensare.

nundino 1. trafiquer: 1) *au propre*: UGUTIO s.v.: -o, -as, mercari, vendere, emere.

2) *au figuré*: a) *acquérir*: AMARC. serm. 3,488: quisquis amore nitet, virtutes -at omnes / collectasque tenet, virtutum nuncius ille est. b) *sens péjoratif*: PAPIAS: s.v. nundine: -at, dehonestat vel deformat.

nundinatus, -a, -um 1) *qui a acquis quelque chose contre argent*: PETR. DAMIAN. epist. I 20 col. 240^D: quisquis Ecclesie per venalitem semel irrepserit... redimere non cessabit. Justo quippe Dei iudicio agitur, ut quisquis regimen Ecclesie -us aggreditur, quietis... commodum... de suo commercio non lucretur.

2) *qui a été engagé pour faire quelque chose (allusion à la louée où jadis les servantes, les bergers, les valets de ferme s'offraient à ceux qui voulaient les prendre à gage)*: CHRON. Ebersb. I p. 12,3: in qua re vigilantiam custodis -i Eberhardus se cognoscere dixit.

nundum v. nondum.

nungentesimus, -a, -um v. nongentesimus.

nungenti, -e, -a v. nongenti.

numinatum v. nominatum.

nummus, -i m. v. nummus.

nunna, -e f. v. nonna.

nunquam sive numquam adv. formes: neumquam: VERS. de Bobul. p. 154,26. nonquam: VITA Frontis p. 353. FLODOARD. annal. p. 80 n. c. numqua: COD. Caiet. p. 44,9 (a. 918). nunqua: COD. Caiet. I p. 204,19 (a. 1002).

1) *ne... jamais, portant sur un verbe* (PAPIAS: -m, non unquam, nullo tempore): RATHER. Metr. col. 471^A: -m est Dei amor otiosus. LIB. Domesd. I (Sussex) f. 27: quia -m geldavit. GERARD. MORES. delib. p. 198: Pater -m visus, quamlibet in Filio cognitus sit. ORD. VIT. hist. XII 39 t. IV p. 460: Lucas autem homagium mihi -m fecit. OTTO FRIS. gesta 2,25: quos o utinam -m nostri vidissent oculi. ANON. gesta Hung. c. 6: ipsi et filii eorum -m a consilio ducis et honore regni omnino privarentur. CARTUL. S. Bened. Floriac.

168 p. 382 (a. 1155): de vino suo quod de vineis suis habuerit foragium -m reddat. (*sens fort*) à aucun moment: WALTHARIUS 517: accelerate, viri, iam nunc capietis euntem, / -m hodie effugiet. HUGO S. VICT. didasc. VI, XI p. 128,20: sententia divina -m absurda, -m falsa esse potest. ANON. gesta Hung. c. 7: venientes autem dies plurimos per deserta loca... -m viam civitatis vel habitaculi invenerunt. *opposition oratoire entre nonnunquam et nunquam*: GUILL. PICTAV. gesta p. 90,38: prelio decernere minati sunt nonnunquam sed ausi sunt -m.

2) *sans verbe (dans une réponse) jamais*: RATHER. conf. col. 417^C: dic, sic rogo, audistis unquam filium Belial in bonam partem positum? -m, inquis?

3) *expressions*: a) *en corrélation avec raro: rarement ou jamais*: THIETM. 8,15 p. 512: ad opus infaustum raro aut -m me perduxerunt. WIDUK. 1,9: ut a ceptis negotiis raro vel -m deficerent. *spéc.*: ut -m... sic raro: ADALBOLD. Henr. II p. 686,36: ut -m serenitas, quam non sequatur nubilositas, sic raro iocunditas, quam non comitetur adversitas. b) *vix vel -m ou vix aut -m: à peu près jamais*: GUIBERT. Nov. moral. I 24 col. 54^B: vitia autem pariter vix aut -m quempiam tentant, sed vicissim nos pulsant. OTTO FRIS. gesta 2,13: principem... vix aut -m reverenter suscipiunt. SUGER. adm. 2 p. 159: cum de eadem villa aut vix aut -m quater viginti et decem modios annonarum olim habere possemus. c) *sens très fort de -m nusquam rapprochés: absolument jamais et nulle part*: RADBOD. TRAIECT. Bonif. 11 p. 70,23: homo beatissimus, quem -m nusquamque revelatio angelica deserebat. FROUM. epist. 89: -m, nusquam, quando mei... recordor, tui non obliviscor. d) *-m amplius: jamais plus*: ANNAL. Camald. p. 36,52 (a. 921): ab ipso die in antea -m amplius adversus Rabennatem ecclesiam resistere. ex -m: *jamais plus*: ANNAL. Camald. p. 77,31 (a. 967): decem solidos laicis traderent ut ex -m ad ecclesiam in perpetuum deveniret.

4) *-m suivi d'une négation, -m non ou nec*: a) *toujours*: CAND. FULD. Eigil. II 14,46: ut homo, qui -m non falli possit. b) *renforce la négation*: THEGAN. Ludow. 19: ille -m nec dentes candidos suos in risu ostendit. c) *-m... ullus... non, personne... ne jamais*: AGIUS vita Hath. 26: maiorem -m ullus luctum, maiorem planctum audire non debuit.

5) *-m précédé de non*: v. non et nonnunquam.

6) *un jour (dans l'expression si -m i. unquam)*: WIPO gesta 3 p. 2: et quanquam vindicare posset suas iniurias, si -m rex fieret, tamen.

nunquid v. numquid.

nuntia, cf. col. 1546 l. 51.

nuntiatio, -nis f. forme nunciatio: CARTUL. Magalon. 179 p. 328 et 329. 1) *annonce*: ANDR. CAPELL. I 6 G p. 186: licet enim Dominus in suis ministeriis et verbi -ne divini clericos sua voluit fungi legatione.

2) *ordonnance*: CARTUL. Magalon. 179 p. 328 (a. 1182): ad sinceritatem huius -ciationis...sacramentum...prestitit. ib. p. 329: ut nemo in posterum de ista -ciatione dubitare queat, bulle plumbee omnia prefata impositione confirmo.

nuntiator, -is *m. ici forme* nunciator. *annonciateur*: ANDR. FLOR. Gauzl. app. III 4 p. 180 (epist. Johannis monachi): qui de his extiti -r.

nuntiatrice, -cis *f. annonciatrice*: GERARD. IHER. Steph. Mur. col. 1054^A: felix mulier et inclyta, que divinorum operum -x esse potuit.

nuntio sive nuncio 1. *formes*: nontiare: CHRON. Vedast. p. 679. THIETM. *passim*. VITA Waldb. col. 1097^A etc. nuptiare: COD. Cavens. I 98 p. 125,13 (a. 883). et I 109 p. 137 (a. 897). nutjare: Doc. Port. part. III 359 p. 312 (a. 1110).

I) (*tr.*) *annoncer, faire savoir*: A) *une nouvelle*: EINH. Carol. 19 p. 24: -ato etiam sibi Hadriani Romani pontificis obitu. ANON. gesta Hung. c. 30: miserunt nuntios suos ad ducem Salanum, qui -arent ei victoriam. LEGEND. Steph. maior p. 380: -ciatur ei beatus Adalpertus... ad se venturus.

B) *l'arrivée de quelqu'un*: PAUL. NEAP. Mar. Aeg. col. 674^B: ille -avit eum abbati.

C) *annoncer que*: 1) *suivi d'une prop. inf.*: THIETM. 2,18: mortuum hunc esse confratribus -ciavit. ib. 5,13: regi...fama...Herimannum ducem...venire -avit. OTTO FRIS. gesta 1,67: legatos...-ciantes Arnaldum cancellarium suum in prefata Coloniensi ecclesia electum esse. *au passif ayant pour sujet le sujet de la prop. inf.*: RATHER. phren. col. 387^D: iam opposita -atur non deesse persona. WIDUK. 3,41: interea summus pontifex egrotasse -atur ac desperari.

2) *avec une complétive introduite par quia*: GERH. AUG. vita Udalr. 27 p. 414: ad hoc veni ut -arem tibi quia defunctus est.

3) *avec une interr. indirecte*: EIGIL. Sturm. 16: cum...eis -atum esset de abbate suo, qualiter abstractus erat ab eis.

II) *mettre au courant, informer de (avec de + abl.)*: ROB. MON. REM. hist. Hier. IX 18 p. 874: de serotina enim preda quam nostri ceperant nullus ei -averat. ORD. VIT. IX 9 t. III p. 531: Boamundus,...de defectu suorum verus interpres -avit. *à noter -are au passif impersonnel*: UDALR. consuet. Clun. III 1 col. 733^A: Bisontiensis archiepiscopus invitatur ad capitulum, -atur ei de electione.

III) *signaler*: RADULF. GLAB. hist. II 20 p. 47: estimans ob -ciandos matutinos signa pulsari.

IV) *déclarer, faire connaître*: A) *en justice*: COD. Cavens. I 109 p. 137,15 (a. 897): sic benit in presentiam...iudici et omnia ei nuptiavit.

B) *constructions*: 1) *suivi d'une interr. indirecte*: THEGAN. Ludow. 16: -cians ei ut libenter eum videre

voluisset. TRAD. Fris. 362 (a. 816): -amus omnibus in episcopio sancte Marie conversantibus, qualiter...tradidit. ib. 394 (a. 818): si(t) autem omnibus in episcopio...-atum commorantibus..., quomodo...construxit.

2) *suivi d'une prop. inf.*: CARTUL. Rhen. inf. I (Werd.) 317 (c. 1126—1133): hoc quoque distinctissime interdictum esse -ciamus.

C) *expression*: salutem -are: *saluer*: HIST. Mont. Pannon. I p. 605 (a. 1172): Conradus...christicolis...-at salutem.

V) *proclamer, faire une proclamation*: A) *en général*: THEGAN. Ludow. 9: legati...-ciantes pacem et fidem erga eum observare. RIMB. Ansc. 19 p. 43: virtutem domini et fidei gratiam cunctis -abat. B) *en droit*: CARTUL. Argent. append. 616,65 p. 471,28 (p. a. 1129): quando nova moneta percutitur et vetus interdicatur, a die interdictionis -abuntur terne quatuor dierum inducie. C) *proclamer l'élévation à une dignité supérieure*: ANAST. chron. p. 154,31: Mauricius generum suum -avit imperatorem.

VI) *rendre compte à un supérieur*: ANON. gesta Hung. c. 14: et 'miserunt quemdam...militem...causa spectaculi, qui inspiceret qualitatem terre et cicius reversus -aret domino suo duci Arpad. CARTUL. Tarvan. 12 p. 11 (a. 1124): huic conventioni Gisenensis comitissa propriam manum fideiussionis,...interpositam fore concessit, ita ut, si in terminis constitutis supranominata pecunia soluta non fuerit, ipsi comitisse ab ecclesia Tarvannensi -ciari debeat.

VII) *présenter une requête*: TRAD. Fris. 232 a (a. 806—07): veni ergo in presentia domni regis Karoli et -avi ei.

VIII) (*jur.*) *citer en justice*: COD. Cavens. I 98 p. 125,13 (a. 883): iudex per ordinem superii domni nostri eos nuptiavit. CARTUL. Argent. append. 616,26 p. 468,34 (p. a. 1129): est autem iste modus vocationis:...viva voce presenti, ubicumque ei occurrerit, vel ad domum illius -abit primo, secundo, tercio ad inducias noctis unius.

IX) *décrire, rapporter*: CHRON.-CARTUL. S. Theofr. Calm. 40 p. 38 (XIIe s.): sicut Samuel, qui...visionem vidit quam sacerdotibus -avit.

X) *dévoiler, révéler, raconter*: A) *en général*: DICUIL mens. orb. VII 5: Fortunatae...quod sunt in occidentali pelago Africae multi -ant. ib. VII 33: quemadmodum idem Julius elephantis predictae insule maiores multo fieri quam elephantis Indiae -avit, ita elephantis Mauritaniae minores fuisse quam elephantis Indiae narravit. ib. VII 49: paucas insulas...quas multi narrare preterierunt hic...-are disposuit. LIUTOLF. Sever. I 4 p. 291,1: quidam de astantibus -ciavit Vincentie, quod maritus eius esset episcopus. RATHER. Metr. col. 459^A: piscatores episcopo piscem deferrent, in cuius ventre

sancta illa clavis inventa, eius omnia -avit dimissa facinora. MATTH. VINDOC. ars vers. II 11 p. 154: metra ornatu carentia aut ignorantiam aut versificatoris -abunt negligentiam. *avec double accusatif*: AMATUS CAS. Petr. p. 66: Petrus adest qui -at abdita fratres.

B) *en parlant des révélations divines faites par les anges*: GERARD. MORES. delib. p. 31: omnes namque cognoscimus, quos angeli grece, latine nuncii dicuntur, propter quod Domini voluntatem populis -ciant (cf. Isid. etym. VII 5,1). ALAN. INS. expos. pros. angel. p. 210: isti et illi communi vocabulo angeli nuncupantur quia et his et illis secreta a Deo -antur, et hominibus -ant, sed his minora, illis maiora.

XI) *prédire, présager* (PAPIAS: -at, indicat cum de futuro dicit aliquid): PETR. RIGA Aurora XVIII col. 41^C: -at angelicus Malachias dona piorum, / poenas pravorum iudiciiue diem. *spéc. dans l'expression*: -ante divina gratia: TRAD. Fris. 373a (a. 817): vocante vel -ante divina gratia in multis variisque imminentibus periculis adpropinquantem mundi terminum. (*par métaphore*) *annoncer par avance*: CARM. Bur. B 56,1,2: Ianus annum circinat / ver estatem -at. ALAN. INS. serm. div. a. p. 242: ecce Lucifer -ans solis ortum.

XII) *catéchiser*: JOH. DIAC. ROM. Greg. II 39 col. 103^A: plusquam decem millia Angli ab eodem -ati sunt fratre et coepiscopo nostro baptizati.

sens spécial du participe présent (employé comme substantif): *précurseur* (St. Jean-Baptiste): MAN. Ambr. II p. 302,15: cum tanta sit gloria -antis.

nuntium, sive nuncium, -i n. v. col. 1547 l. 7.

nuntius sive nuncius formes: nontius: CARTUL. S. Alb. Andegav. II 484 p. 71 (a. 1157–80). nunccius: LADISL. decr. III c. 13. COLOM. decr. 1,60.

I) *adj.*: A) *qui annonce, qui présage*: HROTSV. Gong. 370 p. 45: verbum non minime -a mestitie.

B) *qui est envoyé comme émissaire, comme messenger*: PETR. RIGA Aurora t. I Reg. I 380 p. 262: ingrediensque domum statuum... / in lecto positam -a turba videt.

C) *qui fait connaître*: Ivo épist. I p. 18 (a. 1091): apices tue charitatis in me -os per presentium latorem nuper accepi.

D) *exemplaire*: CHRON. Salern. 56 p. 497,37 (p. 57,23 Westerbergh): quem...promissa supplicia non terrent, corrigat -a (nuntians v.l.) morte.

II) *subst.*: A) *masc.*: 1) *celui qui annonce*: a) *envoyé, messenger* (UGUTIO s.v. nuncio: hic -cius...qui...nuntiat): α) *messenger portant un message oral*: EIGIL. Sturm. 6: -um misit qui illum rogaret concite ad se venire. VITA Waldb. col. 1094^C: per velocissimum hoc intinnavit -um. β) *porteur de courrier*: HRABAN. epist. 42 p. 281: per -um vestrum...ad nos venientem...opusculum vobis transmissi. LUPUS epist. I 1 p. 8: cum ad vos iturum hinc eius -um comperissem, primo quas-

dam verborum obscuritates,...mittendas proposui. SUGER. consecr. Dion. 6 p. 232: invitatorias itaque -is multis, etiam cursoribus et preambulis pene per universas Galliarum regiones litteras delegavimus. γ) *estafette*: ANNAL. Lauriss. p. 44: -us veniens, qui dixit Saxones rebellatos. ib. p. 175: consedit -um opperiens qui se de Sarracenorum adventu faceret certiorum. ANNAL. Mett. I p. 21: -us advolat et Hilpericum cum Raginfrindo Arduennam silvam cum innumerabili exercitu transisse manifestat. RICHER. IV 78 t. II p. 274: affuere -i, qui castrum captum suosque comprehensos et inermes factos assererent. DUDO Norm. IV 108 p. 271: venit alius -us referens adesse hostium acies. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 25 p. 643: domini principis Antiocheni, sinistra deferentes, -i, scriptis et viva voce afferentes.

b) *celui qui annonce la venue de quelqu'un*: GERH. AUG. vita Udalr. 21: ante misso -o, adventum eius illi indicavit et ille statim -um sequendo ad hostium cubiculi imperatoris pervenit. ORD. VIT. hist. I 12 t. I p. 47: dum *Jesus* iret in Jerusalem, ante conspectum suum in civitatem Samaritanorum misit -os.

c) *messenger de Dieu*: α) *ange* (AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 41: angelus vel -us, encgel. PAPIAS: -us, qui nunciat, id est angelus. GERARD. MORES. delib. p. 31: angeli grece, latine -i dicuntur, propter quod Domini voluntatem populis nunciant. ALAN. INS. expos. pros. angel. p. 210: angelus quod interpretatur -us.); DEOD. Taurin. p. 60: eram...in flammis sulphureis, quando -us ab alto venit iubens me dimitti. VITA Aicardi p. 967: veniens autem Dei -us ad servum Domini. VITA Menel. p. 140, 40: angelicus -us. *spéc.: l'ange de l'Annonciation*: PAULIN. AQUIL. carm. 1,86: Gabriel regis -us alti. VITA Menel. p. 161,19: non deservite visitationis -um audiens. ELMER. CANT. epist. XII p. 103,85: beatam Virginem...quam divinus ille -us...divinis colloquiis intentam invenit. β) *apôtre*: CALIXT. II serm. Jacob. col. 1384^C: isti *apostoli* -i Regis summi habentur. c) *en parlant d'un évêque*: THANGM. Bernw. 14 p. 744: episcopum...quasi Dei -um ac patrem audirent, colerent et amarent.

d) *sens métaphoriques*: α) *en parlant de l'étoile du matin*: GAUFRID. S. VICT. fons philos. p. 35,2: noctis erat terminus et soporis mei / et fugabat tenebras -us diei. ALAN. INS. serm. p. 242: ecce recedente nocte ignorantie apparet Lucifer -us celestis aurore. β) *en parlant de celui qui se hâte d'accomplir sa route*: COD. trad. mon. Lunacl. 62 p. 36: et eo igitur modo quasi -us cito pertransiens ('comme un messenger qui ne fait que passer').

2) *ambassadeur*: a) *d'un peuple en général*: AIMOIN. FLOR. gesta Franc. p. 106: a Langobardis -us mittitur ad Childebertum regem Francorum. BRUNO QUERF. fratr. 11 p. 728,6: iter erat invium, ut nec ipsis -is,

quibus antiquissimo iure securitas eundi sancitur, aperta via nisi cum periculo pateret. ANON. gesta Hung. c. 33: -is gaudia ferentibus multa dederunt dona. STEPH. TORNAC. summa dist. I p. 10—11: 'legatorum' i.e. -orum, legationes populi sui ad alios deferentium, quod violare vel ledere non licebat. ROTUL. scacc. Norm. II p. 6b (a. 1198): in expensa -orum Flandrie.

b) *d'une autorité religieuse (légal du siège apostolique)*: ANNAL. Bertin. a. 878 p. 223: Johannes papa...suos -os ad Bosonem comitem misit. CHRON. Vedast. p. 702: captus est autem et Sergius, domni Zacharie pape -us. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1078 p. 308,30: ut... -us apostolicus Romam rediret. EPIST. Henr. IV 37 p. 49,28 (a. 1106): presente -o pape. ACTA Henr. II, I 288 p. 438,16 (a. 1169): -os domini pape...quos pro negotio archiepiscopi Cantuariensis ad me transmisit. STATUT. Cisterc. p. 221 (a. 1197): de -is Romane curie districtae precipitur ut cum...honore recipiantur. COD. Arp. cont. VI p. 200 (a. 1199): Papa Celestinus sepe devotionem ipsius nobis per -os...commendavit.

c) *d'une autorité civile (de l'empereur ou d'un roi)*: ADALB. MAGD. chron. p. 178: domnus imperator -um suum eidem Grecorum imperatori...Constantinopolim dirigit. DIPL. Otton. I 355 (a. 968): -i Constantinopolitani regis dignitate satis insignes nos adeunt pacem. ib. 374a (a. 969): huic autem rei Liutprandum Cremensem episcopum nostrum -um volumus interesse. OTTO FRIS. gesta 1,57: venerunt ad predictum consilium cum bulla aurea -i iunioris Romanorum regis Heinrici. ACTA Henr. II, I 287 p. 436,2 (a. 1169): -os nostros ad pedes paternitatis vestre direximus.

3) *chargé de mission, représentant*: a) *d'une autorité religieuse*: ALAN. TEWKES. Thom. 4 p. 4: statimque proinde archiepiscopus -um destinavit ad sedem apostolicam.

b) *d'une autorité civile*: DUDO Norm. I 5 p. 133: misit Alstignus itaque -um ad comitem civitatis et ad episcopum, subsequencia verba illis dicturum. ANON. gesta Hung. c. 14: dux...misit -os suos ad Salanum. COLOM. decr. I c. 36: comes -os II...ad regem dirigat. c) *plénipotentiaire*: THIETM. 6,9: Bolizlavi -os pacem poscentes...audivit. OTTO FRIS. gesta 1,13 p. 29: directis de civitate ad ipsum in dolo -is, treugam postulat.

4) *envoyé du roi, chargé de différentes missions*: a) *civiles (dans le royaume)*: α) *inspection, information*: THIETM. 4,2: ad omnia diligenter inquirenda -us mittitur. ANNALISTA SAXO a. 968 p. 621,55: licet omnium statum ecclesiarum, quas vel -is invisere vel per semet ipsam regina adire potuerat, opibus totisque viribus sustentare curaret. LEGEND. Steph. maior p. 392: exterarum etiam monasteria provinciarum munificencie regie donis innumeris per -os suos sepe visitavit. β) *convocation des sujets*: EIGIL. Sturm. 12: et misit -os suos ut congregarent omnes viros nobiles...

ut eos regis sermonibus rogassent. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 289,17: premissis ante se ob adducendos ad se prenomatos interventores -is.

b) *militaires*: α) *envoyé chargé de réunir l'armée, d'appeler à l'ost*: ANNAL. Lauriss. p. 131: missis in omnes circumquaque regiones ad congregandum exercitum -is (cf. REGINO chron. a. 810 p. 69). β) *éclaircur*: ADALBOLD. Henr. II p. 692,22: ibique tentoria iterum figere iussit, expectans -os, quos ad explorandum locum, in quo Harduinus...hospitabatur, premiserat.

5) *lieutenant du roi ou de l'empereur, doté d'une autorité certaine*: a) *chef militaire*: REGINO chron. a. 782 p. 53: rex autem ea tempestate miserat -os suos...ut ducerent exercitum Francorum et Saxonum super Sclavos paucos, qui adhuc rebelles erant. ASTRONOM. Ludow. p. 624: ibidemque exercitus sui -os recepit, qui contra Liudeviti apertam per duellionem comprimendam missi fuerant. CONST. I 342,2 p. 489,9 (a. 1191): loca sive castra...non auferam...sed potius adiuvabo tenere -os, quos dominus imperator in predictis locis et castris posuerit.

b) *représentant son autorité en justice*: CARTA a. 1037 (Ficker, Forschungen IV 54 p. 78): dum resederant (in iudicio et generali placito) dominorum Adalardus Dei gratia comes imperatoriusque -us et Wido Imolensis. CONST. I 68,3 (a. 1077): homines, qui hoc iuramentum facere noluerint...Heinricum regem aut suum certum -um...per rectam fidem adiuvabo devastare. CHRON. reg. cont. I a. 1187 p. 135,25: Episcopus Metensis...per Wernerum de Bolant, -um imperatoris, de episcopatu eicitur.

c) *représentant cette autorité dans le domaine administratif*: GERH. AUG. vita Udalr. 25 p. 410: imperator autem per eundem -um abbatiam concessit. THIETM. 6,55: Herimannus comes per regalem -um introducit ac debitoribus suis...remittitur. LIB. Domesd. I f. 36: homines de hundredo dicunt se nunquam vidisse...-um regis qui eum inde saisisset. CONST. I 288, 10 p. 397,38 (a. 1183): imperator habeat suum proprium -um in civitate vel in episcopatu, consilio consulum civitatis electum. CHRON. reg. cont. I a. 1189 p. 146,18: -us...imperatoris transiens per plateas singulis secundum quod oportebat mansiones distribuit.

6) *agent de l'administration locale*: a) *exerçant des fonctions dans le domaine judiciaire où il représente*: α) *un évêque*: COLOM. decr. I c. 50: si quis homicida...inveniat, per -um episcopi ad penitentiam queratur. LADISL. decr. I c. 5: transmissio -o prevaleat episcopale iudicium. ib. III c. 13: nuncius episcopi decimam partem accipiat. β) *un comte*: COLOM. decr. I c. 60: malefici per -um archidiaconi et comitis inventi iudicentur. CARTUL. capit. Atreb. 44 p. 36 (a. 1177): et omnia forisfacta que extra portam Streta evenient...

habent iudicare scabini episcopi. -us comitis debet interesse iudicio illorum forisfactorum in quibus comes partem habere dinoscitur. γ) *un abbé, ou un monastère*: REG. abb. Werd. 3,5 p. 96,3: post quintum vero annum in sexto terre tocus erit redemptio sicut inveniri potest in placito -i abbatis et monasterii quod vocatur formida. CARTUL. Marciniac. 288 p. 168 (a. 1102): ab abbate vel priore seu camerario Cluniacensi...vel per alicuius istorum specialem -um commonitum fuerit. Dipl. Loth. III 19 p. 26,9 (a. 1129): si cervus vel cerva de hiis effugiat forestis, eos in alios sequi sit licencia abbatisse -is.

b) *procureur en justice*: CARTUL. Carcas. II p. 244 col. 1 (a. 1116): affuerunt tunc coenobii vestri -i opportuna cause munimina perferrentes. CARTUL. Bund. 267 p. 202,5 (a. 1120): abbatem quoque Augensem vel tales -os qui pro eo respondeant. CARTUL. Andegav. III 441 p. 276 (a. 1182): abbas ad venerabilem fratrem nostrum H...Albanensem episcopum, apostolice sedis legatum, abbatisa vero ad nostram audientiam appellavit, et uterque -um, licet insufficientem, ad presentiam nostram transmisit.

c) *adjoint en matière judiciaire*: α) *d'un avoué*: CARTUL. Rhen. inf. I 261 (a. 1103): si vero ipse legitimus advocatus voluerit, consilio prelati -um sub se constituere poterit, qui tamen nec sit advocatus, nec ius placiti habeat. β) *d'un juge*: CARTUL. Argent. p. 468,35 (1129): si -us iudicis probaverit...quod tres illas vocationes vel saltem primam ore ad os fecerit, ille iudici componet triginta solidos. ib. p. 469,26: si quis concivem suum sine iudice vel -o iudicis infra septa domus sue vel atrii sui temere invaserit, componet iudici triginta solidos.

γ) *représentant d'un seigneur laïque ou ecclésiastique, chargé de l'administration d'un domaine rural*: a) *d'un seigneur laïque*: ACTA Henr. II, I 27 p. 35,21 (1151—53): habet etiam mittendo -um suum, in Pasca, XIII micas et duas summas vini.

b) *d'un évêque*: α) *chargé de répartir les terres*: TRAD. Fris. 1377a (a. 1006—1022): episcopus retradiditterre et silvule iugera LXX et prati quantum ab eisdem -is sibi ibidem premonstrabatur. β) *chargé de percevoir les redevances*: CARTUL. Bund. 439 p. 336,32 (a. 1168): a L annis supra -i episcopi collegerunt predictam decimam.

c) *d'un prêtre*: ACTA Phil. Aug. I 405 p. 495,20 (a. 1192): precipimus...quod...duobus presbiteris...vel eorum certis -is,...reddat...singulis annis XII libras. ib. II 478 p. 2,11 (a. 1194—95): hanc autem marcham prepositus comitis...custodi altaris vel -o eius...persolvat.

d) *d'un chapitre de chanoines*: CARTUL. Tarvan. 40 p. 35 (a. 1166): -os vero nostros qui pro vino venient, procurabit cum equitaturis suis. CARTUL. Bund. 435 p. 325,7 (a. 1186): non vidit aliquem ex canonicis vel

eorum -is ire cum armis ad colligendam ipsam. CARTUL. capit. Atreb. 91 p. 64 (a. 1199): dictam pensionem Atrebatensis ecclesie per -um suum infra festum sancti Dionysii singulis annis Peronam tenebitur destinare. 5 CARTUL. S. Mar. Avenion. 139 p. 166 (ante 1201): et quicquid ibi seminatum fuerit, non colligere, nec enguarbarare, nec ad tritandum extendere tibi licebit, nisi -us noster ibi presens adfuerit.

e) *d'un abbé ou d'un monastère*: CARTUL. Berbez. 27 p. 13 (XIIe s.): monachi debent habere -um ad segetem ipsius terre secundum et ad excutiendum. ib. 353 p. 101 (XIIe s.): pro ageria predictarum borderiarum...reddant annuatim -o monachorum estivo tempore...unam eminam frumenti. ib. 364 p. 104 (XIIe s.): compositio autem talis fuit ut mansionarii borderie, ...segetes seccent et congregent,...-us monachorum et ipsorum militum in iarba sumat. CARTUL. select. Altmann 82,5 (a. 1150): abbas cenobii sive -us cenobii iudicare debet conculcationem segetum...et depas- 10 tionem. CARTUL. Carthus. 59 p. 166 (a. 1194): quos CCC solidos -us aut mandatarius prioris vel conventus de Xartossa accipiat.

8) *représentant d'un ou de plusieurs particuliers (ou dépendants)*: a) *en général*: CARTUL. Rhen. med. II app. 10 p. 341 (Xe-XIIe s.): de unaquaque oba II homines baiutores vel -os mittere ubicumque necesse est. b) *chargé d'acquitter les redevances (ou de les réunir)*: TRAD. Fris. 1315q (a. 977—994): potestatem habeant singule ancille pro singulis aut una pro omni- 25 bus vel -us earum pro cunctis...designatum persolvant censum. CARTUL. Glannafol. 66 p. 410 (c. 1125—29): illi homines faciant fiduciam quod ipsi illo die quo debuerunt per se vel per suos -os ... balivis ... pedagium vel vendam reddidissent aut obtulissent. CARTUL. 30 Karrof. 49 p. 167 (a. 1186): ista vero censa annuatim in vigilia Pentecosten reddenda est illi -o quem predictus Willelmus vel frater eius et successores eorum missuri sunt abbati vel cellerario eiusdem ecclesie.

9) *témoin d'un acte écrit*: TRAD. Fris. 1211 p. 125 (a. 957—72): -i illius concambii erant. Dipl. Loth. III 33 (a. 1131): huius carte eius -us et exquisitor fuit frater 35 Heinricus de Sueindorphe.

10) *champion dans un jugement de Dieu*: VITA Meinw. p. 83,25: -us iudicio aque ferrique igniti examinatus securus approbatur. 45

11) *annonceur, héraut*: CARTUL. S. Steph. Nivern. 13 p. 43 (a. 1173): concessi...quod marallum suum et -us maralli sui publice clamaret per totam villam Nivernensem, et curreret sicut ceteri -i qui meos habent 50 marallos.

B) *fém.*: *celle qui annonce* (UGUTIO s.v. nuncio: hec -cia...que nuntiat): GUILL. PICTAV. gesta 33 p. 76: fama ...que tam falsi quam veri -a volat. HUGO S. VICT. scala III, III p. 239: abstinentia est...vitiis crudelis-

sima fera, karismatum apotheca..., contemplationis fidissima -a. PETR. RIGA Aurora t. I Num. 383 p. 195: ut tua lingua boni venturi -a fiat. ib. Reg. I 151 p. 253: vulnus Heli geminum dat -a fama. WALTH. MAP nug. cur. II 14 p. 79: hec eorum (*i. demonum*) -a nequam et executrix irarum.

C) *neutre*: 1) *nouvelle* (UGUTIO s.v. nuncio: hoc nuncium quod nunciatum est vel nunciatur): a) *abs.*: MEGINH. FULD. Alex. 5: -um, quod audierat, enarravit. b) *avec un adj.*: LIUTG. Greg. 9: tam lugubre -um dominos eorum celari non potuit. FRECULPH. chron. col. 1062^C: qui miserum -um ad augendas miseras reportarent. REGINO chron. p. 88: adversa -a venientia. RUOTG. COL. 27: bonum -um Coloniam ferre acceleravit. THIETM. 6,26: triste -um...detulerunt. Ivo epist. I p. 38 (a. 1094): vehementer admiror...ut a vestra serenitate nullum audiam -um bonum. HIST. Hier. II 16 p. 564: desiderabili satis et utili -o letificatus est. FULCH. hist. Hier. III 31 p. 726: quia -um attulit desideratissimum. à *noter* bonum -um: *l'Evangile*: ANGL. SAX. vocabul. II p. 75: Euvangelium, id est bonum -um, godspel.

2) *constructions*: *l'objet de la nouvelle peut être précisé par*: a) *un génitif*: AGIUS vita Hath. 19: dissimulato tamen sue infirmitatis -o. FRECULPH. chron. col. 1081^B: occisi Mithridatis -o accepto. b) *de et abl.*: LUPUS epist. I 2 p. 10: molestissimo -o de excessu venerabilis vestre coniugis consternatus. c) *une prop. inf.*: ANNAL. Lauriss. p. 131: -um accepit, classem ducentarum navium de Nordmannia Frisiam appulisse. d) *une complétive introduite par quod ou quia*: ANNAL. Bertin a. 862 p. 88: -um accepit, quia Danorum electi...Meldensium civitatem adirent. ib. a. 863 p. 104: tristi -o comperit quod Nortmanni Pictavis venerant.

3) *nouvelles, informations (au plur.)*: ANNAL. Bertin. a. 874 p. 196: qui nuntiabatur interea dubiis -is quandoquidem infirmus quandoquidem mortuus. COSM. PRAG. chron. II 7 p. 92,32: nimis est abhominabile, quod vos perpetrasset in Polonia nobis relatum est per veridica -a.

4) *message divin*: PROSAR. Lemov. 79, 8a p. 93: Gabriel vera / police dans -a. OSBERN. Dunst. p. 121: cherubin atque seraphin sese proclamantia, et quasi divinum -um deferentia.

5) *ordres, instructions*: LEGEND. Steph. minor p. 397: evigilans (*S. Stephanus rex*) alacri vultu, qui sua proferret -a, adesse mandavit. CARTUL. S. Steph. Divion. IV 115 p. 129 (a. 1198): idem Bartholomeus reddet eidem magistro Hugoni annuatim modium vini quod erit in eis, nec vindemiabit eas sine -o dicti magistri.

6) *mission*: LEGES Henr. I tit. 79,2 p. 595: si quis in -um regis eat.

7) *proposition de paix, négociation*: GLOSS. cod. Vatic. 1469 p. 521,31: caduceatores, internuntii id est

qui inter partes -um portant.

8) *pour nuntius, messenger*: ANNAL. FULD. II a. 874 p. 83,7: Bohemorum quoque -a rex audivit et absolvit.

nuo 3. 1) *faire signe*: PAPIAS: -o, -is, nutum adiuvo. UGUTIO s.v.: -o, -is, -i, -tum, ...nutum facere.

2) *consentir, permettre*: PAPIAS: -o...assentio. UGUTIO -o...annuere, consentire, permittere. RUODL. IV 118: sic dicens silui vel, rege -ente, resedi.

nuora, -e f. v. nurus.

10 nupcialimente v. col. 1550 l. 29.

nuper adv. forme nuber: CHRON. Noval. 9 p. 125,34.

1) *naguère, tout récemment, un instant auparavant* (PAPIAS: -r, noviter, presens et preteritum, venit a nuperus): LIUTG. Greg. 2 p. 67,31: puer Gregorius, ...per idem tempus -r a scola et palatio reversus. RIMB. Ansc. 7 p. 29: sui quoque, tunc -r conversi et longe aliter educati. Ivo epist. I p. 26 (a. 1092): litteras contumeliosas...-r accepi. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1077 p. 301,28: principibus Alemannorum -r de bello predicto reversis. WIPON. gesta 19 p. 39: -r ab eo beneficiis et muneribus sublimatus. expressions: -r ante: TRAD. Ratisb. 56 (a. 863—885): vir -r ante nominatus. -r ...editus: *le nouveau-né*: HROTSV. Mar. 596: editus ecce puer regali germine -r. *au comparatif* -rius: *avec compl.*: 25 DIPL. Loth. III 1 p. 2,6 (a. 1125): abbas quoddam predium...proprietati cenobii sui -rius ceteris traditum. *abs. (équivalent presque à un superl.)*: HINC. REM. epist. 131a p. 69,6: sermonem Flori de predestinatione -rius editum. *au superlatif* -rrime: *tout récemment*: DIPL. Ludow. Germ. 16 (a. 835): -rrime commutationem fecisset. RATHER. coniect. col. 530^B: duodecim nummos -rrime cuidam dederit. HROTSV. Mar. 640: se vidisse novam fantes -rrime stellam, / que regem natum demonstraret Iudeorum. RICHER. II p. 22: Hugo, -rrime dux Francorum ab rege factus. LIB. Domesd. I (Herts) fol. 141 b2: quando mare -rrime transivit. LAMB. ATREB. epist. III col. 649^A: ipse siquidem Hugo -rrime in villa Sancti Gaugerici...in trevia Dei cum armata manu advenit.

2) *autrefois (il y a quelques années)*: HRABAN. epist. 40 19 p. 424: commentarios in libros Regum -r a nobis editos venerabili abbati Hiltwino tradideram. ANNAL. Xant. a. 872: ecclesia...-r a novo restaurata per Samuellem episcopum et abbatem monachorum sancti Nazarii. RICHER. II p. 70: rectissima philosophie divisio probabiliter dilucideque a me -r ordinata. ADAM BREM. pref. p. 1,4: cum in numerum gregis vestri...-r a decessore vestro colligerer.

3) *jadis*: AMALAR. expos. miss. cod. II, XVIII p. 280,15: nam et crux -r reperta ab Ellena.

4) *à nouveau (équivalent de denuo)*: AMALAR. off. III 19,10 p. 314,15: quasi -r introeamus ad operarios.

5) *équivalent de supra devant dictus, nominatus etc.*: CAND. FULD. Eigil. I 9 p. 226: pater meus -rrime nominatus. DIPL. Henr. II 133 (a. 1007): -r dicta predia

...confirmavimus. TRAD. Fris. 1383b: -r commemorato clerico.

nuperus, -a, -um 1) *récent* (PAPIAS s.v. nuper... venit a -us, -a, -um, id est novus): ADREVALD. mirac. Bened. 33 p. 74: solum -a florentissimum aetate, ubere glebe ...redactum est in vastitatem solitudinem extremam. *au superlatif: tout à fait récent*: DIPL. Ludow. Germ. 35 p. 45,27 (a. 844): nos...de quibusdam rebus et mancipiis -rrimam commutationem fecimus. EPIST. divort. Loth. II p. 210,13 (a. 860): prout -rrima et infausta relatione comperimus. *à noter l'emploi de l'adj. au positif, accordé avec le sujet dans le même sens que l'adverbe nuper*: EPIST. Worm. I 30 p. 56,6: apud ntriculam meam Coloniam, unde -us redivi.

2) *mort récemment*: AMALAR. off. IV 40,1 p. 529,39: indidi quod vidi, hoc est Leonem -um missam celebrare diluculo.

nupta -e f. v. nubo.

nuptialis, -e sive **nupcialis**, -e 1) *du mariage, nuptial* (PAPIAS: -is, nuptiis conveniens): a) *en parlant du lien du mariage*: DIPL. Caroli III 56 p. 122,9 (a. 907): -i conubio sociavimus. HROTSV. Dulc. I 1: vos -i lege primis in palatio copulari. CARTA a. 1089 (M. Leglay, Glossaire topogr. de l'ancien Cambrésis p. 17): mulier ...cuidam viro Alardo -i copulata vinculo. ANDR. FLOR. mirac. Bened. I 7 p. 183: tedis -ibus. Ivo epist. I p. 48 (a. 1091—91): si enim aliqua vestrum -i federe esset alicui sociata. b) *en parlant de la bénédiction nuptiale*: RIGORD. 10 p. 21: dum...ipse rex cum regina,...em benedictionem a venerabili Guidone archiepiscopo... reciperet. PONTIF. ROM. XII 11 p. 157: super sanctum coniugium -is benedictio permaneret. c) *en parlant des documents écrits à l'occasion du mariage*: PETR. DAMIAN. epist. VIII 5 col. 472^C: -ium itaque tabularum fedus abripuit. CARTUL. Bern. I 4,154 p. 370,36 (a. 1120): -es chartas faciendi licentiam indulgemus. d) *en parlant de ce qui est fait ou donné à l'occasion du mariage*: WETT. Gall. 22 p. 268,8: -e convivium (PETR. DAMIAN. epist. VIII 3 col. 467^D). GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVIII 22 p. 857: ad opus -ium expensarum. CARTA a. 1170 (Besta, Usi nuziali del Veneto p. 214 n. 2): arcella -cialis cum sua capsella et cum omnibus indumentis sericis et lineis que intus fuerunt. e) *en parlant des taxes perçues lors des mariages*: CARTUL. S. Vinc. Cenom. 452 col. 261 (a. 1096): dedit ...de -ibus benedictionibus terciam partem. REG. abb. Werd. 7,3 p. 193,10: omnia -ia dona et omnes exactiones domno abbati debentur.

2) *charnel*: a) *légitime*: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1201^B: non quod culpa sit ex legitimo connubio filios gignere, sed ipse generis humani legitimus -isque conceptus non potest esse a culpa iniquitatis extraneus. PETR. DAMIAN. ined. p. 155,6: sponsam michi mater mea...providit; sed ad -em copulam me compellere

nullatenus potuit. ANDR. CAPELL. III p. 314: odit namque Deus et utroque iussit testamento puniri, quos extra -es actus agnoscit Veneris operibus obligari. b) (*péj.*) *illicite*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXII 28 p. 1126: dum ludicra quererent et lasciviam -em.

3) *expression vestis -is, tirée de l'Evangile (Matth. 22,11)*: a) (*par métaphore*) *vêtement nuptial, nécessaire pour entrer dans le Royaume des cieux*: SMAR. carm. p. 619, IV 5,1: manat inde vita, salus / manat immortalitas, / vestis apta -is. VITA Bonif. I 8: quia illi vestis -is non deerat, ad eandem palmam sibi socios elegerat. RATHER. conf. col. 439^C: tamen quia sine veste -i, ne, Amice, quomodo huc introisti, tibi dicatur, non nihil potes vereri. ib. col. 435^C: veste -i te cernis carere. CARTUL. Karrof. p. 93 (c. 1047): cum eo qui ad Christi sancteque nuptias ecclesie absque -i veste presumpsit intrare. b) *sens symbolique: la foi ou la charité*: HRABAN. univ. XXI,15 col. 571^D: vestis -is, fides, vel — ut quidam volunt — charitas. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1605^B: et qui invenietur in Ecclesia sine veste -i, id est charitate, mittetur in tenebras exteriores. c) *par extension, sens concret: vêtement liturgique (de cérémonie, de fête)*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. XV 16 p. 684: archiepiscopus in choro pontificum sine veste residens -i (non enim more aliorum indutus erat pontificalibus). *et spéc. vêtement de baptême*: THIETM. 4,56 p. 196,5: -i veste recepta, inter ceteros Christi adoptivos numerantur.

nupcialmente [nuptialis] *en légitime mariage (i.q. nuptialiter)*: LIB. feud. mai. 144 (a. 1178): et non abuerit filium nec filiam de marito -e.

nuptialiter adv. 1) *en légitime mariage*: CAPIT. reg. Franc. II p. 292,25 (a. 857): ut nemo virgines aut viduas rapere presumat et ad eas nullo modo accedat nisi eas -r desponsatas coniunxerit. CARTA a. 1095 (Hist. Langued. V pr. 388 col. 736): si vero...infans non apparuerit de muliere -r accepta, dono vobis...istos honores. PETR. LOMB. sent. IV 42,2 p. 988: aliquis filiolum suam vel commatrem non potest sibi copulare -r.

2) *selon la loi du mariage*: HINCM. REM. epist. 136 p. 93,7 (a. 860): nec habent nuptie in se Christi et ecclesie sacramentum...si se -r non utuntur, id est, si eas non subsequitur commixtio sexuum.

3) *comme en un jour de noces*: ANON. gesta Hung. c. 52: Dux vero Arpad et omnes...celebrantes nuptias, magna fecerunt convivia et fere cottidie comedebant -r. *expression*: PAPIAS: -r amicta, solito plus amicta vel velata et ornata.

nuptiaticum, -i n. [nuptie] *redevance payée au seigneur à l'occasion d'un mariage*: LEGES Lang. (Sicardi) pactio 27 p. 217,16 (a. 836): de sigillatice et -o.

nuptie, -arum f. pl. *formes*: nubtie: CARTUL. Berbez. 195 p. 64 (XIIe s.). nuczia: COD. Ar. 138 p. 199 (a. 1029). numtie: COD. Cavens. I p. 38,6 (a. 848). nupcie:

ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. V 21 p. 212 (56). *au sing.* nuptia: GERARD. MORES. delib. p. 108. nupties: REG. SEN. 8,14. *gén. pl.* nuptiaru: COD. CAVENS. I p. 49,2 (a. 855).

1) *mariage (définitions)*: SUMMA TREC. p. 140,1: sunt -e seu matrimonium maris et femine coniunctio cum quadam ratione societatis divini et humani iuris perpetua communicatio. STEPH. TORNAC. summa causa XXVIII p. 232: iuris peritus dicit, -as matrimonium appellans; '-e, inquit, maris et femine coniunctio (*sic*) (cf. Digest 23,2,1) sunt, consortium omnis vite, divini et humani iuris communicatio. UGUTIO *s.v.* nubo: et sunt -e coniunctio viri et mulieris spe proles cum dilectione et constantia): A) *sens propre*: 1) *sur le plan juridique*: LEX FRISION. add. 3a, 77: si quis illicitas -as contraxerit, separabitur ab uxore sua. LEX SAXON. 47: si femina filios genuerit, habeat dotem quam in -is accepit. HRABAN. epist. 32: de consanguineorum -is. AGIUS VITA HATH. 2: secundum natalium dignitatem honestissimas -as sortiti sunt. DIPL. Loth. III 16 (a. 1129): defuncto eo (*sc. marito*) sine liberis secundas -as fugiens. PETR. VIENN. except. I 6 p. 300: illarum rerum que pervenere ad defunctum filium ex parte patris, retinebit mater solum usufructum, si ad secundas transierit -as. CARTUL. S. Mar. Avenion. 132 p. 152 (a. 1194): heredibus illis, qui de iustis et legitimis -ciis a vobis procreati fuerint. *à noter l'expression*: donatio propter -as (*à opposer à la dos*): GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIII 27 p. 601: quas tamen maritus supremo iudicio ei ob donationem propter -as destinaverat. GUILL. CASS. I 466 p. 185 (a. 1191): confitetur...se habuisse de dote sue uxoris...et quietum se clamat et pagatum, et donationem propter -as nomine antefacti facit ei. 2) *sur le plan religieux*: THIETM. VI 28: sinodali iudicio iniustas fieri -as...canonica et auctoritate apostolica prohibuit. *expressions*: -as contrahere, -as inire: *se marier*: PETR. DAMIAN. epist. V 13 col. 364^A: eant ergo iam monachi,...-as contrahant. *ib.*: decernendum est ergo ut...monachi, quod dici sacrilegum est, -as ineant. -as agere cum aliquo: *épouser quelqu'un*: ALAN. INS. planct. nat. p. 446: Thetis etiam, -as agens cum Nereo, Achillem alterum concipere destinabat. invitare ad -as alicuius: *inviter à épouser quelqu'un*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 2 p. 608: invitans eum ad filie -as et regni successionem.

B) *célébration des noces, fête du mariage*: 1) *en général*: WIPO gesta 35: Heinrich rex...regis Anglorum filiam...pro regina consecratam regalibus -is in coniugium duxit. WALTH. SPIR. Christoph. I 10: in Chana Galilee aqua ad -as conversa perhibetur in vinum. ADAM BREM. p. 259,7: si pestis et fames imminet, Thor ydolo lybatur,...si -e celebrande sunt, Fricconi. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 125 p. 622,17: triduo...celebraverunt -as. ANNALISTA SAXO a. 952 p. 608,8: cele-

bratis iuxta magnificentiam regalem -is. ANON. gesta Hung. c. 52: celebrantes -as, magna fecerunt convivia. ORD. VIT. hist. I 5 t. I p. 14: Jesus...cum discipulis suis ad -as in Chana vocatus est. OTTO FRIS. gesta 2,48: iuncta sibi Beatrice Reginaldi comitis filia -as celebrat. 2) *festin de nocēs*: ROB. MON. REM. hist. Hier. III 3 p. 757: paratiores de Turcorum corporibus extrahere animas, quam quilibet famelicus eundi ad -as.

C) *droits perçus sur les mariages*: 1) *abs.*: CARTUL. S. Ben. Divion. 360 p. 140 (a. 1084): capellanus habebit -as. CARTUL. S. Maxent. 247 p. 275 (a. 1111): -e...ibunt ad missam Silvinec. CARTUL. S. Florent. Santon. 11 p. 45 (c. 1120): visitationes, -as preter hoc quod in primo die totum ex integro habeant. CARTUL. S. Sepulcri 117 p. 219 (a. 1141): ecclesie oblationes, -as, purificationes...habeant. CARTUL. Berbez. 195 p. 64 (XIIe s.): habet capellanus solum denarium, baptisterium, confessiones, nuptias. CARTUL. S. Maxent. 352 p. 366 (c. 1164): de -is...debet habere sacrista aliquam partem candellarum. CARTUL. Userc. 103 p. 137 (a. 1168): presbyter quoque de Trainiac habebit -as. b) *expressions diverses (subst. et gén. de -e)*: CARTUL. Maloleon. 8 p. 13 (c. 1120): in ecclesia Pictavinerie...benedictio -arum ibi non fiat. CARTUL. Andegav. III 42 p. 35 (a. 1125—30): et II denarios de offertura -arum concesserunt. CARTUL. S. Alb. Andegav. II 762 p. 252 (a. 1157—89): benedictionibus -arum. CARTUL. capit. Atreb. 30 p. 26 (a. 1161): ecclesiasticas consuetudines...videlicet -arum reconciliationes. CHRON.-CARTUL. S. Theofr. Calm. 440 p. 177 (c. 1173): quidquid exit de...cartulis -arum.

II) *fiançailles*: ANON. gesta Hung. c. 51: missis legatis ad Usubu et Veluc mandavit ut celebratis -is filiam Menumorout filio suo Zulte in uxorem acciperent. CARTUL. Argent. I 617,47 p. 480,20 (c. 1200): ad -as sponsales non maneant in mensa nisi octo viri et octo femine.

III) *relations sexuelles*: ALAN. INS. dist. col. 878^B: -e...dicitur carnale commercium, unde in Chronica Eusebii quod Nactanabus ascendens torum Olympiadis -as egit. *id.* planct. nat. p. 463: Pasiphae...sub facie bovis...cum bruto bestiales -as concelebrans.

IV) *au figuré*: A) *mariage spirituel*: 1) *d'un prêtre ou d'un moine avec l'Eglise*: ANAST. pass. Cyr. et Joh. col. 707^C: filium fratris sui ad preparationem -arum incitavit. *spéc.*, *d'un prélat avec l'église qu'il va gouverner*: ADAM BREM. p. 145,24: anno ordinationis sue primo, postquam pontifex sollempniter intronizatus, ecclesie Bremae -as peregit. 2) *des moniales avec le Christ*: Ivo epist. I p. 48 (a. 1091—92): quanto magis putatis eam maiora mereri supplicia que, spretis castis immortalis Sponsi -is, amorem suum cuiquam carnaliter impendit? ACTA pont. Rom. Gall. IV 81 p. 197 (a. 1157): ut cum eo valeant introire ad -as castitatis lilium deferentes. 3) *du*

Christ et de l'Eglise: PAUL. DIAC. homil. temp. col. 1260, 34: pignus -arum Christi et Ecclesie. RATHER. conf. col. 435^C: in -is Christi et Ecclesie, ... sine lacrymis audes saltem recumbere? CARTUL. Karrof. p. 93 (c. 1047): cum eo qui ad Christi sancteque -as ecclesie absque nuptiali veste presumpsit intrare. ALAN. INS. dist. col. 878^B: dicitur unio Christi et Ecclesie in eterna beatitudine, quando ei ineffabiliter Ecclesie unietur per gloriam, et quodammodo deificabitur. 4) *de l'âme avec Dieu*: SMAR. carm. IV p. 619,8,3: cum iocunditate cordis / possint et perpetuum / -arum semper aptum / possidere gaudium. HUGO FLAV. chron. II p. 498,32: preparabat se ad horam Domini...intraturus cum eo et per eum ad -as agni.

B) *fiançailles spirituelles*: ABSAL. serm. 32 col. 188^B: -as desponsationis appellare possumus primam reconciliationis gratiam, qua anima peccatrix ad Deum revertitur...-as consummationis future vite gaudia, cum iam intraverit ad presentiam Domini sui.

C) *union de deux natures dans le Christ*: HRABAN. univ. VII,5 col. 191^D: -e copulatio Verbi Dei et carnis, ut in Evangelio: 'simile est regnum coelorum homini regi, qui fecit -as filio suo.' ALAN. INS. dist. col. 878^B: -e...dicitur unio duarum naturarum.

D) (*par métaph.*) *union de deux allégories*: ALAN. INS. dist. col. 878^B: -e...dicitur rationabilis unio aliquarum rerum, unde legitur de -is Mercurii et Philologie, id est sapientie et eloquentie. id. serm. p. 300: in hoc palatio celebrantur -e Nature et nati, Forme et forme nati, proprietatis et subiecti...His -is Logica veritatis naturalium declarativa suo assistens preconio, propositionum terminorumque organum citarizat.

E) *fête de la construction d'une église ou d'un monastère*: CARTA a. 1066 (Gallia christ. t. 11 instr. col. 59^C): construxit Mathildis basilicam,...-is ergo solenniter celebratis spiritualibus. SUGER. consecr. Dion. 6 p. 234: tam gloriosos et admirabiles viros eterni sponsi -as tam pie celebrare. VITA Meinw. p. 122,19: eos -is suis festivis interesse petiit.

nuptigena, -e m. [nuptiae et gigno] *être humain (né d'un mariage)*: IOCUND. Serv. III 8 p. 30,2: fulgeat vero in eterna gloria nullo minor -arum Johannes Baptista.

nuptio v. nuntio.

nuptiole, -arum f. [nuptie] *diminutif de nuptie*: UGUTIO s.v. nubo: -e, -arum, parve nuptie.

nupto 1. *se marier*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 468,46: -avit, nubunt.

nuptorium, -i n. *lieu où sont célébrées les noces*: UGUTIO s.v. nubo: -um, domus vel locus ubi fiunt nuptie vel ubi nubunt.

nuptribilis, -e v. nutribilis.

nuptus, -us m. 1) *mariage*: a) *en général*: RATHER. nupt. tit. col. 567^B: de -u cuiusdam illicito. CARTUL.

Bellomont. Rog. CCLV p. 209 (a. 1189): excepta terra quam Robertus comes daturus est in -u filie sue. b) *nuptui ou nuptu forment des expressions signifiant donner une jeune fille en mariage*: LAMB. ARD. hist. Ghisn. 46 p. 584,26: Eufemia, que -ui data est Balduino de Balliolo. RADULF. NIGER I p. 93: Willielmus...-ui tradidit amitam suam. CARTUL. Paris. I 202 p. 221 (a. 1124): quod mulieres utriuslibet prefate ville -u viris mutuo date remanent in maritorum...servitute. SUGER. Ludov. VI 26 p. 194: filiam suam regis Anglici filio Guilelmo -ui tradidit. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIV 2 p. 608: filias -ui, filios autem matrimonio collocans. ib. XXI 15 p. 1029: ut due filie domini regis Amalrici apud duos filios suos -ui locarentur. CARTUL. S. Steph. Nivern. 16 p. 45 (a. 1185): si filiam nostram -ui tradiderimus. GIRALD. itin. Kambr. I 2 p. 29: predictae mulieris filiam...Miloni...-ui dedit.

2) (*par métaph.*) *mariage mystique du pape et de l'Eglise*: EUGEN. VULG. syll. 2,5: ecclesiam tali -u pulchrescit.

nura, -e f. v. nurus.

nurma, -e f. v. norma.

nurua, -e f. v. nurus.

nurus, -us f. *formes*: norua: COD. Lang. 154 col. 266a (a. 844). nuora: MEM. Amalf. I p. 132,39 (a. 939). nura: CARTUL. Imol. I 13 p. 37 (a. 1064). nurua: COD. Caiet. I p. 42 (a. 914) et II p. 194 (a. 1114). MON. hist. Neap. II p. 46,26 (a. 942). *nom.* nore: COD. Cavens. I 47 p. 58,19 (a. 856). nuri: COD. Patav. I 7 p. 13 (a. 829). *acc.* nurem: COD. Patav. I 7 p. 12 (a. 829). *gén.* nurui: COD. Bar. I 6 p. 11 (a. 981). CARTUL. Imol. I 36 p. 69 (a. 1117). *dat. plur.* nuruis: MON. hist. Neap. II 236 p. 146,22 (a. 982). *abl. plur.* nuruus: MON. hist. Neap. II p. 15,11 (a. 975).

1) *bru, belle-fille*: HRABAN. epist. 30,4 p. 450,23: si quis dormierit cum -u sua, uterque moriantur. THIETM. 1,13: in obitu dompne Liutgerdis inclite, ex una parte neptis mee ac ex alia -us. DIPL. Conr. II 272 (a. 1038): ob...petitionem Gisle...nostre...contectalis ac Heinrichi regis nostre...prolis atque Cunigunde nostre karissime -us. GALAND. REGN. prov. 30 p. 52: socrus -um suam odio habens. PETR. LOMB. sent. IV 33,3 p. 951: interdixit Moyses carnalem copulam fieri cum matre...cum nepte, cum amita,...cum -u et aliis quibusdam. CARTUL. S. Lupi Trec. 47 p. 76 (a. 1173): pro Jacoba, -u predicti Belini. GUILL. 'CASS. I 1 p. 1 (a. 1190): de dote sue -us Luciane.

2) *belle-sœur*: AYNARD. p. 620: glos, -us.

3) *belle-mère*: CARTUL. S. Florent. Pictav. 41 p. 58 (a. 1051): annuente non solum coniuge presbiteri, Gierberga nomine, verum etiam matre eius, vocabulo Odda, -u prefati presbiteri.

4) *femme (en général)*: RADULF. CADOM. gesta

Tancr. 112 p. 685: viros ad arma, -us ad lacrymas, sacerdotes ad vota conversos. ib. 133 p. 698: vosne viri Franci? sed nec quos dicere Francas / esse -us digner, trepidas qui frangere caulas / inclusumque pecus iugulare diu trepidastis!

5) (au masculin) *gendre, mari de la fille*: ANNAL. Camald. p. 85,57 (a. 970): obvenit da Johannes, filio, et -us ipsius quondam Theodaldo. FULCH. hist. Hier. III 37 p. 748: alius habet apud se tam socerum quam -um seu generum sive privignum.

nus v. **nos**.

nusca, -e f. [francique nuskja, 'agrafe' v. B. Bischoff, *Mittelalterliche Schatzverzeichnisse* (München 1967) p. 186] *formes*: nosca: TRANSL. Gorg. I p. 596. DOC. comm. Ven. 28 p. 30 (a. 1101). noska: CARTUL. S. Cucuph. II 572 p. 237 (a. 1044). nuscha: REG. Luc. I 332 p. 129 (a. 1066). misca (*faute de lecture pour nusca*): CHRON. Rames. p. 199.

bijou, sorte de fibule: LEX Thuring. 28: filie vero spolia colli id est murenulas, -as, monilia, inaures, vestes, armillas vel quicquid ornamenti proprium videbatur habuisse. TRANSL. Gorg. I p. 596: quoddam munusculum argenteum a capite ipsius furtim abstulerit, quod nosca vocatur. REG. arch. Luc. I 1 p. 26 (a. 1012): -a una de auro. CARTUL. cath. Florent. 29 p. 84 (a. 1020): -a una de auro ad finitum pretium. CARTUL. Vindoc. I p. 43 (ante 1040): sue uxori duas -as aureas in precio X librarum. CARTUL. S. Cucuph. II 572 p. 237 (a. 1044): concessit (*sic*) a filia sua...noska I et I crozadoros de auro. REG. Luc. 652 p. 274 (a. 1105): -am unam auream pro sol. LXXX. GREG. CAT. reg. Farf. V p. 321 (a. 1119–25): cruciculam auream et -as III aureas femineas et planetas II. CHRON. Rames. p. 199 (c. 1190): dedit calicem unum aureum habentem quatuor marcas auri et dimidiam, et unam miscam (*sic*) auream gemmis pretiosis ornatam.

nuscha, -e f. v. **nusca**.

nuscineus, -a, -um [nusca] *formes*: nuscinius: COD. Cavens. 45 p. 56,11 (a. 856). nuscineus: COD. Bar. X p. 7 (a. 1097). *avec fibule, avec fermoir*: COD. Cavens. I 45 p. 56,11 (a. 856): de presentis recepi a te launegildum manicios -ii pario uno. COD. Bar. X p. 7 (a. 1097): pro eadem donatione...recipiamus exinde ab eis launegild parium manizzy -ynei. ib. VIII 24 p. 45,10 (a. 1100): ut prelegitur reciperent ab eis launegilt parium manizi -i.

nuscinius, -a, -um v. **nuscineus**.

nusciosus, -a, -um [lusciosus] *forme* nosiosus: UGUTIO s.v. nosco. *nyctalope, qui voit mieux dans l'obscurité*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469,17: -us, qui plus vespere videt. PAPIAS: -us, qui vespere plus videt. UGUTIO s.v. nosco: nosiosus dicitur animale qui videt melius in vespere quam in mane vel in media die.

nuscitta, -e f. [nusca] *forme* noscicta: MON. hist.

Neap. II 1 402 p. 252 (a. 1025). *petite fibule, bijou*: MON. hist. Neap. II 1 402 p. 252 (a. 1025): dua faciolas gricisca et una ardisca et due galule ardisce...et postea unum parium de noscicte auree pensantes uncias 3. COD. Bar. V 10 p. 20,7 (a. 1089): posuit nobis exinde pignum due -e bone de auro, una maiore et alia minore que fuerunt domine Cecilie filie domini nostri Roberti ducis.

nuscla, -e f. [nux] *petite noix*: UGUTIO s.v. noceo: 10 nux...hec nucicula et nucilla et -a, omnia diminutiva.

nuscula, -e f. [nusca] *petite fibule?*: CARTUL. Westph. suppl. 571 bis (XIe s.): VIII vero lapides atque perelle et due -e.

nuscineus, -a, -um v. **nuscineus**.

15 **nuspia** adv. *nulle part*: PAUL. ALB. Eulog. p. 228 l. 16: promittimus te -m inquerendum. BULLAR. Cas. II p. 25 col. 2,9: nisi propter obedientiam -m ipsos ire non sinimus. DIPL. Arnulfi 163 p. 249,7 (interp. Xe s.): sedem quam Vivulo...archiepiscopus post...devastationem eiusdem...ecclesie -m alibi inventa sue tuicionis securitate primus episcopavit.

nusquam adv. 1) *nulle part* (PAPIAS: -m nullo loco, non usquam, omnium locorum negativa): a) *en parlant d'une localisation dans l'espace en général*: LEX Saxon. 28: capitis dampnatus -m habeat pacem; si in ecclesiam confugerit, reddatur. ENH. Carol. 12 p. 15: latitudinis vero que -m centum milia passuum excedat. HRABAN. epist. 28 p. 443: beati Hieronimi explanationes in hunc prophetam -m ad integrum reperire potui sed tantum primos sex libros. BERTHOLD. CONST. annal. a. 1076 p. 285,40: 'absens', inquit; 'corpore, presens autem spiritu' (cf. Cor. I 5), cuius videlicet -m deest auctoritas. COLOM. decr. I c. 75: Judei...-m, nisi ubi sedes episcopalis est, manere sinantur. *avec un autre adv. de lieu*: VITA Waldb. col. 1093^B: respondit se -m alibi velle pausare, nisi in cubiculo. b) *en parallèle avec nunquam (sens fort)*: Ivo epist. I p. 70 (a. 1092): qui nunquam defuit tibi, -m deerit tibi Deus salutare tuum. v. nunquam. c) *en aucun endroit d'une œuvre écrite*: PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1366^A: et ait Salomon: 'Dixit Dominus, ut habitaret in nebula.' -m legitur Dominus hoc dixisse. d) *dans le domaine moral*: GUILL. PICTAV. gesta p. 44,20: -m a veritatis limite passu uno delirantes.

2) *équivalent de nunquam*: THANGM. Bernw. 38 p. 775,19: sed ille more suo -m a fide desciverat, quamvis multis sepe lascessitus iniuriis.

3) -m haberi: *être inexistant*: HRABAN. epist. 20 p. 426: licet ... Hieronimus dicat eundem librum apud Hebreos -m haberi, sed Grecam magis redolere eloquentiam.

nussco 3. v. **nosco**.

nusso 3. v. **nosco**.

nuster v. **noster**.

nusticus, -a, -um [gr. νοῦς cf. noys] *spirituel*: ODO CLUN. occ. p. 137: -us ambrosium gustus mel senserat horum.

nuta, -e(?) [orig. inc.] *le goût(?)*: PAPIAS: -a, gustus oris.

nutabilis, -e [erreur pour mutabilis?] *incertain, sujet au changement*: GUIBERT. NOV. moral. II, III 12 col. 74^B: fragilis, inquit, -isque voluntas, quam rationi indidisti humane, hec monuit, hec intulit.

nutabundus, -a -um [v. mutabunda, col. 1010 l. 26] 1) (*sens physiques*) *vacillant, trébuchant*: a) *en parlant de personnes*: AGIUS epic. Hath. 568 p. 385: vidit enim in somnis in maceria nimis alta se -um stare satis trepidum. GUILL. PICTAV. gesta p. 62, 27: nonnulli solum se -i vix eportantes. ADAM SCOT. serm. col. 112^D: qui in infirmitate -us est. *ou de la démarche d'une personne*: PETR. DAMIAN. epist. VI 2 col. 372^B: cum...-a gradientis vestigia sub incertis gressibus vacillarent. b) *en parlant d'animaux*: EPIST. Tegerns. I 70: equi -i et segnipedes.

2) *au figuré*: a) *hésitant, incertain* (GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469, 13: -us, incertus. PAPIAS: -us, dubitans. UGUTIO s.v. nuo: unde -us, -a, -um, dubius, incertus, nutanti similis): GUIBERT. NOV. gesta Franc. VI 2 col. 771^C: iam de fuga -us. GUILL. NEUB. hist. III, XXV p. 277: ipse quoque circa eum -us. b) (*dans le domaine spirituel*) *flottant, indécis*: WOLFHARD. Waldb. 1, 15(13): hec dum sepius -a mente reflectens consisteret. GUIBERT. NOV. verit. dom. V col. 535^D: scilicet -um et mobilem quasi pulvere levitate animum. id. gesta Franc. I 2 col. 686^D: Orientalium autem fides, cum semper -a constiterit. GUILL. S. THEOD. cant. p. 138: ut exinde formetur ordo mutabilitatis nostre et mutabilis ac -e voluntatis nostre. c) (*en parlant de choses*) *chancelant, ébranlé*: GUILL. MALM. gesta reg. I p. 95: regnum... -um et ut ita dicam exsanguis. BERNARD. serm. sup. cant. t. I 21 p. 125, 18: vindicans tibi, etiam in huius -i seculi dubiis eventibus certisque defectibus, perennis quodammodo incommutabilitatis statum.

nutatim [nuto 1.] *adv. d'une manière expressive, par gestes*: UGUTIO s.v. nuo: unde -m vel nutim, quod derivatur a nutu, id est significanter ved de nutu in nutum quando quis semper loquitur per nutus.

nutatio, -nis f. 1) *vacillation*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 469, 14: -ne, tremore seu vacillatione. 2) *crainte*: v. supra.

nutida, -e f. [faute pour nucida] *amandier*: AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 33: nomina arborum... amigdalā vel -a, magdala-treow.

nutim *adv.* [cf. nutatim] *de manière significative, par gestes*: UGUTIO s.v. nus: unde nutatim vel -m, quod derivatur a nutu, id est significanter vel de nutu in nutum quando quis semper loquitur per nutus.

nutjo 1. v. nuntio.

nuto 1. 1) *sens physiques*: A) *faire signe*: UGUTIO s.v. nuo: item a nuo, -o, -as, frequentativum, nutu significare sicut facit quis quando digitis nuit vel loquitur.

B) *trembler*: RAHEW. 3, 12 p. 181, 2: cumque tota terra illa non minimo metu -aret, ipsa trepidatio nobis pro victoria putabatur.

C) *vaciller, chanceler* (PAPIAS: -are, ... titubare. UGUTIO s.v. nuo: item -are est... vacillare, tremere): 1) *en parlant de la démarche*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 36, 11 p. 49, 12: quia temulenti non recte ingrediuntur -antibus eorum pedibus. WALTH. SPIR. Christoph. I 29: velut -ante gressu. SIGEH. Maxim. 22: tanta oculorum infirmitate depressus est, quo pene exteriorum luminum desperatione -aret. FROUM. carm. 11, 6: -anti cursu qui vix se subtrahit ictu. 2) *par métaphore*: HROTSV. gesta pref. 6: iussa ingredi, regalium multiplicitatem gestorum -ando et vacillando egerime transcurri.

D) *perdre l'équilibre ou la direction, chavirer par suite de difficultés* (PAPIAS: -are... huc illucque declinare): ALAN. INS. Anticlaud. IV 225 p. 113: ne... / cuncta fluant, -et currus, compago vacillet. JOH. ALT. Arch. V p. 323: hunc Ramophrygius mundo intulit, anchora iuris, / impatiens -asse ratem. ADAM S. VICT. 3 v. 19 p. 145: -at malus, fluit velum. *d'où (en parlant de personnes)* *vaciller, défailir, perdre pied*: ORD. VIT. hist. IX 9 t. III p. 524: homines et equi incommodo pari laborabant, et evadendi desperatione -abant. ALAN. INS. Anticlaud. VI 201 p. 146: -anti soror utraque vires / suppeditat.

II) *sens figurés*: A) (*moralement*) *chanceler, vaciller*: THIETM. 7, 73: quia non illa, quam aut impii invicem tenent, vel habitatores huius mundi possident, quia semper -at, pax vera dicitur. ib. 8, 6: -et, in quantum velit, mortalis diversitas. PETR. DAMIAN. ined. p. 168, 39: esto terra, ut inter te non -antis fidei colles fundamentum. ROB. MON. REM. hist. Hier. IV 11 p. 781: quid mirum si pauperum, sive imbecillum animi -abant, quum illi qui quasi columnae esse videbantur omnino deficiebant? PETR. BLES. amicitia I, XIX p. 202: hec est amicitia vera, stabilis et eterna, que sic tentata, sic arietibus et machinis pulsata non -at. OTTO FRIS. chron. 2, 51 p. 129, 9: hec omnia -antium rerum mala... ad veram... eternitatis vitam nos mittere deberent. PETR. CELL. epist. II 176 col. 634^B: quo spiritu exaggeratus -are cepisti qui debueras esse columna immobilis. *d'où se dérober (à une obligation)*: THIETM. 6, 34: videntes nonnullos ex sociis eorum -are.

B) *chanceler, décliner*: 1) *en parlant d'un Etat*: WIPON. gesta 1 p. 13: ne respublica diutius sine regente -aret. HERM. AUGIENS. chron. a. 638: Constantinopoli auctoritas imperialis morte principum -abat. 2) *en parlant d'une fondation religieuse*: DIPL. Conr. II 184 (a. 1032): his maxime succurrendum esse (*ecclesiis*) non dubitamus, que a nostris antecessoribus inchoate -antes et

pauperrime vix ad nostra tempora duraverunt. DIPL. Henr. III 398 p. 555,15 (XIIe s. spur.): Conradus... episcopatum in Cicensi loco ...antem et vix ad sua tempora perdurantem, ...transtulit.

C) *douter, être dans l'incertitude*: VITA Conw. I 1,9 p. 456,28: -ati...erant de abscessu eius et dubii nesciebant quid ei evenisset.

D) *hésiter*: 1) *en général*: GILO hist. Hier. IV 19: dubitans pars altera -at. *par métaphore*: PETR. DAMIAN. epist. I 15 col. 234^A: et velut inter diem et noctem videtur -are crepusculum. 2) (*spéc.*) *avec animus ou mens*: BRUNO MAGD. bell. 39 p. 40,5: omnes...episcopi preter quatuor...aut aperte ad regem transierunt aut animo -anti nobiscum steterunt. GALTER. CASTIL. Alex. VIII v. 189 col. 544^C: mens / ...supplicii -abat pressa timore. FULCH. hist. Hier. II 12 p. 416: bellum cernebam, mente -abam. 3) *avec sententia*: MEGINH. FULD. Alex. pref.: si qua vero claudicante et -ante sententia inordinata digesta inveneritis. THIETM. 3,26: -at anxia in tantis rebus populi sententia. RADULF. CADOM. gesta Tancred. 89 p. 669: sic furiis Euri -at sententia belli.

III) *se dresser contre(?)*: ANDR. FLOR. mirac. Bened. I 2 p. 178: videres rabiem tanti hominis -are contra potentiam Dei creatoris, et novelle plantationis semina ...iacere dispersa (*cf. peut-être nutus i.q. volonté*).

IV) *part. présent pris comme subst.*: A) *masc.*: *celui dont la foi n'est pas assurée*: MARB. Rob. I 10 col. 1511^C: potens est...Deus stabilire -antes, instruere nescientes. B) *neutre pl.*: *les choses instables*: ARNULF. LEXOV. epist. 42 p. 70: consilium salutare, quo consueverit fulcire -antia, complanare scrupulos, obstantia dimovere.

nutribilis, -e *forme* nuptribilis: UGUTIO s.v. foveo.

1) *nourrissant*: PHILUM. p. 40,5: de panico pultes omnibus plus -es sunt. ALEX. NECK. nat. rer. II 98 p. 182: cum res non -is -i admixta accidentalem contrahit amicitiam.

2) *capable de soutenir, de réchauffer*: UGUTIO s.v. foveo: hic et hec fotilis et hoc fotile, nuptribilis, aptus ad fovendum.

nutricamentum, -i n. [nutrico 1.] *croît du bétail*: CARTUL. S. Vinc. Laud. XVII p. 202 (a. 1116): prescriptas domos...ab omni decima liberas esse concessimus tam in carrucis quam in -is.

nutricata, -e f. v. col. 1562 l. 16.

nutricatio, -nis. f. 1) *nutrition, alimentation*: GUILL. CONCH. in Plat. Tim. 131 p. 231: premitit Plato phisicam rationem quare, scilicet hanc, quod iam rivus -nis est tenuatus (*pour expliquer le vieillissement*). ALFR. ANGL. cord. 14,7 p. 73,19: -nis organum epar.

2) *croît du bétail*: CARTA a. 1139 (A. Miraeus, Opera diplomatica II p. 967 col. 1): ab omni decima tam agriculture quam -nis animalium emancipamus. ACTA pont. Rom. Gall. IV 48 p. 146 (a. 1147): decimam quo-

que terrarum et -nem eiusdem curtis a monachis et presbiteris liberam et quietam.

nutricatura, -e f. [nutrico 1.] 1) *entretien, action de nourrir, de vêtir et d'éduquer*: LEGES Aelfr. Ine 26 p. 23: de -a inventi pueri.

2) *élevage (du bétail)*: CARTUL. Ursicampi 416 p. 252 (a. 1139): locum...ad collocandam graneam vestram, ad exercendam -am vestram.

3) *produit de l'élevage, croît du bétail*: CARTUL. cath. Ambian. I 38 p. 57 (a. 1155): concessimus illis curtem...liberam absque decimatione animalium, pecorum vel totius -e sue, sub censu quinque solidorum...persolvendum.

nutricatus, -i m. v. col. 1562 l. 7.

nutriciosus, -i m. [nutricius] *pupille, disciple*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 439,4: alumnus, quem quis aluit id est qui nutriendus accipitur seu -us vel diliciosus aut filius, non ex proprio semine sed nutritus.

nutricius, -a, -um *sive nutritius*, -a, -um *forme* nutricus: CARTUL. Stabul. 143 p. 291,14 (a. 1124).

1) *adj.*: *qui a nourri ou développé (une vertu ou un vice)*: BRUNO QUERF. fratr. 31 p. 738,40: Johannes...-us patientie et sancte spei. HIST. Hier. II 6 p. 555: gentem videlicet rebellem semper et Christiane pacis emulam, malignitatis totius adversus servos Christi -am. JOH. ALT. Arch. I 7 p. 240: languida segnitie Veneris -a tractat/otia.

II) *subst.*: A) *masc.*: 1) *père nourricier (en parlant de Joseph)*: OTTO FRIS. chron. 3,7 p. 143,22: -o Christi ante per angelum premonito pueroque in Egyptum translato. ACARD. ARROAS. templ. Salom. 605: presentatus est a matre et Joseph -o / filius eterni patris.

2) *tuteur*: a) *au propre*: DIPL. Loth. Franc. 25 p. 61,4 (a. 966): Balduinus noster eiusque consanguineus -usque Arnulfi pueri, filii Balduini, filii Arnulfi maioris. CARTUL. S. Vinc. Cenom. 197 col. 124 (XI–XIIe s.): Durando -o pueri Hugonis. TRAD. Fris. 1691 (a. 1104–37): quod...tradidit se cum manu -i sui Friderici...ad altare. CARTUL. Stabul. 143 p. 291,14 (a. 1124): presente Heinricho adhuc puero et -co eius Godefrido de Asca, sub cuius tutela erat, et matre pueri Adolodi comitissa. b) *par métaphore*: WALTH. DAN. Ailr. XIX p. 27: Domus igitur Rievall. concipiens in utero terciam filiam...que vero cum peperisset, obstetrices Alredum nostrum ad prolem recenter fusam gerulum et -um elegerunt.

3) *maître chargé de l'éducation d'un enfant (mentor d'un jeune prince)*: DIPL. Ludow. Inf. 4 p. 101,5 (a. 900): prout idem intentissimus -tius noster petivit. DIPL. Otton. II 99 p. 113,7 (a. 975): Hodo fidelis noster dulcis -us. WALTH. SPIR. Christoph. I epist. ad Haz. p. 64,8: per tuum incomparabilis discipline in vita magistrum meumque mire paternitatis a parvo -um, Baldericum videlicet episcopum, innotuit. FLODOARD. hist. 3,24 p. 537,11: item, ut prefatis regibus necessarios

constituat -os, quia nimis iuvenem habebant consiliarium. ADAM BREM. 2,9 p. 67,10: qui (sc. rex)...suscepit eum in numero ministrorum, deinde -um precepit esse filiorum.

4) *patron, celui qui est chargé de l'entretien et de la nourriture d'hommes qui dépendent de lui*: WALTH. MAP nug. cur. IV,XVI p. 201,7: non est opus auditu, -us enim suus sum et vester et omnium vestrorum et has domos feci et omnia que in eis sunt mea sunt.

5) *élève, disciple (d'un ecclésiastique)*: VITA Marii Bodan. p. 105: eiusdem viri Dei monachus fuerat et -us. FOLCARD. Bertin. IV 40 p. 611^B: egregius pater Erlefridum, suum a puero -tium, abbatem successorem ordinavit. GERARD. SILV. vita Adalh. p. 345: Sanctus Ansharius...eiusdem sancti Adalardi adiutor fuit et -us.

6) *protégé (d'un prince ou d'un seigneur)*: CARTUL. Andegav. III 313 p. 198 (c. 1090—1100): Fulco Junior, Andegavensium comes, dedit Orieldi sacristane, que multa beneficia ei fecerat in pueritia sua, et etiam pro amore Ademi nepotis sui, comitis -i, II modios vinagii (cf. CARTUL. S. Alb. Andegav. II 884 p. 357 [a. 1127]: Adamus, -us comitis). CARTUL. Mai. Mon. Dun. 163 p. 153 (a. 1107—1123): Savaricus, qui fuit -us comitis, Guillelmus Argentum, -us Eschivardi. ORD. VIT. hist. VII 15 t. III p. 229: Turchetillum, -um meum.

7) *jeune homme chargé du service de la messe*: CARTUL. S. Cruc. Aurel. 117 p. 199 (a. 1196): ita quod C solidi -tiis, reliqui canonicis qui obsequio intererunt dividuntur.

8) *fidèle (de l'église)*: ANNAL. Rod. a. 1108 p. 704,26: verbum Dei pronuntiare, sepulturam prestare et -os ecclesie soli prelati pro anima respondere.

B) *fém.*: 1) *mère-patrie (en parlant d'un lieu où l'on a été élevé)*: EKKEH. IV pict. Gall. 18 (gloss.): neque enim aliam Teutonum terram tot gentis sue sanctorum invenies -am. GUILL. MALM. gesta reg. V 397 (II p. 437): Normannia...patiens malorum -a. GUILL. TYR. hist. rer. transm. VII 22 p. 311: antiqua urbe Sarepta Sydoniorum, viri Dei Helie -tia.

2) *disciple, élève*: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 423,1 p. 165,26: alumne, -e. CARTUL. mon. S. Cruc. 361 (a. 1192) p. 360: dimitto Ricardone, alumpne mee L solidos et Anglesie -e xx solidos.

C) *n. pl.; vivres*: MEM. Amalf. I p. 309 (a. 1117): quod volebamus andare cum animalia et salme et -a per ipsam hereditatem vestram.

nutrico 1. *forme nutricor*: PAPIAS s.v. nutrix.

1) *nourrir*: a) *au propre*: UGUTIO s.v. nuo: -o, -as, nutrire. b) *au figuré*: HERIG. Ursm. 1,251: unde -andum censes monstrariet istum / celitus allatum per te mihi, posco, novellum? GERHOF. Antichr. 2,28 p. 247,5: Christus itaque omne bonum nostrum est dum spiritu, sanguine et aqua nos initiat et -at.

2) *élever, éduquer*: GERHOF. in psalm. 33,4 p. 236,4:

filios etiam perversos -are consuevit ac diligit et in vita proicit Lia.

3) *faire de l'élevage*: CARTUL. Rhen. med. I 629 p. 698 (a. 1161): montem...ad pascuandum, ad -andum, ad omnem usum et habitationem

nutricata, -e subst. fém. (v. I. 16).

nutricatus, -i subst. 1) *m.*: celui qui a été élevé dans le ménage du maître: CARTUL. S. Cucuph. II 631 p. 295 (a. 1063): concessit ad s. Maria...suum alaude... et sic liberassent ipsos suos elemosinarios (i.q. ipsi sui elemosinarii) ad Petrus, aba, aput ipsum suum -um, nomine Amad, ut ille fecisset ordinare ad presbiter monachorum ad servitium de Domino Deo. II 634 p. 300 (a. 1063): concedo a Berenger meum -um ipsum alodem que fuit de Godal...ib. III 1011 p. 183 (a. 1157): dimito ad Iohannem, -um meum, II moabetinos. 2) *fém.*: CARTUL. S. Cucuph. III 1102 p. 259 (a. 1175): item dimitto...Subrops, -e mee, III quarteras.

nutricula, -e f. 1) *mère-patrie*: EPIST. Worm. I 30 p. 56,5: apud -am meam Coloniam...vascula...contemplatus sum.

2) *(au figuré) celle qui nourrit, celle qui développe*: GESTA Apoll. 136: videns hocce nefas, voluit quod adulta iuventas, / orsis mox istis fatur -a mitis.

3) *en parlant de la matière (chez les Platoniciens)*: GUILL. CONCH. in Plat. Tim. § 161 p. 269: est hyle receptaculum et quasi quedam -a. GILB. POR. Boet. trin. 2 § 3: materia multiplex nomen est...Origo namque sive initium rerum, quod Plato vocat...et -am.

? **nutriculus**, -i m. [nutrio 4.] *pupille, protégé*: COD. Caiet. p. 243,22 (a. 1014): concedimus vobis...qui supra Benedicte presbiter et Grimaldo -um vestrum hoc est unum modium de terra. v. **nutricatus**.

nutricus, -i m. v. **nutricius**, -a, -um.

nutrimen, -inis n. *formes*: abl. **notrimen**: CARTUL. Parm. p. 263,28 (a. 929). abl. pl. **nudrimis**: CARTUL. Bund. 437 p. 332,22 (a. 1186) cf. CARTUL. Claven. 92 p. 167.

1) *élevage de bétail*: CONCIL. Aquisgran. a. 816, CXXII p. 402,30: loca eis congrua adtribuunt, in quibus -ina fiant unde necessaria pulmenta habeant.

2) *produit de l'élevage, croît du bétail*: DIPL. Caroli M. 265 p. 387,44 (spur. IXe s.): de omnibus conlaborationibus terre...de -inibus animalium et caseis qui fiunt de vaccariciis dominicatis (cf. GESTA Aldrici p. 43). CAPIT. reg. Franc. I p. 255,25 (c. 810): lardum vetus de anno preterito baccones LXXX, novo de -ine baccones C. ib. I p. 307,11 (a. 825): de vino et feno...nona et decima persolvatur. De -ine vero pro decima, sicut hactenus consuetudo fuit, ab omnibus observatur. ib. II p. 13,34 (a. 829): ut de frugibus terre et animalium -ine persolvantur. POLYPT. Rem. 10 § 11 p. 20: de Abriniaca Curte, de omni eius -ine et de vino. CARTUL. Parm. p. 263,28 (a. 929): cum tres porciones de omni

labore vel notrimen, quod diebus illis super ipsas res adquisierit. REG. Volat. p. 34,2 (a. 1001): decimam portionem de omnibus frugibus seu -inibus quas habeo in comitatu Vulterrense.

3) *entretien, dépenses alimentaires*: DIPL. Henr. I 13 (a. 927): ut quicquid in vestitura supradicti loci... appareat,...eternaliter ad eiusdem congregationis -ina perseveret.

4) *éducation donnée à des enfants dans un monastère pour en faire des moines*: ERMENR. ad Grim. 36 p. 577,30: (*Augia insula*) quae me nutrit ovans et cum -ine sancto. VITA Deod. Bles. I 2 p. 274^D: ex cuius (*sc. coenobii*) sacro -ine puer insignis pullulat. THANGM. Bernw. 14 p. 765,6: decessus quoque religiosarum sororum, que sub -ine antique discipline institute fuerant. WOLFFHER. HILD. Godeh. I p. 168,24: me auctoritatis vestre -ine ab usque infantia clementer institutum. ib. 5 p. 172,6: eum...ad monasterium unde digrediebatur sub pristini preceptoris -en induxerunt.

5) *éducation donnée à la cour royale à des jeunes gens (les 'nourris' du roi)*: ERMOLD. NIGEL. Ludov. I 166: Wasconum princeps, Caroli -ine fretus. ib. II 658: audite, o proceres, nostro -ine freti. ib. II 1144: o famuli nostro -ine freti (*cf. éd. Faral p. 16 note 2*).

6) (*au figuré*) *formation du caractère par l'expérience*: LIOS lib. sac. 353: ac victus potusque simul penuria vestisque / omneque poenarum -en conteret illos.

7) (*par métaphore*) *effet de l'éducation*: VITA Leud. 1,144 p. 10: virtutes nutrit, -ina prava coercet pastor.

8) *origine (d'une chose)*: EGBERT. LEOD. rat. 2,579: quattuor ideas tryas in origine mundi / cunctarum Deus expressit -ina rerum.

nutrimentum, -i n. *forme* nuirimentum: CARTUL. S. Vict. Mass. II p. 553 (c. 1080) (*cf. C. Brunel, Les plus anciennes chartes en langue provençale* 5 p. 8).

1) *action de se nourrir*: ALFR. ANGL. cord. II 2 p. 9,10: sunt autem haec in animali: vita, -um, sensus, motus. (*méd.*) cessatio nutrimenti = *gr. ἀτροφία*: BERTHOLD. CONST. annal. a. 1075 p. 281,28: acerrima illa passione...quam Greci atrofiam, id est cessationem -i, dicunt, que quidem a diminutione et tenuitate carnis ex causis quibusdam nature latentibus...accidit.

2) *entretien alimentaire*: DIPL. Ludow. Germ. 168a p. 236,41 (a. 875): hec omnia...precepimus ut...ad predictarum Deo sacratarum -a permaneant. DIPL. Conr. I 17 (a. 913): res illius coenobii ad prebendam et -um eorum pertinentes. ANON. inst. mor. c. 6: detencione et -o hospitum. MAGISTER MARTINUS (R. Heinzmann, Die Unsterblichkeit der Seele [Münster Westph. 1965] p. 181,172): prebet tamen -um corpori cibus, quia eo sustentatur et crescit augmento partium. (*spéc.*) vite -um, *entretien à vie*: CARTUL. scrin. Col. A II a p. 218 n° 27 (1165—85): ut post mortem suam pueri habeant proprietatem domus, ipsa vero vite -um.

3) *réserve alimentaire, lieu dont on tire sa nourriture*: CHRON. Namn. p. 88: ab omni regione Britannica et fluvio Ligeris, qui illis erat -um magnum.

4) *élevage du bétail*: WALAHFR. Gall. 2,19: frater... monasterii possessiones quasdam sub sua cura habens in quodam remotiori loco ob -a pecorum stabula construxit. CAPIT. reg. Franc. II p. 437,41 (a. 858): laborent et excolant terras...; faciant -a congrua et necessaria; custodiant silvas unde habeant pastiones. CARTUL. Molism. 68 p. 76 (a. 1076—1111): cum omni decimacione vel redditibus earum rerum quas monachi in illa possessione ex labore vel -o proprio adquirere poterunt. STATUT. Cisterc. p. 14 (a. 1134): monachis nostri ordinis debet provenire victus de labore manuum, de cultu terrarum, de -o pecorum. CHRON.—CARTUL. S. Theofr. Calm. 28 p. 27 (XIIe s.): in ipsa villa facit... -a animalium et altilium.

5) *produit de l'élevage, croît du bétail (très souvent au pluriel)*: CARTUL. Anian. 122 p. 264 (a. 1114): omnem decimam quam habebamus in parrochia Sancti Johannis Baptiste de Aniana,...in vineis, in ortis, in ovilibus, in -is et in omnibus rebus. CARTUL. Clareval. I 2 p. 4 (a. 1121): nostram partem decime...de -o quod in predicta terra fecerint. ib. 6 p. 13 (a. 1135): dedit... quidquid ad ecclesiam suam de decimis in parrochia Sancti Eusebii pertinebat tam de -is fratrum quam de universis eorum laboribus. CARTUL. Scheftl. I p. 2,24 (a. 1140): ut de laboribus manuum et de -is animalium eorum in nostro episcopatu nullus decimas exigat. ACTA pont. Rom. Gall. I 36 p. 223 (c. 1141): de -is vestrorum animalium nullus omnino clericus vel laicus decimas a vobis exigere presumat. CARTUL. archiep. Magd. 262 (a. 1147): quod...pro universis -is pecorum suorum (quinque) tantum agnos pro decima similiter darent. ACTA Henr. II,I 28 p. 122 (a. 1155—57): cum terra presbyteri et decimam -i. CARTUL. Sangall. I 832 p. 48,7 (a. 1178): de -is animalium vestrorum nullus a vobis decimas presumat exigere. CARTUL. Ursicampi 140 p. 94 (a. 1197): ab omni decima tam de -is animalium quam de suis novalibus absolutos. CARTUL. S. Vedast. p. 290 (XIIe s.): habet Sanctus Vedastus...duas partes decime...in curtilliis, in -is, in oblationibus.

6) *bétail*: CARTA a. 866 (Descriptio villarum...in coenobio Laubaco, *éd. Warichez dans Bull. Comm. royale hist.* 78 p. 250): sunt ibi de -o boves II, vacca I. ib. p. 251: invenimus ibi ex -o boves III. *bétail et volaille*: COD. Lang. 1006 col. 1778b (ante XIe s.): de -o in curte dominicada, id est equoritia, vaccaritia, verviarii, porciritia, pullos, anutus et aucas. CARTUL. templ. Dozenc. B 9 p. 195 (a. 1138): totum decimum de vestro orto et de vestro omni -o quod in vestro dominio feceritis et habueritis...scilicet de omnibus animalibus et volatilibus etiam et orto.

7) *troupeau*: VULFIN. BOET. Jun. III 23 p. 43^D:

coepit enutrire animalia. Nam et pullorum -a plurima congregavit quorum carnibus infirmorum inopiam sustentaret.

8) *petit d'un animal*: ACTA Henr. II, II 487 p. 38 (a. 1174—75): concedo etiam eis ut habeant pasturam animalibus et -is suis in eisdem forestis. CARTA c. 1190 (Kirkstall Coucher. CCXXII p. 157): pastura ad mille oves et XI equas cum omni -o earum. CARTUL. S. Mar. Sall. I 255 p. 158 (c. 1200): ad nutriendum... XL sues cum -o suo unius anni.

9) *éducation*: a) *en général*: BERTHA VIL. Adelh. 2 p. 756,11: salubre documentum necnon et dulce -um vestre maternitatis, quibus perveneram in rebus presentis...etatis. b) *donnée à des enfants dans une abbaye*: HRABAN. epist. 5 p. 389,28: horum ergo lectioni intentus, quantum mihi pro innumeris monastice servitutis retinaculis licuit et pro -o parvulorum. DIPL. Arnulfi 103a p. 151,18 (a. 892): memor etiam iuxta insitam sibi benignitatem -orum ac discipline a fratribus ipsis exhibite. c) *donnée à des jeunes gens par un prince en vue de leur formation*: EINH. Carol. prol. p. 4: -um videlicet in me impensum et perpetua, postquam in aula eius conversari coepi, cum ipso ac liberis eius amicitia. *spéc., fidélité due au roi par ses 'nourris'*: CAPIT. reg. Franc. II p. 283,17 (a. 856): propter Deum et -um domini et genitoris sui ac illius et servitium illi a vobis impensum.

10) *méthode d'éducation*: ERMENR. Sval. 10 p. 161,27: quod...abba...me sinuosis -is...educare coeperat.

11) *aliment*: a) *du feu*: PAPIAS: -a, quibus ignis nutritur. b) *(au figuré) nourriture spirituelle*: PASS. duodecim frat. p. 139,9: dum his -is et precibus filios in fide solidarent. LIUTG. Greg. 11 p. 75,35: spiritualia -a doctrinarum. RUORG. COL. 2 p. 4,8: pacis donum quasi -um et ornamentum quoddam ceterarum virtutum sollicitius expetivit. ANNAL. August. I a. 1088: Purchardus ...fomes et -um discordie. GUIBERT. Nov. gesta Franc. II 2 col. 701^C: ut omnium malorum caput ...fidei aliquid contra quod pugnet reperiat -um. MATTH. VINDOC. ars vers. p. 109 prol. 1: ut doctrine promotum, discipline incrementum..., inimicitie cruciatum, detractiōni pretendam -um. ib. I 73 p. 135: si quilibet res describatur, in expressione descriptionis maximum fidei pretendatur -um ut vera dicantur vel veri similia.

12) *fait de laisser croître*: CHRON. Reinh. a. 1026 p. 517,39: qui propter faciem barbatam et come -um... Lodewicus Cum-barba vocatus est.

13) *ce qui renforce l'action*: EPIST. Tegerns. I 95: aliquam ob remedium potionis confectionem adiunctoque coriofole -o cum aliis pigmentis necesse ad hoc habendis precor mittendam.

14) *aide, soutien*: HILDEGARD. div. op. 1,4,38: et

supercilia defensio et munimentum oculorum velut et luna tutamen et -um stellarum est.

nutrio 4. *formes*: noctrio: COD. Lang. 408 col. 688^b (a. 904). notrio: ib. 303 col. 515^b (a. 881).

I) *nourrir*: A) *allaiter*: 1) *au propre*: a) *un enfant*: HILDEGARD. caus. p. 160,18: quod autem pueri aut infantes de calculo stringuntur, hoc de malo et pravo lacte nutricum est, quo -ti sunt vel -untur. ROTUL. scacc. Norm. II p. 109 col. 1 (a. 1184): Adelais uxori Ricardi de S. ad -endum filium marescalli...C solidos. b) *un animal*: CARTUL. S. Steph. Divion. IV 15 p. 35 (a. 1162): si sues ibi porcellaverint et aliquandiu -erint nichil de porcellis matrem sequentibus exigitur. c) *en parlant d'allaitement artificiel*: GUILL. TYR. hist. rer. trans. X 11 p. 415: duabus camelis, de quarum lacte -retur.

2) *par métaphore*: RATHER. conf. col. 438^D: anima... doctrine mee lacte -ta. GAUFRID. VINDOC. epist. I 4 col. 39^A: speciales filios habuit atque lacte sue dilectionis -vit.

B) *nourrir, engraisser, élever (un animal)*: CARTUL. Rhen. med. (Prum.) 135,113 (a. 893): debet unusquisque unum pecus...accipere et -re de suo usque ad pascha. DIPL. Otton. I 337 p. 459,34 (a. 967): de omnibus animalis monasterii...ut in pascuis publicis omni tempore debeant pabulari vel -ri. CARTUL. Nuchar. 8 p. 11 (c. 1035): animalia...que in pascuis meis -entur. MON. Strig. I p. 58 (a. 1075—1217): ut...in hieme duos abbatis equos -ant. CARTUL. Mog. A 357 p. 252 (1100; spur.): duo magni porci pinguedine -ti. REG. abb. Werd. 7,5 p. 199,26: equum -et per VI menses. LAMB. ARD. hist. Ghisn. 127 p. 624,22: in inferiore area hinc porci ad impinguescendum positi sunt, ad -endum hinc anseres.

C) *ravitailier, alimenter*: CAND. FULD. Eigil. I 10 p. 228: ad pauperes Christi -endos. LEGEND. Lad. p. 520: qui quondam filios Israhel manna pluens -erat. MON. Strig. I p. 58 (a. 1075—1217): piscatores...pisces fratribus acquirant, ut inde -antur.

D) *être nourissant, être nutritif*: PHILUM. p. 40,3: oryza vero minus -t quam alica. ALEX. NECK. laus div. sap. VIII 19 p. 481: plus -t, turbatque minus lens, pisa, lupinus.

E) *nourrir, entretenir (une personne)*: TRANSL. Ben. et Agn. 3 p. 361,20: se sibi velle quandam sponsam custodiendam et -endam...committere. S. STEPH. decr. I 24: si quis hospitem...accipit et nutrimentum sibi...impedit, quamdiu secundum propositum -tur, non deserat suum nutritorem.

F) *entretenir, prendre soin, soutenir (une collectivité)*: 1) *au propre*: ADAM BREM. p. 165,17: exercitum suis -erunt stipendiis. CARTUL. Ursicampi 5 p. 5 (c. 1137): abbacia...abbacie Ursicampi libere reddita est et ab

ipsa tamquam filia -ta et propagata. 2) *par métaph.*: DIPL. Ludov. Germ. 67 p. 94,19 (a. 855): ut...familiam...Domino militantem...observantie monasterialis institutione corrigat et -at.

G) *entretenir (en parlant du feu)*: DIPL. Arnulfi 172 (a. 899): succisionem lignorum...ad focum -endum. GERARD. MORES. delib. p. 57: ignem dicunt aqua -ri. FULCH. hist. Hier. I 27 p. 299: foco paulatim inter lignorum materiam -to.

H) *entretenir, soigner (un bois ou un jardin)*: POLYPT. Rem. p. 4: pro omni aratura et servitio previdet silvam et -t. DIPL. Henr. II 51 (a. 1003): quatinus...habeat potestatem arbores -endi et singulare atque dominicale forestum faciendi in ipso loco. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XIII 3 p. 559: ita ut non solum hortos et lignis fructiferis insita et amoenitate precipua -at pomeria. ib. XVII 3 p. 761: quia copiosas habet aquas, ex utraque ripa pomeria -t, arboribus consita fructiferis. ACTA Pont. 126 p. 189,16 (a. 1191-7): ad nemus -endum vel ad sartum faciendum.

I) *(au figuré) imprégner*: THIETM. 6,100: a puero liberali arte -tus. ADALBERO LAUD. carm. 52 p. 134: excludantur et hi...quos sapientia -t. GUIBERT. NOV. laud. Mar. XIII col. 576^A: candor divine illius humanitatis...cuius fidelium universitas singulari odore -tur.

K) *réconforter (par une nourriture spirituelle)*: GERARD. MORES. delib. p. 122: quia adhuc solius in fide -tur et spe. ALAN. INS. serm. div. a p. 257: in baptismo autem fides datur vel -tur.

II) *élever, donner une éducation*: A) *en général*: ACTUS pont. Cenom. p. 47: eum pie -ebat. SMAR. carm. IV 7,2 p. 619: hos paterno more -s / hos adoptas. MEGINH. FULD. Alex. 4: quem...moraliter -tum. LIBELL. Baw. et Car. 4 p. 7: quem pater eius more christiano -re rogavit et christianum facere. FROUM. carm. 32,29: sepius edocui, scriptis verbisque -vi. THIETM. 2,32 p. 78: ut...pro filio -re et ad heredem voluisset sibi eligere. THANGM. Bernw 34: scolari studio intentus, -endis pueris operam dabat. BRUNO MAGD. bell. 1 p. 13,29: eum...matri eripuit eumque...sicut decebat imperatoriam prolem...-re curavit. CARTUL. Berbez. 502 p. 138 (XIIes): quem quasi filium -erat.

B) *dans une abbaye*: EIGIL. Sturm. prol.: sub ipsius coenobii disciplina...-tus et eruditus sum. TRANSL. Libor. I 6: pueros tam nobiles quam inferioris conditionis, in scolam congregatos, in divine legis eruditione -re. DIPL. Karoli III 127 (a. 885): quatinus...clericos ad servitium Dei -et. RIMB. Ansc. 36 p. 71: nonnullos pueros...in eadem cella causa discendi ad sacram militiam -endos posuerat. FOLC. gesta Bertin. p. 39: Erlefrido a se -to. WIDUK. 2,1 p. 65: -tus vel doctus in Vuldo monasterio. DIPL. Otton. II 201 (a. 979): filiam nostram...prefate abbatisse -endam commendavimus. MILO CRISP. Guill. col. 713^C: obtulit

illum *puerum* super altare...vovens Deo...quod si puer illam incommoditatem oculorum...evaderet, illum Dei servitio -ret.

C) *dans la 'mènie' d'un grand*: VITA Sig. I p. 607,30: cuidam potenti viro causa -endi adiunctus, Francorum in palacio devenit. CARTUL. S. Vit. Virdun. I 30 p. 431 (a. 1021-25): miles...nobis satis fidelissimus qui a domino Frederico fuerat lautissime -tus. LAMB. HERSF. annal. a. 1076 p. 274,30: iusserat rex eidem Eberhardo...ut eos (*sc. filios marchionum*) indulgentissime -ret. CARTUL. Regul. p. 142 (a. 1087): castra sua...cum filiis suis quos -re faceret, teneret quoadusque ipse milites eos faceret. RIGORD. 6 p. 15: a pueris qui cum ipso pariter in palatio fuerant -ti. *spéc., pour le métier militaire*: ORD. VIT. hist. VII 15 t. III p. 228: in armis enim ab infantia -tus sum.

D) *(au passif) jouir pendant son éducation (de certains avantages)*: LIUTG. Greg. 2 p. 69: in patris domo multum divitis in iocis et deliciis erat -tus. RUOTG. COL. 30: molles et delicatas vestes in quibus -tus et ad hominem usque perductus est.

E) *(au passif) être élevé dans (en parlant d'un lieu), habiter*: ALCUIN. carm. I 1273 p. 197: frater...Tyrio -tus. ACTUS pont. Cenom. p. 10: Rome -tus. RADULF. GLAB. hist. IV,III 8 p. 98: ubi natus et -tus fuerat. ACTA Henr. II,I p. 6 (a. 1138): Goffredum comitis filium adeuntes, qui in opidum Salmuri apud Goscelinum Rotonardi -ebatur. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1453^A: in finibus Medie -ta fuerat.

F) *diriger, gouverner*: 1) *au propre*: HRABAN. epist. 9: quibus presens ecclesia instituitur, -tur et regitur. 2) *au figuré*: PRAY. 251 Miss.: sumentes gaudia sempiterna de participatione sacramenti...quesumus...ut ad vitam -amur eternam.

III) *faire croître, laisser croître*: A) *au propre*: 1) *une plante*: THEODULF. carm. XIV 6 p. 469: non ea temperies hiemis prius ut fuit exstat, / que -re queat gramina, ligna, nata. 2) *les cheveux, ou la barbe*: AMALAR. off. 3,2,9: viri quidam comam -ebant et mulieres nudo capite precedebant. GRATIAN. I dist. XXIII c. 20: clerici comam -ire prohibentur, quorum caput desuper in modum sphere rasum esse debet. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1704^C: totondit comam, quam -erat quia fuerat Nazareus...Nazarei enim ad tempus ex voto comam -ebant. ANNALISTA SAXO a. 1129 p. 766,29: in partibus occidentis viris malo usu comam -entibus subito capilli circa capita multis ardere ceperunt. BURCH. BELV. barb. II 14 p. 31,12: cum prius barbam -ret. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XI 11 p. 470: mos enim est Orientalibus, tam Grecis quam aliis nationibus, barbas tota cura et omni sollicitudine -re.

B) *(au figuré) développer, augmenter*: 1) *une chose matérielle*: GLOSS. medic. p. 39,6: *lactuca* lactem plu-

rimum -t feminis. ALAN. INS. Anticlaud. VII 380 p. 168: census -re vitat vel pascere nummos. 2) *une chose abstraite*: RIMB. ANSC. 25 p. 55: ardorem desiderii illi maximum -ebat quia palmam martyrii...hoc significare putabat. RUOTG. COL. 2: -ri debent et solidari virtutes. GUERR. serm. col. 122^{C-D}: quid autem ita -t amorem proximi. 3) *un mauvais sentiment*: THANGM. Bernw. 43 p. 777: vetus odium quod archiepiscopus...ad...Bernwardum episcopum...sub mente -ebat. GUIBERT. NOV. moral. II,II 14 col. 66^D—67^A: exemplum nequam acrius exsuscitat et -t. ib. V,XVIII 27,28 col. 145^{A-B}: quoties pristina nostra mala voluptuosa recordatione -mus. RICHARD. S. VICT. dub. apost. col. 676^C: -t elationem, pascit presumptionem.

IV) *produire*: A) *au propre*: 1) *en parlant de la terre et de ses produits*: WALAHFR. hort. 155: vitis genus acre per aequor / serpere pulvereum et fructus -re rotundos. HIST. sept. sap. II p. 29: quicquid lapidum gemmarumque -t India. CARTUL. Mog. A 374 p. 273 (c. 1100): aliquot hortos...ad -ienda holera eisdem fratribus. 2) *en parlant des produits de l'élevage*: ACTA pont. Rom. Gall. IV 208 p. 360 (a. 1179): quicquid etiam de animalibus -veritis in dominicato, totum habeatis. 3) *en parlant du résultat de travaux intellectuels*: VITA Mathild. I 2: que inerat monasterio...ad queque utilia libris operibusque -enda.

B) *au figuré*: GERARD. MORES. delib. p. 158: Christi enim fides nullum -t errorem.

C) *au passif, être composé de, être extrait de*: PETR. DAMIAN. carm. B 22,6 p. 112: lacte -tur cibus angelo-rum.

nutritus, -a, -um I) *adj.*: A) *élevé, éduqué*: 1) *en général*: PETR. DAMIAN. carm. C,D 5,25 p. 148: -us atque sapiens / timens Deum. Ivo epist. I p. 76 (a. 1092): adolescentes vestros honestis semper exercitiis intentos summa diligentia custodite, ut, caste -i, sacris possint ministeriis applicari. 2) *en parlant d'un domestique qui a été élevé par son maître*: CARTUL. S. Sepulcri 77 p. 154 (a. 1129): puellam nubilem cuidam nostro -o famulo... legaliter copulare. 3) *en parlant de jeunes enfants élevés dans des monastères en vue de devenir moines*: SIGEBERT. GEMBL. gesta p. 536,4: in coenobio Laubiensi a puero in disciplina monachica regulariter -us et in studiis litterarum...eruditus.

B) *entretenu (en parlant d'un bois destiné à la pâture)*: POLYPT. Rem. p. 4: silvam Houtter -am, ubi supra V annos valebant saginari porci L.

II) *subst.*: A) *m.*: 1) *celui qui est entretenu dans la 'ménie épiscopale'*: HINCM. REM. cap. synod. V col. 496^D: vos ipsos et vestros -os in maledictionem simoniacae hereseos traditis. DIPL. Caroli III 102 p. 242,10 (a. 919): quidam episcopus...postulasset...ut eum atque Vulfardum presbyterum eiusque -um...honorare...dignaremur. CARTA episc. Lodovensis a. 999 (E.

Martin, Hist. de Lodève, t. II pl. VIII): tibi Ugone, canonico nostroque -o.

2) *celui qui a reçu une éducation (en parlant d'ecclésiastiques)*: a) *(avec référence à l'éducateur) pupille*: IOTSALD. vita Odil. 2,12 p. 816,32: cum...episcopo, patris Odilonis -o et monacho. CARTUL. Gemet. 189 p. 147 (XIIe s.): Willermus clericus, -us Balduini sacerdotis. b) *(avec référence au lieu) oblat d'église*: RODULF. TRUD. gesta Trud. VI 2 p. 255,3: quidam Theodericus, eiusdem loci antea -us, ad eandem ecclesiam regendam...est revocatus. MEM. Auxerre p. 17 (XIe s.): Unbaldu levita, huius ecclesie -us, obiit. LIB. de restaur. Tornac. 19 p. 325,10: hic Tornaci natus, -us episcopi, canonicus extitit. STEPH. TORNAC. epist. XXIII p. 38 (a. 1177—81): iuvenis...in Aurelianensi -us ecclesia. c) *(absolument) oblat, jeune enfant élevé dans un monastère en vue d'y devenir moine*: UDALR. consuet. Clun. 3,10 col. 749^A: hec est obedientia quam ex more nullus meretur nisi -us. LANFR. const. 21 p. 117: iuvenes, tam -i quam de seculo venientes, qui magistris custodiendi commendantur. ALEX. CANT. Anselm. simil. LXXXVIII col. 649^C: quia de conversis et -is congregatur ordo monachorum, dicendum est quod solet esse contentio quedam inter -os monachos et conversos. Asserunt enim -i se nulla crimina commisisse, nec se in seculi sordibus coinquinasse...quia mundam ab infantia vitam duxerint...Angeli enim sunt quasi -i, sancti vero homines quasi conversi. SUGER. adm. 33 p. 203: abbas...huius sancte ecclesie professus et ab infantia -us. CARTUL. S. Cucuph. t. III 1155 p. 298 (a. 1184): damus et offerimus domino Deo... -um nostrum nomine Petrus...ob faciendum fratrem et monachum predictum -um nomine Petrum.

B) *fém.*: *celle qui est entretenue dans une 'ménie'*: CARTUL. S. Cucuph. 927 t. III p. 112 (a. 1134): dimito Raimunda -a mea bovem I.

nutritio, -nis *f. élevage*: FORMA mon. Sangall. p. 14b: pullorum hic cura et perpes -o constat. Anseribus locus hic pariter manet aptus alendis.

nutritivus, -a, -um *v. nutritivus*.

nutritivus, -a, -um [nutrio 4.] I) *adj.*: A) *nutritif, nourrissant*: 1) *au propre*: ABSAL. serm. 7 col. 49^B: est enim butyrum pingue, suave, liquefactivum et -um. 2) *(philos. et méd.) qui assure ou concerne les fonctions alimentaires de l'être vivant*: JOH. SCOT. divis. nat. I 4 col. 444^A: a sublimissimo angelo usque ad extremam rationabilis irrationabilisque anime partem, -am dico et auctivam vitam. Que pars generalis anime ultima est, quoniam corpus nutrit et auget. id. versio Dion. Ar. III 4 col. 1130^A: germina omnia -am et motivam habent vitam. GERARD. CREM. transl. Avicen. canon I fen 1 doctrina 6, cap. 2 f°79 ra: virtus -a est illa que nutriens in nutriti convertit similitudinem, ideo ut per ipsum restaurationem eius recuperet, quod dissolutum fuit. DOM. GUNDISS. transl. Avicen. an. II. 1 A

f° 6 ra: virtus -a deducit illud (*sc. nutrimentum dissolutum*) in animal, ... permutando in sanguinem et humores ex quibus est constitutio corporis. ... Omne membrum habet virtutem propriam -am, que est in eo, que permutat nutrimentum in similitudinem eius propriam et unit ei. ALFR. ANGL. cord. 13,3 p. 64,13: virtutum vero vegetabilium is est ordo. Prima harum et precipua est generativa; huic deservit augmentativa; illi vero -a. *appliqué à la croissance*: CONSTANT. AFRIC. Pantegni IV 2 f° 15 ra: virtus -a membra augmentat et a parvitate ad magnitudinem mutat; que perseverat operari ab initio usque ad complementum iuventutis ibique desinit esse. 3) *au figuré*: JOH. SCOT. ier. Dion. 15,3 col. 260^c: quod inditam celestibus essentis -am pascit perfectionem. WALTH. MAP nug. cur. III 3 p. 124,5: iam flammis odii ... non suffert ... iam a fornace -a violenter erumpunt.

B) *facile à assimiler, facile à digérer*: ABSAL. serm. 46 col. 263^D: bos etiam escas devoratas iterum in os revocat et ruminando subtilius eas comminuit, ut eas magis -as efficiat.

C) *qui nourrit, dans lequel on vit (en parlant d'un lieu)*: CHRON. Rames. p. 8: stagnis ... piscium et avium natalitium -is.

II) *subst.*: A) *mascul. ou neut.*: *produit de l'élevage, jeunes animaux*: TRAD. Reichersb. 5 p. 284 (a. 1130–43): ut religiosi viri de laboribus quos propriis manibus ... excolunt, sive de -is suorum animalium decimas alicui solvere non cogantur.

B) *fém.*: *fonction nutritive*: DOM. GUNDISS. transl. Avicen. an. II 1 A f° 6 rb: -a, secundum quod est -a, afficit nutrimentum et unit corpori equali modo aut pene equali, sicut oportet fieri in natura eius, ut in grossitie.

nutritor, -is m. I) *subst.*: A) *celui qui se charge de nourrir et d'entretenir quelqu'un*: 1) *parent*: GERH. AUG. vita Udalr. I p. 385,40: tali tamen macilentia confectus, ut -ibus verecundia esset si aliquis ignotorum faciem eius conspexisset.

2) *en général*: DIPL. Henr. II 504 (a. 1024): ipse dator, ipse -r, ipse noster est provector *Deus*. JOH. VEN. chron. p. 142,25: fuit nempe pauperum -r. S. STEPH. decr. 1,24: si quis hospitem ... accipit et nutrimentum sibi honeste inpendit, quamdiu secundum propositum nutritur, non deserat suum -em. *spéc., en parlant de S. Joseph: père nourricier*: MARTYR. Fuld. XIII. kal. Apr.: In Bethleem, sancti Joseph -is Domini.

B) *éducateur, maître*: 1) *en général*: AMULO epist. 1,9: misimus vobis ... exemplar epistolas prefati pii patris et -is nostri ad iam dictum Narbonensem episcopum. DHUODA lib. man. p. 214: -r etenim atque amator tuus fuerat. HINCM. REM. epist. col. 488^c: ego -r tuus, apud quem a pueritia usque ad iuventutem tuam exegisti etatem. JOH. NEAP. Ath. 3 p. 442,37: talem meruerunt

suscipere pastorem et patrem qui -em suum imitaretur moribus et operibus. CARTUL. S. Mar. Avenion. 43 p. 49 (a. 1075–1119): quidam laicus habebat filium quem in etate puerili cuidam canonico nostro ... in adoptionem tradidit, ut ipse eum nutraret atque doceret, et si puer ad etatem illam perveniret, qua aliquid lucrari posset, totum -is esset, et in omnibus ei obediret atque ab eius voluntate in nullo dissentiret. 2) *mentor, conseiller d'un prince en bas âge*: FREULPH. chron. II, III 20 col. 1199^D: ex suo palatio una cum pedagogo ac -e suo. DIPL. Caroli Prov. 1 p. 2,2 (a. 856): qui inlustrissimus comes et parens noster ac -r, Girardus. DIPL. Ludov. Inf. 4 p. 100,32 (a. 900): presul nomine Adalbero, noster admodum fidelis -r (*cf.* ib. 9 p. 110,4 [a. 901] et 65 p. 196,5 [a. 909]). CHRON. Lauresh. p. 383,5). ANNAL. Altah. a. 1069 p. 76,24: Chuno, minister et -r regis. ORD. Vit. hist. V 9 t. II p. 363: Ricardum ducem Laudunum ... in carcerem misit, sed ille nutu Dei et prudentia Osmundi -is sui exivit.

C) *protecteur*: 1) *en parlant d'un prince*: CARTUL. Roton. p. 80,15 (a. 857–58): reddidit Salomon ... pro anima Nominoe sui -is. EPIST. Wibald. 372 p. 499,24: patruum ac -em nostrum ... regem C(onradum) de presenti vita evocare. 2) *maître spirituel*: LUPUS epist. I 7 p. 58: preter domini ac -is mei Aldrici, quantum ad me attinet, plenum infortunii obitum. THEOD. EUCH. transl. Celsi 5: erat (*Egbertus archimandrita*) monachorum precipuus tutor ac -r. CARTUL. S. Steph. Divion. IV 1 p. 8 (c. 1155): non dominum, sed patrem se prestabat et -em. spéc.: saint patron: AIMOIN. FLOR. mirac. Bened. I prol. p. 91: ut et -is sui dilecti Benedicti laudes promulgare ... studeat. CARTUL. S. Maxent. 247 p. 274 (a. 1111): beato et sancto adiutori Maxencio, -i eorum et dominico patrono. 3) *portant sur une notion abstraite*: WALAHFR. Wett. 453: iustitie -r erat.

D) *père (en parlant de Dieu le Père dans ses rapports avec le Fils)*: ANAST. chron. p. 283,25: insurrexerunt quidam ex Maurophoris ... dicentes filium protosymboli Deum ut -em suum et protulerunt dogma huiusmodi.

E) *volatile de basse-cour (sans doute pour nutritorius)*: GLOSS. cod. Casin. 401 p. 438,39: alites, -es seu volatilia.

II) *adj.*: (*avec gén. obj.*) *qui produit*: EKKEH. IV cas. Gall. 100: locus ille semper -r virtutis virorum in nihilum redigetur.

nutritorius, -a, -um 1) *qui nourrit*: a) *au propre*: UGUTIO s.v. nuo: -us, -a, -um, qui nutrit. b) *au figuré*: JOH. SCOT. versio Dion. Ar. epist. 9 col. 1191^c: ipsam quidem solidam escam compositionem gestare arbitror intellectualis et -e perfectionis.

2) *qui est nourri*: UGUTIO s.v. nuo: -us, -a, -um, qui ... nutritur.

nutritura, -e f. *forme nutritura*: CARTUL. Carthus. 60 p. 168 (a. 1194).

1) *nourriture, entretien alimentaire*: EPIST. Hann. 24 p. 57,4 (c. 1073): credens eum (*prepositum*)...fratrum commodis et claustris -e utilem.

2) *élevage (du bétail)*: CARTUL. Clareval. I 1 p. 2 (a. 1121): quocumque loco...-e vel agriculture ipsi et familia eorum labores exercuerint. ib. 6 p. 13 (a. 1135): de possessionibus vero et universis laboribus eorum -e vel agriculture...omnes decimas...dedit. ACTA pont. Rom. Gall. II 121 p. 220 (a. 1163–64): communem pascuam eius...ad -am pecorum vestrorum. CARTUL. Carthus. 60 p. 168 (a. 1194): tradimus pascua...ad usum quem vellent et ad nutrituram animalium.

3) *produit de l'élevage, croît du bétail*: DIPL. Caroli M. 245 p. 345,34 (spur. Xe s.): iumentorum et fructuum totiusque culture decimas ac -e...persolvant. ANNAL. Quedl. a. 803: totius sue culture ac -e decime. ADAM BREM. p. 14,20: omnium suorum iumentorum et fructuum totiusque culture decimas ac -e. CARTUL. Rhen. med. I 433 p. 495 (a. 1116): decimationem exigere...sive in fundis domorum sive in cultura ortorum sive in -a animalium. ACTA pont. Rom. Gall. I 25 p. 210 (a. 1129): decimas omnium rerum suarum tam in agris quam in -a animalium...condonaverat. CARTUL. Clun. V 4172 p. 481 (a. 1147): ex -a que apud Cluniacum fieri solet. SUGER. adm. 20 p. 181: oves et vaccas et -am ad opus eorum propter pascuorum ubertatem et terrarum emendationem, ibidem locavimus. TRAD. Reichersb. 66 p. 309 (a. 1155): de -a animalium tuorum, decimas concedimus. CARTUL. S. Bened. Floriac. 168 p. 382 (a. 1155): nullus hominum de parochia Lorriaci tonleium neque aliquam consuetudinem reddat de -a sua (cf. ACTA Phil Aug. I 202 p. 244 [a. 1187]). CARTUL. Scheftl. 3 p. 7,35 (a. 1168): omnem decimam eiusdem predii tam in frugibus quam in -is animalium vestrorum...vobis tradimus. CARTUL. Abbatol. 20 p. 33 (a. 1191–1212): habere duodecim porcos, cum -a eorum infra annum, in foresta mea, quitto a pasnagio.

4) *troupeau*: LEGES Willelmi I 21,5 p. 509: si autem probare poterit per tres partes visneti sui, quod sit de -a sua, disrationa(b)it. CARTUL. Nobiliac. 210 p. 327 (a. 1147–82): concesserunt...ut haberent domos suas et curtillas et ortos et omnia pecora atque -as suas ubicumque invenerint in tota decimaria. ACTA Ludov. VII 298 p. 393 (a. 1153): ad eandem curtem agros pertinentes libere exercere et colere et -as suas habere, concessimus.

5) *assimilation des aliments par les organes*: GUILL. CONCH. phil. mundi II 19 col 92^B: cibus...intrat duodenum intestinum...Relicto vero eo quod eius -e est conveniens.

6) *éducation, instruction*: a) *en général*: WALAHFR.

Carol. prol. in. (éd. Halphen p. 104): sub pedagogio sancti Bonifacii martiris prima puerilis -e rudimenta suscepit. JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 40,14 p. 54,4: vestram originem, vestram et -am recolitis teneri in terris. PETR. BLES. epist. 14 col. 42^D: nec minus mihi apud vos effecit gratia, quam apud alios diuturna -e conditio. b) (*spéc.*) *donnée par un seigneur à un de ses 'nourris'*: GIRALD. itin. Kambr. I 11 p. 84: filius scilicet comitis Clarensis, ibi -e commissus. c) *qualité de celui qui a reçu une certaine éducation*: THEOD. THEOL. Contr. 2 p. 214b, 39: vir tocius prudentie et aulice -e. GUILL. MALM. gesta reg. I 97 p. 97: vir Deo dignus...omnemque barbariem pro Francorum -a exutus. PETR. BLES. amicitia II 41 p. 482: his qui proximitate nature, vel humanitate officii vel beneficio -e nos tangunt. d) *qualité acquise par l'éducation (et non innée)*: PETR. CANTOR verb. abbrev. XCIII col. 270^C: ideo fides eorum mortua, non est fides, sed simulatio, somnium, -a et consuetudo.

20 **nutritus, -us m.** *élevage*: CARTUL. Castr. Ledi 94 p. 66 (XIIe s.): pasturam ad bestias et pasnagium ad porcos de suo -u.

nutrix, -cis fém. I) *adj.*: (*au figuré*) *qui nourrit spirituellement*: IVO epist. I p. 44 (a. 1092): cordis humilitas, ...in veste vilitas, non dissolute mentis -x et index prodigalitas.

II) *subst.*: A) *nourrice*: 1) *au propre*: a) *en parlant d'une femme*: HRABAN. carm. 37,19: -cis gremio subito puer altius exit. ALTFR. Liutg. 1,7: mater quoque occulte misit ad eam -cem puelle afferentem que necessaria fuerant. WALTH. SPIR. Christoph. II 2,15: -cem cunarum. CARTUL. Mai. Mon. Dun. 141 p. 132 (a. 1080–1100): dedit...-ci eorum infantium. HILDEGARD. caus. p.160,17: quod...infantes de calculo stringuntur, hoc de malo et pravo lacte -cum est. CARTUL. Magalon. 252 p. 445 (a. 1199): Ricarz, uxor quondam Lamberti Berengarii, existens -x filiorum meorum. b) *en parlant d'un animal (mammifère)*: WALAHFR. carm. 5,61,5: agnus uti -ce sua vitulusve tenellus. c) *par analogie*: α) *en parlant d'un oiseau*: EGBERT. LEOD. rat. 1,1642: una avium si forte sonat vox matris ad aures, / agnoscit cito de cuius processerat ovo, / et matrem sequitur propriam -ce relictā. β) *en parlant d'un arbre*: ALEX. NECK. laus div. sap. VIII 49 p. 482: quercus erat veterum -x fidissima patrum.

2) *au figuré*: a) *dans le domaine matériel, en parlant du soleil qui éclaire les étoiles*: CARM. de temp. rat. 689: sol... / -x astrorum. b) *dans le domaine spirituel: mère ou nourrice spirituelle*: AGIUS vita Hath. 49 p. 177: hec soror, hec mater, hec -x atque magistra. GERARD. MORES. delib. p. 54: beatissima nostra -x. EKKEH. IV cas. Gall. 58 in.: multa sunt que de doctrina -cis sue... patribus ille dixerat. GESTA Magd. 4 p. 378,17: hec... amatrix...multorum...episcoporum et abbatum -x

facta. c) *celle qui produit*: MARB. lapid. XVI col. 1749^B: India...gemmarum maxima -x.

B) *éducatrice*: 1) *au propre*: AMALAR. inst. sanct. II, XXII col. 969^C: habeat modestam gerulam, -cem gravem. JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. p. 3,7: sive -x eius sive admonitrix fuerit.

2) *au figuré*: JOH. SCOT. versio Dion. Ar. epist. 9 col. 1192^A: hec enim divina sapientia donat...propter hec vivificatrix simul et parvulorum -x. BRUNO QUERF. fratr. 1: regulam matrem invenit *Benedictus*, cuius duro imperio...eo libens colla subdidit, quo hanc -cem Dei servorum magna dulcedine sequente cognovit. GUNZO epist. Augiens. 11 p. 41,2: que (*sc. dialectica*) Aristoteli adeo obsecuta creditur, ut eius -x merito credatur.

C) *en parlant d'un lieu*: 1) *où l'on a été élevé, où l'on habite*: BRUNO QUERF. Adalb. (rec. A) 13: Romam, -cem sanctorum filiorum. PETR. DAMIAN. serm. LVI col. 815^D: Egyptus...eremitarum fecundissima -x. FULCO hist. vie Jeros. I 116: urbem Hierusalem,.../ matrem ac -cem sanctorum discipulorum.

2) *où se fait l'élevage*: ADAM BREM. 4,3 p. 231,16: hec insula...ditissima volucrum et pecudum -x. RADULF. CADOM. gesta Tancr. 15 p. 616: comes...Flandrie -cis equitum (*cf. HIST. de via Hier. p. 170*).

D) (*au figuré*) *qui fait croître, qui développe (une vertu ou un vice)*: PETR. DAMIAN. serm. LII col. 799^D: humilitas...sola virtus virtutum -x. RADULF. GLAB. hist. I, I 2 p. 3: temperantia...-x quippe est bonorum. TRANSL. Dion. Ratisb. epist. p. 351b,28: Athene, fandi et eloquentie -x. GOZECH. epist. 15 col. 893^D: studiorum -cem Legiam. BALDER. BURG. inf. I 6 col. 1677: *mors* finis malorum est, -x initiumque secure felicitatis. ANDR. CAPELL. II 2 p. 243: amor...sumit augmentum, quum alterum amantium zelotypia vera detentat, que quidem -x vocatur amoris. ALAN. INS. planct. nat. col. 465^C: he (*sc. pestes*) sunt -ces discordie, sorores insanie.

nutriza, -e f. [nutricius; *cf. cat. nodriza*; REW 6003a] *cochon de lait, porcelet*: CARTUL. S. Cucuph. II 590 p. 258 (a. 1047): ad Guillelmus, abba, capras II et porcello I et ad Guidinellis, -a, ove I et capra I et porcello.

nutritura, -e f. v. *nutritura*.

nutus, -us m. I) *geste, signe* (UGUTIO: hic nutus, -us, -ui, id est...gestus vel signum): A) *remplaçant les paroles*: LUTPR. legat. 46 p. 156: digitorum seu capitis -ibus cum venditore emptor loquebatur. HROTSV. gesta pr. 5: nullo duce, sed solo premonstrantium -u inductus. id. Mar. 715: dracones...orantes tacitis factorem -ibus orbis. RICHER. II p. 80: Augusti -u disputationi finis iniectus est. CONSUE. Trev. 14 p. 16,7: lector petit veniam. Cui abbas baculo...surgendi signum facit vel pedis -u. AIMOIN. FLOR. mirac. Bened. II 17 p. 164: -u manuum petebat vite subsidium. FULCO.

MELD. nupt. VI v. 34: procures aule -u quo cuncta gubernat / convocat. HUGO S. VICT. gramm. p. 305,31: quedam note digitorum et oculorum quibus -u vel gestu taciti colloquuntur, sicut mos est militaris, ut quotiens consensit exercitus, quia voce non potest, manu promittat. ALAN. INS. Anticlaud. I 436 p. 69: erigitur Racio poscitque silencia -u, / voce, manu, facie.

B) *exprimant un sentiment*: GUILL. TYR. hist. rer. transm. XVII 27 p. 806: letitiam quam mente conceperant, verbis et -ibus exprimentes. *spéc., attitude*: ROB. MON. REM. hist. Hier. IX 1 p. 863: mox terre procumbentia sonitu oris et -u inclinati corporis Sanctum Sepulcrum...salutaverunt.

C) *expression -us oculorum*: 1) *clin d'oeil exprimant une connivence, un ordre muet* (PAPIAS: -us, quicquid oculo significatur): THANGM. BERNW. 25: scio equidem et -u oculorum seditionis principes assigno. ADALBOLD. Henr. II p. 694,52: ut eductus execeretur, oculorum -ibus ad similia edoctis innuit. 2) *avec une nuance péjorative: willade*: ALBERT. METT. div. temp. 1,2: instabilitatem mentis -ibus oculorum preferebat. GUIBERT. Nov. vita I 12 p. 38: ut in omni earum habitudine sola possent notari triscurria,...et oculorum -us et lingua.

D) *sens figuré: geste caressant*: ALAN. INS. Anticlaud. V 404 p. 135: hic locus et flamme -u blanditur amico.

II) -us vocum: *mot*: ANNAL. Quedl. a. 1022: tanta...mortalitate subsecuta, que vix aut nullatenus vocum -ibus,...valeat enucleari.

III) *geste d'acquiescement, d'où acquiescement, approbation*: ANAST. chron. p. 339,26: petens ut cum oratione et -u eius imperium sumeret.

IV) *volonté, expression de la volonté* (PAPIAS: -us, voluntas, maiestas, preceptum, potestas. UGUTIO s.v. nuo: hic -us, -us, -ui, id est voluntas, consensus): A) *divine (avec adjectif ou génitif)*: 1) *en général*: EINH. Carol. 3: ad quos successio regni divino -u pervenerat. AGIUS comput. 1,29: nam Domini -u cum nil extet sine causa. ACTUS pont. Cenom. p. 144 (IXe s.): quod et -u Dei factum esse, nulli dubium est. REGINO chron. p. 79: moritur, divino -u percussus. THIETM. 4,37 p. 175: sic -u Domini forcior pars delusa est militum. CARTUL. S. Mar. Avenion. 33 p. 35 (a. 1037—39): decretum...replevit mundum divini numinis voluntate cuius -u cuncta patrantur bona in hac nostra mortalitate. PETR. DAMIAN. epist. I 4 col. 209^C: non ergo vos sed ipsum rogo, sine cuius -u nec folium arboris credo defluere. Ivo epist. I p. 7 (a. 1090): divino te -u vocante, clerus et populus...elegerunt rectorem. FULCH. hist. Hier. II 40 p. 530: ad -um Dei momenta transvolant. HARTV. legend. Steph. p. 439: sicque cunctis ad -um divinitatis proficiens, carnem suam cum vitiis...crucifixit. RICHARD. S. VICT. trin. II 24 col. 914^C:

quicquid fit, nisi ad -um eius fieret, procul dubio omnipotens non esset. GAUFRID. S. VICT. microcosm. 21 p. 48,4: dixit ergo Deus 'fiat lux', quia ad -um creatoris ea que aptitudine insunt, incipiunt inesse et actu. *au pluriel*: PETR. DAMIAN. serm. XVII bis col. 597^D: quia adversarius noster inde obtemperat -ibus superne gratie. 2) *dans les diplômes (dans la titulature, concernant les autorités laïques et ecclésiastiques)*: CARTUL. Carcas. I p. 75 col. 1 (a. 924): Oddo -u Dei vicecomes. WIDUK. gesta epist. 3,70: Oddo divino -u imperator augustus. CARTUL. Clun. I 246 p. 238 (c. 924): Hludwicus, superno favente -u imperator. DIPL. Otton. II 169 (a. 977): Otto divino favente -u imperator augustus. CARTUL. S. Symph. Augustod. 15 p. 36 (a. 980–87): ego Heyndricus, superne disponente -u ducamine pollens. CARTUL. S. Cyr. Nivern. 4 p. 11 (a. 986): Natrannus, Nevernensis ecclesie Dei -u episcopus. CARTUL. Pared. Mon. 145 p. 70 (XIe s.): Hugo, -u Dei humilis episcopus. CARTUL. S. Mar. Paris. t. II 93 p. 95 (a. 1004): Regis regum -u, Francorum rex Robertus. CARTUL. Ruscino. priv. p. 36 (a. 1095): Guillelmus Raymundi, -u divino Ceritanie comes. S. STEPH. decr. I pref.: nos Dei -u nostram gubernantes monarchiam.

B) *humaine*: 1) *ordre d'un roi*: OTTO FRIS. gesta 1,13 p. 28: omnibus circa Rhenum,...ad -um suum inclinatis. PETR. RIGA Aurora IX col. 28^A: cum debuit Esther / ad -um regis eius adire thronum. LEGEND. Zoer. p. 357: sub christianissimo Stephani regis -u. GUILL. TYR. hist. rer. transm. XXI 7 p. 1016: omnia vicina nobis regna unius parent imperio, unius -ibus serviunt vel inviti.

2) *ordre d'une autorité civile*: OTTO FRIS. gesta 2,25 p. 128: consulum maiorumque civitatis hec est dispositio, illorum -u hec geruntur.

3) *ordre d'une autorité religieuse*: a) *archevêque*: DIPL. Henr. III 29 p. 39,1 (a. 1040): *archiepiscopus*, qui omne regnum Italicum ad suum disponebat -um. ADAM BREM. 2,24 p. 82,15: sicut ostendunt precepta imperatorum ad -um archiepiscopi disposita. b) *agent d'un évêque ou d'un archevêque*: CARTUL. archiep. Magd. 313 (a. 1164): ad nostrum...patrocinium nec non eciam prepositi eiusdem loci -um ea in perpetuum habere respectum statuimus. c) *abbé ou membre d'une communauté monastique*: RUOTG. COL. testam. p. 53: ad -um abbatis non longe a cenobio constituatur. FONT. Flor. 35 p. 93,24 (a. 1031): hanc scripsisse...abbatis -u. DIPL. Henr. IV 260 (a. 1073): omnia vero cetera ad neminem nisi ad abbatis -um respectum habeant et fratrum. CARTUL. Andegav. t. III 34 p. 29 (XIe s.): -u dominarum...normam sancti Benedicti sub patrocinio beati Albini aggressus est. CARTUL. Gemet. 79 p. 196 (a. 1158): -u fratrum ipsius loci, ita facta est. CARTUL. Misericord. Dei 2 p. 4 (a. 1175): homo...ad

-um abbatis et fratrum illius que agenda sunt faciet. STATUT. Cisterc. p. 124 (a. 1190): omni quarta feria vapulet usque ad -um Capituli generalis. 4) *parents*: WETT. Gall. 1: parentum -u commendabatur viro venerando Columbano. 5) *qualité considérée comme auteur de l'action*: CARTUL. S. Michael. Mos. 113 p. 359 (a. 1178): ne quis hoc beneficium, quod -u sancte caritatis a nobis factum est, in irritum deinceps valeat revocare.

C) *indication surnaturelle*: HELM. 52 p. 102,22: sollempnitates diis dicandas sacerdos iuxta sortium -um denuntiat.

V) *expression ad -um*: A) *à discrétion*: GILO hist. Hier. V 354: sed que proveniunt ad -um despiciuntur.

B) *avec le gén.: à la discrétion de*: SUGER. Ludov. VI 4 p. 24: seque primum ad eius -um satisfactioni presentat.

v. 3. *notus*.

nuvela, -e f. v. *novella*.

nuverca, -e f. v. *noverca*.

nuvigerus, -a, -um [*pour nubiger*] *celui qui porte les nuages de pluie*: CARM. var. II,X,IV 17 p. 1083: -us facies pluvias rorare per arva. v. *nubiger*.

nux, -cis f. *formes*: *noce*: MON. hist. patriae Chartae I col. 280^C (a. 989). *abl. nuci*: COD. Cavens. I 196 p. 253,1 (a. 957). *acc. pl. nocēs*: RECEPT. C. LI p. 73. *gén. pl. nucarum*: REG. Sublac. 10 p. 22,5 (a. 1005). ACTA pont. Rom. ined. II 93 p. 59,35 (a. 1005). *nuccum*: REG. S. Mar. Vellat. 327 p. 225 (a. 1192). *nukarum*: CARTUL. S. Mar. Via Lata 25 p. 32,20 (a. 1001). *nuxi*: CARTUL. Engol. p. 197 (c. 1135). *abl. pl. nuchis*: CARTUL. Domin. 233,90 p. 237 (c. 1200).

1) *tout fruit recouvert d'une écorce ligneuse*: a) *sens propre*: HRABAN. univ. XIX,VI col. 514^A: -ces autem generaliter dicunt omnia poma tecta corio duriore, ut pinee, -ces, avellane, glandes, castanee, amygdale (cf. Isid. etym. XVII, 7,22 et PAPIAS. Ps. HUGO S. VICT. best. III col. 113^B et UGUTIO s.v. *noceo*). VITA Leufr. 25: ut usque hodie locus ille plenus sit sentibus et infructuosus arbusculis, neque -cem neque fructum aliquem utilem proferentibus. PETR. COMESTOR serm. X col. 1749^C: sed -x testam habet inedibilem et nucleum intus edibilem et dulcem, ad comedendum suavem. Frangamus ergo -cem, ut accipiamus nucleum. b) *sens symboliques*: HRABAN. univ. XIX,VI col. 514^B: -ces incarnationem Domini Salvatoris sive mysterium sancte Trinitatis... significant. SEQ. ined. 121,133,3b: te lignum vite sancto ditavit pneumate, parituram divine -cis amygdalum. FULCO. MELD. nupt. II 459: florigera virga signatur virgo Maria; / virga recisa -cem, virgo parit innuba lucem. GERARD. MORES. delib. p. 26: *Jesus* fregit -ces discipulis, quo quandoque vescerentur ex nucleis. WOLBERO in cant. 3 col. 1219^B: hortus enim -cum non inconvenienter dici potest gens Judeo-

rum: sicut enim in -ce sub cortice et testa nucleus tegitur, ita apud Judeos. VITA Hartw. prol. p. 95,32): -ces sunt anime iustorum, testa -cis vas humani corporis. HERRAT. hort. exc. p. 133: natus est ex virga -x / de Maria vera lux. PETR. RIGA Aurora II cant. 950 p. 746: -x designat eos qui sunt extra patientes / gustum divine dulcedinis intus habentes. ADAM S. VICT. p. 11,35: frondis, floris, -cis, roris / congruunt mysteria. / Frons est Christus protegendo, / flos dulcore, -x pascendo, / ros coelesti gratia. / Contemplerur adhuc -cem: / nam prolata -x in lucem / lucis est mysterium. / -x est Christus, cortex -cis / circa carnem poena crucis. PETR. CELL. epist. II 80 col. 528^C: supposuit quoque humerum arce foederis Dei, in qua est virga crucis que floruit in apostolis... et -ces protulit in martyribus, confessoribus atque virginibus. ALAN. INS. dist. col. 878^B: -x proprie dicitur martyr...-x habet tria in se: putamen exterius, testam et nucleum; similiter martyr tria habet: defectus carnis, quasi putamen, carnem quasi testam, animam quasi nucleum. ib. col. 878^C: -x etiam solet dici Christus, quia in Christo fuit corpus quasi putamen exterius, anima quasi testa, divinitas quasi nucleus.

2) *noix, fruit du noyer*: GREG. CAT. reg. Farf. V p. 322: quinque vel septem -cibus de cellario pro panibus per diem alebamur. CARTUL. Icaun. II p. 49 (a. 1127): Turonenses canonici...tres olei censuales sextarios a -cibus, ad mensam Lingonensis episcopi...statuerint persolvere. CARTUL. Tiron. I p. 130 (a. 1129): unum arpentum cum novem arboribus que -ces ferunt. SUGER. adm. 20 p. 181: duos aut tres de -cibus sextarios. CARTUL. S. Mar. Firmit. 88 p. 94 (c. 1155): unum bicarium de -cibus ad luminaria ecclesie. CARTA c. 1200 (Gallia Christ. noviss. S. Paul-Trois-Châteaux 98 col. 59): de omni bestia deferente extra nucleos amigdalorum vel -cum...tres denarii...et si deferat integras scilicet cum testa...unus novus denarius. RIGORD. 121 p. 141: lapides...visi sunt de celo cadere ad quantitatem -cum maiorum. *dans l'expression arbor -cum: noyer*: REG. Sublac. 10 p. 22,5 (a. 1005): cum plures arboribus nucarum. VITA Otton. Bamb. III 1,10 p. 14,10: in quo due arbores -cum...consistunt. ib. 3,11 p. 96,2: homo habens arborem -cum quam...paganorum populus quasi sub religionis obtentu frequentare consueverat. HERBORD. Ott. 3,22 p. 759,32 K: arborem -cis mirande pulchritudinis idolo dicatam.

3) (*accompagné d'un adj.*) *autre fruit à écorce ligneuse*: a) -x muscata: *noix muscade*: HILDEGARD. phys. 1,21: de -ce muscata. -x muscata magnam calorem habet et bonum temperamentum in viribus suis. Et si homo -cem muscatam comedit, cor eius aperit. COLL. Salern. II p. 405: -x muscata plana et in suo genere gravis et que cum frangitur non pulverizatur et acuti saporis. GUILL. CASS. I 492 p. 196 (a. 1191):

libras XII -cum mussetarum (*sic*) minutarum. ALEX. NECK. laus div. sap. p. 407: -x muscata, piper, gingiber cinnama, cumin / conficiunt medici. b) amygdalina -x: *amande*: PETR. DAMIAN. serm. XLVI col. 760^C: sicut enim amygdalina -x ex nucleo constat, osse et cortice. c) -cis galcas, *noix de galle*?: RECEPT. A. XXXVII p. 15: -cis galcas, fico folia XXX, salvie XLVI. d) ilicina -x: *gland*: GAUFRID. MALAT. I 27 p. 21,28: cum...ilicinis -cibus quas glandes dicimus. e) Indica -x: *noix de l'Inde*: ALEX. NECK. laus div. sap. 106 p. 484: portio muscate -cis...cerebro confert, stomachoque minus iuvat ipsa / indica -x, cum qua pontica cedit ei. f) lauri -ces: *baie de laurier*: RECEPT. A. LXXX p. 21: lauri -ces unc. II. g) nux malta: CONSUET. Friburg. 7 p. 122: omne genus leguminum et -cum maltarum I den. h) -x pinea, de pino, pino: *pomme de pin*: DICUIL mens. orb. p. 40: palmata caryotas ferentia multa, -x pinea, larga mellatio. RECEPT. A. LXXXVII p. 23: -ces de pino tritas unc. II. ib. CLXXI p. 34: -cis pino fractas uncias III.

4) *quantité égale au volume d'une noix*: RECEPT. A. XXXIII p. 14: huius radix teris et plena -ce de ipso pulvere mittis in melle.

5) *noyer*: a) *arbre*: HRABAN. univ. XIX,VI col. 514^A: -x appellata quod umbra vel stillicidium foliorum eius arboribus noceat; hanc alio nomine Latini iuglandem dicunt (*cf.* Isid. etym. XVII 7,21. Ps. HUGO S. VICT. best. III col. 113^B. UGUTIO s.v. noceo). AELFR. Angl. sax. vocabul. p. 33: nomina arborum, -x vel nucarius, hnut-beam. ib. p. 32: iuglantis vel -x, hnutu. PETR. COMESTOR hist. schol. col. 1560^D: sunt ibi -ces que maxime frigoribus gaudent, sunt et palme quas nutrit calor estivus. REG. Sublac. 193 p. 231,30 (c. 1013): terra...cum -ce una bona et optima. FULCH. hist. Hier. III 24 p. 682: sub-ce quadam illic inventa sopore tactus. Hist. Hier. II 38 p. 583: dum sub arbore -ce pausaret. b) *bois de noyer*: AGNELL. RAV. lib. pont. 76 p. 329,14: columnas marmoreas suffulsit, ablatasque vetustas ligneas de -cibus. c) *sens symbolique*: HRABAN. univ. XIX,VI col. 514^A: mystice autem -cis arbor significat ecclesiam. ib. col. 514^B: hortus etenim -cum ecclesia est presens. HONOR. AUG. spec. col. 839^D: hortus est ecclesia, -ces sunt diversa sanctorum agmina.

6) *amandier*: EKKEH. IV bened. I 1,50: induet in florem superum -x plurima rorem (*glosé*: amigdalus).

7) *jeux d'enfant et, par extension, plaisirs du jeune âge*: WALTH. SPIR. Christoph. II 1,234: quoniam citius accurrit tarda senectus / lusibus abiectis iuvenum -cibusque relictis. EGBERT. LEOD. rat. 1,701: linque, marite, -ces, quoniam nunc competit uxor. EPIST. Worm. I 21 p. 43,2 (a. 1027/43): pudicitia eius et religio que sit, ab ipsis fere -cibus ad id etatis didicerat.

nuxa, -e f. [nux] *petit reliquaire en forme de noix*:

UDALR. consuet. Clun. I 21 col. 670^A: sanctorum reliquie cruciculis, capsulis, et -is incluse, per fratres a secretario dividuntur, ut ab eis collo suspense portentur (cf. LIB. ordin. Rhenaug. p. 151,21).

nychthemeron, -i n. [gr. νύξ et ἡμέρος] *nyctémère* (mesure astronomique): AL BATTANI astron. I p. 48,26: plurimi homines et vulgus -a existimant equalia esse et eorum quodque 24 horas amplecti; sed hoc haud verum est, nam -um medium est ortus omnium 360 temporum equatoris ab horizonte. ib. p. 96,18: si vis 10 computare tempora methodo qua -um 60 minutorum esse ponitur, horas equinoctiales...multiplica in 2/2 minuta.

nycromanticus, -i m. v. *necromanticus*.

nyctagis, -is, m. [gr. νυκταγής] *forme* nyctagis: 15 *infra. hérétiques qui refusaient de consacrer le temps de la nuit à la prière*: PAPIAS s.v.: nictages, heretici a somno dicti quod vigilias noctis respuunt, superstitionem esse dicentes iura temerare divina qui noctem ad requiem tribuit. AMARC. serm. III 809: cum laicum sese 20 multis macerare diebus / precipias dulcique absistere coniugis usu / tu matutinas nyctagis negligis udus.

nyctalmus, -i m. *formes*: nictalmus: AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 20. nitalmus: AYNARD. p. 621. nyctulinus, v.l.27.

1) *maladie des yeux: nyctalopie*: AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 20: nictalmus, nith-egē. (PAPIAS: nyctulinus est passio dicta quia per diem, oculis patentibus, visus 25 denegatur; per noctem vero reddit, cf. Isid. Orig. 4,8,8).

2) *héméralope*: AYNARD. p. 621: nitalmus est qui noctibus non videt.

nyctalops, -is m. *formes*: nictalops: PAUL. AEGIN. CX p. 67,12–13. *acc. plur.* nictilopas: ALDEB. Priv. p. 206. nyctalopas: MACER herb. spur. 330 p. 135. 1) *héméralope*: PAUL. AEGIN. CX p. 67,13: nictalopem dicunt, quando accidit in die quidem videre, occidente vero sole obscurius cernere, nocte vero non omnino videre. ALDEB. Priv. p. 206: qui ab hora diei sexta, caligantibus oculis, videndi officio destitutus molestissime laborabat (huius modi patientes nictilopas medici vocant).

2) *héméralopie ou nyctalopie*: MACER herb. spur. 330 p. 135: -as capreum fel longe pellit inunctum.

nycticorax, -cis m. *formes*: nicticora: JOH. SCOT. glos. Mart. Cap. 286,6 p. 133,14. nicticorax: SEDUL. carm. 2,4,30. HILDEB. numm. 559 p. 180. *sorte de hibou*: 1) *sens propre*: HRABAN. univ. VIII,VI col. 254^C: -x animal est, quod in nocte tantummodo rapit atque operatur. REMIG. psalm. col. 660^B: -x est avis alio nomine dicta bubo, que exercet cantum suum in nocte. PAPIAS: -x, -cis, a quibusdam noctua que et bubo appellatur; quidam dicunt esse orientalem avem qui nocturnus corvus dicitur. HUGO FOL. best. I col. 30^B: -x est avis que amat tenebras noctis. GUIBERT. GEMBL.

destruct. Gembl. p. 313: sub dio in parietinis instar -cis sine tecto gemens sedeo. ABSAL. serm. 5 col. 39^B: -x avis est nocturna et colore deformis. WALTH. MAP nug. cur. p. 6: germina noctis, noctua, -x, vultur et bubo quorum oculi tenebras amant, oderunt lucem. ALAN. Ins. dist. col. 878^C: -x, avis que de nocte volat. SCHOL. Isid. Vallicell. 150 p. 151–152: -x noctua; multi bubonem esse contendunt; sunt etiam qui asserunt esse orientalem avem que nocturnus corvus appellatur. Hieronymus -cem vespertilionem esse dicit.

2) *sens symbolique*: HRABAN. univ. VIII,VI col. 251^B: sicut pellicanus designat eremitam atque solitarium, ita -x illum declarat qui se domicilio retinens a publica visione remotus est. Potest etiam -x Christum vel virum sanctum significare in fidelibus despicabilem. PAPIAS: -x...significat Christum et sanctum virum. ALAN. Ins. dist. col. 878^D: -x dicitur etiam Christus, qui venit in noctem nostre miserie. ib. -x...dicitur fidelis vivens in medio prave nationis.

nyctulinus, -i m. v. *nyctalmus*.

nimbus, -i m. v. *nimbus*.

nympha, -e f. *forme* nimpha: UGUTIO s.v. nubo. ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. IV 8 p. 210 (54). etc. 1) *déesse des eaux* (PAPIAS: -as, deas aquarum pagani putant, dictas a nubibus. UGUTIO s.v. nubo: 25 nimpha, aquarum dea quia a nubibus venerunt et habuerunt originem; ... nimphe dicuntur generaliter vel specialiter dee fontium): WALAHFR. Mamm. prol. 7: -as ruricole Panaque preferunt. MANEGOLD. ad Gebeh. 23 p. 353,40: audite me...-e, syrenes. CARM. Bur. B 92,69,3: Fauni, -e, satyri, comitatus multus / tympanizant, concinunt ante Dei vultus.

2) *muse*: PAPIAS: -as...dicunt et musas, quia motus musice aqua efficit. UGUTIO s.v. nubo: nimpha...etiam 35 dicuntur musa, nec immerito, nam aque motus musicam efficit.

3) *l'eau*: HRABAN. martyr. col. 1128^C: Martha in -a necata, ceteri vero decollati sunt. NOTK. BALB. martyr. III kal. Febr. col. 1038^A: Martha in -a necata. CARM. cod. Vat. (5330) 18,1: flatibus eorum glaciis nimpha rigescens / vertitur in niveum specimen. TRANSL. Eugen. Tolet. 25 p. 47: illum adiuvantes, abstraxerunt caballum eius a profunditate -e. Odo CLUN. occ. p. 14: Ether, humum, 40 nimphas, ea vel quibus implet et ornat. ARNULF. AUREL. Ovid. metamorph. II 1 p. 204 [48]: nimpha, quod idem est quod limpha.

4) *épouse, jeune mariée*: AELFR. Angl. Sax. vocabul. append. p. 50: -a, bryt. PAPIAS: -a, sponsa in nuptiis dicta, pro lavationis aque officio (cf. Isid. etym. IX, 7,8). 50 UGUTIO s.v. nubo).

nymphalis, -e *ici forme*: nymphalis. *de l'eau, des eaux*: INVENT. Quint. I 144 p. 995: advenit atque caput sacrum gestantibus undis / tergo nymphali magna et virtute Tonantis / corporis usque locum.

nymphaticus, -a, -um [*pour lymphaticus*] *insensé*: ODO CLUN. occ. p. 127, note: ut victrix gaudet, tamquam nimphatica ridet.

nympha, -e f. *formes*: nimfea: PAUL. AEGIN. CCXXII p. 163,15. nimphea: AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 31. 5 nimphia: HILDEGARD. phys. 1,215. nimphyra: ib. ninfea: PAUL. AEGIN. CCXXI p. 162,19. *nénufar* (*plante aquatique*): PAUL. AEGIN. CCXXI p. 162,19: bibere vero ninfee radicem et iris et adiantum. AELFR. Angl. Sax. vocabul. p. 31: nomina herbarum. — ...nimphea, 10

ea-docca. HILDEGARD. phys. 1,215: Nimphyra frigida est et inculta et velut inutilis herba est. v. *nemfegia*.

nymphheus, -i m. *pour nympheum fontaine consacrée aux nymphes*: PAPIAS: -us, fons ubi nomina nympharum apud paganos celebrantur.

nymphula, -e f. [*nympha*] *ici forme*: nymphula. *jeune servante*: ALEX. NECK. utens p. 101: assit etiam nymphula [*glosé*: mechine] cuius facies talamum serenat et amenet, que quandoque fallat diem.

nysus, -i m. v. *nisus*.